

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको प्रकाशन)

वर्ष २१

पूर्णाङ्क २८

२०८२

EMPOWERMENT

A Journal of Ministry of Women, Children and Senior Citizens

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको प्रकाशन)

वर्ष २१

पूर्णाङ्क २८

२०८२

EMPOWERMENT

A Journal of Ministry of Women, Children and Senior Citizens

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. : ४२१११९०/४२००३३७/४२००४०८, फ्याक्स नं. : ४२००११६

Email : info@mowcsc.gov.np, Web : www.mowcsc.gov.np

सशक्तीकरण जर्नल तयारी समिति

सल्लाहकार

लक्ष्मी कुमारी बस्नेत, सचिव

संयोजक

आभा श्रेष्ठ कर्ण, सहसचिव

सदस्यहरू

बद्री कुमार कार्की, निर्देशक

जीवन प्रकाश मोहन्त्रा, उपसचिव (लेखा)

विजयकुमार शर्मा, उपसचिव

बलभद्र भारती, विश्व भाषा क्याम्पस

नेत्रप्रसाद कोइराला, शाखा अधिकृत

प्रकाशक

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन प्रति

३०० प्रति

मुद्रण

झिमरुक प्रिन्टिङ एण्ड सप्लायर्स प्रा.लि.

सम्पादकीय

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले विगत लामो समयदेखि मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँग सम्बन्धित लेखरचनाहरू समावेश गरी मन्त्रालयको वार्षिक मुखपत्रको रूपमा सशक्तीकरण जर्नल प्रकाशन गर्दै आएको छ ।

नेपालको संविधानले समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा विभेदरहित, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने सकल्प गरेको छ र यसका लागि लैङ्गिक समानता अनिवार्य शर्त हो । संवैधानिक प्रावधान, आवधिक योजना र विभिन्न ऐन तथा कानून लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणले विशेष महत्त्वपूर्ण रहेको छ । लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्देश्यका साथ लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ र कार्यान्वयन कार्ययोजना, २०८० समेत कार्यान्वयनमा आएको छ । साथै महिलाको सशक्तीकरण र समुत्थानको लागि नीतिगत पैरवी गर्ने निकायको रूपमा समेत यो मन्त्रालय रहेको छ । यस प्रकाशनमार्फत उपलब्ध तथ्यगत सूचनाले नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा गरेका प्रतिबद्धताहरूको प्रतिवेदन तयारीको लागि समेत उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

गरिबी, पछाडिपन, अन्धविश्वास, कुरीति र कुसंस्कारका चक्रबाट अझै पनि समाजलाई पूर्णरूपमा मुक्त गराउन नसकिएको अहिलेको तीतो यथार्थ हो । अझै पनि लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखनजस्ता जघन्य अपराधका घटनासम्बन्धी समाचारहरू दैनिकरूपमा आइरहेका छन् । प्रतिभावान युवाहरूको विदेशप्रतिको मोहले गर्दा सहाराविहीन जीवन बिताउन बाध्य भएका ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन राज्यको प्रमुख चुनौती रहेको छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूमा रहेका ज्ञान, सिप तथा अनुभवलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नु आजको आवश्यकता हो । यस्तै चुनौतीहरूको सामना गर्दै समतामूलक समाजको निर्माणमा मन्त्रालयले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको छ ।

मन्त्रालयले प्रकाशन गर्ने गरेको सशक्तीकरण जर्नलमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित लेख, रचनाहरू समाविष्ट गरिएका छन् । प्रस्तुत जर्नलमा समाविष्ट लेख, रचनाहरूमा अभिव्यक्त दृष्टिकोण र मतहरू पूर्णतः लेखकहरूको वैयक्तिक दृष्टिकोण र निष्कर्ष भएकाले ती कुनै पनि रचनाले यस मन्त्रालयको आधिकारिक नीति र संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

अन्त्यमा प्रस्तुत जर्नलमा आफ्नो लेखरचना उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउने सबै लेखकहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यस जर्नल महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूका विषयमा खोज, अनुसन्धान तथा अध्ययन गर्नका लागि सहयोगी हुनेछ भन्ने अपेक्षाका साथ यस जर्नलमा त्रुटिहरू भए आगामी संस्करणहरूमा सुधारका लागि पाठकहरूबाट रचनात्मक सुझावको समेत अपेक्षा गर्दछौं ।

विषयसूची

महिला सशक्तीकरण र गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको जीवन रक्षामा राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम

✍ जय प्रकाश बस्नेत

१

समतामूलक समाज निर्माणमा महिला आयोगको भूमिका

✍ तारा वाग्ले

९

महिला नेतृत्व र शासनमा सहभागिता

✍ दुर्गाप्रसाद भुर्तेल

१७

महिला सशक्तीकरण सम्बन्धी कानुनी अधिकारको विकासक्रम : नेपालको सन्दर्भमा

✍ दिलिपकुमार श्रीवास्तव

२५

बालविवाह मुक्त नेपाल; बालबालिका विरुद्धको हिंसा अन्त्यको लागि एक महत्त्वपूर्ण अभियान

✍ चक्रबहादुर बुढा

३३

बालमैत्री स्थानीय शासन र सामाजिक सुरक्षा

✍ तिलोत्तम पौडेल

४०

विवाह र उमेर हद

✍ डा. देवकी आचार्य

४९

बाल अधिकारको संरक्षण: नीति, कार्यान्वयन र चुनौतीहरू

✍ प्रविनकुमार यादव

५७

नेपालको सन्दर्भमा ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी रणनीतिहरू

✍ छबिन्द्र पराजुली

६८

ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू

✍ डा. माधव अधिकारी

७७

अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राज्यको भूमिका र कानुनी एवं संस्थागत व्यवस्थाहरू

✍ कमला घिमिरे

८५

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि रोजगारीको अवसर, कार्य वातावरण र चुनौती

✍ नीरा अधिकारी

९४

State responsibility for the protection and welfare of street children: National and International protective measure	
 <i>Baliram Kumar Chauhan</i>	१०२
Effectiveness of Child Marriage Laws in Nepal	
 <i>Safalta karki</i>	११०
The Role of Local Government on Empowerment of Senior Citizen in Nepal	
 <i>Surendra Rajaura</i>	११७
Constitution in Nepali Sign Language: Nepal's Accessibility Imperative	
 <i>Bivek Chaudhary</i>	१२५
Empowering Deaf Women in Nepal: A Path toward Equality and Inclusion	
 <i>Sapana Sharma</i>	१३१
The Right to Work for Persons with Disabilities in Nepal: Progress, Challenges, and the Path Forward	
 <i>Surya Krishna Chaulagain</i>	१३९
The Long Road to Securing Marriage Equality in Nepal	
 <i>Manisha Dhakal</i>	१४७
The Untold Story: Violence Against LGBTQIA+ People In Nepal	
 <i>Tikaram Bhusal & Manoj Panthi Kanak</i>	१५२

महिला सशक्तीकरण र गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको जीवन रक्षामा राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम

✍ जय प्रकाश बस्नेत *

लेखसार:

महिला सशक्तीकरणका लागि नेपालले विगतदेखि नै विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत प्रयासहरू गरिरहेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघीय महिलासम्बन्धी सन्धीसम्झौताहरूको अनुमोदन पश्चात थप तदारुकताका साथ यस्ता कार्यहरू भइरहेका छन्। संविधानमा मौलिक हकका साथै कानुनी एवं संस्थागत संयन्त्रहरू मार्फत महिला उत्थान र सशक्तीकरणका क्षेत्रमा पर्याप्त कार्यहरू भए पनि अझै थुप्रै गर्नुपर्ने देखिन्छ। नेपालमा यस क्षेत्रमा भए गरेका प्रयासहरू, राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम मार्फत गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको जीवन रक्षामा भएका प्रयत्नहरूको लेखाजोखा यो लेखमा गरिएको छ। सामाजिक विभेद, बालविवाह, बहुविवाह जस्ता प्रचलनहरूले महिला सशक्तीकरणमा अवरोध गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा स्थीर सम्पत्तिमा महिलाको स्वामित्व बढ्नु, उद्यम व्यवसायमा महिलाको सहभागिता बढ्नु, राजनीतिक प्रतिनिधित्व बढ्नु जस्ता सूचकहरूले सकारात्मकताको आभास दिन्छन्। दुर्गमका महिलाहरूले गर्भावस्था तथा सुत्केरी अवस्थामा ज्यान जोखिममा भएको अवस्थामा हवाई उद्धार मार्फत सुविधा सम्पन्न अस्पतालसम्मको पहुँच सुनिश्चित गरिँदा प्रजनन अधिकार संरक्षणमा योगदान पुगेको छ। सशक्तीकरण तथा क्षमता विकास तालिमलगायतका कार्यक्रमहरू बहुसरोकारवालाको सहभागिता तथा मागमा आधारित भए त्यसले लैङ्गिक समानता, आर्थिक सक्षमता र आत्मनिर्भरतामा ठूलो टेवा पुग्ने देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी: सशक्तीकरण, हवाई उद्धार, समानता, प्रजनन अधिकार, आरक्षण, सीमान्ताकृत, पुनर्स्थापना केन्द्र, समावेशी, अद्यपर्यन्त, वैतानिक नियमन, अभिसन्धि।

विषयप्रवेश

नेपालको संविधानले धारा १८ मा समानताको हक, धारा ३८ मा महिलाको हक, धारा ४०(७)मा दलित महिलाको हक, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक तथा धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हक जस्ता हकहरू मार्फत महिलालाई संवैधानिकरूपमा मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ। साथै संविधानको धारा ५१ (ज) (१) र (२) मा राज्यका नीतिहरूले महिला तथा बालिकाहरूमा हुने जात, वर्गका आधारमा हुने सबै प्रकारका भेदभाव हटाउने विषय संलग्न छन् (नेपालको संविधान, २०७२)। नेपालको संविधानले निर्वाचनबाट महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुने व्यवस्था गरेको छ। राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपति मध्ये एकजना फरक लिङ्ग वा समुदायको हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुख फरक लिङ्गको हुनुपर्ने, राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष फरक लिङ्ग वा समुदायको हुनुपर्ने, प्रदेश सभाको सभामुख र उपसभामुख फरक

*शाखा अधिकृत, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

लिङ्गको हनुपने तथा स्थानीय तहको प्रमुख वा अध्यक्ष र उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष फरक लिङ्ग वा समुदायको हनुपने व्यवस्था अनिवार्य गरी महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरेको छ। साथै प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरू मध्ये एकतिहाई पदमा महिला प्रतिनिधित्व गर्नेपने अनिवार्यता तथा राष्ट्रियसभामा समेत क्लष्टर बनाई सोही बमोजिम निर्वाचित गर्ने व्यवस्था गरी महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गरेको पाइन्छ। नेपालको नागरिकता प्राप्तिमा समेत बाबु वा आमाको नामबाट लैङ्गिक पहिचानसहितको नागरिकताको संविधानमा नै उल्लेख भएको अवस्था विद्यमान छ। साथै सबै प्रकारका हिसाजन्य कार्यहरू दण्डनीय हुने र पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको छ।

मुलुकी देवानी संहिता (ऐन), २०७४ को दफा १७, १८ र १९ मा सबै नागरिकको समानता, भेदभाव विरुद्धको अधिकार र सकारात्मक विभेदको व्यवस्था रहेको छ। दफा १९ मा नेपाली नागरिकलाई संरक्षण, सशक्तीकरण र विकास गर्न सामाजिक वा सांस्कृतिकरूपमा पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, अन्यायमा परेका आर्थिक वर्ग, पिछडा वर्ग, सीमान्तीकृत, जनता, किसान, कामदार, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, गर्भवती महिला, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिकरूपले पछि परेका खस आर्यलाई विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने उल्लेख भएको छ (मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४)।

सबै प्रकारका लैङ्गिक हिसा र कुरीतिको अन्त्य र दुर्गम क्षेत्रका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको उद्धार, सीप तथा उद्यमशीलताको विकास गरी महिला सशक्तीकरणको माध्यमबाट महिलाहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्दै राष्ट्र निर्माणको प्रत्येक तहमा समान सहभागिता पुऱ्याउन, आर्थिकरूपमा कमजोर र विपन्न महिलाहरूको जीवनस्तर उकास्दै सीप र क्षमताबाट उत्पादित तथा प्रवर्द्धित सामग्रीहरूलाई राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पहिचान गराउन, प्रजनन तथा मातृ स्वास्थ्यमा सुधार गर्न, सीमान्तीकृत, मधेशी, मुस्लिम, पिछडा वर्ग र समुदायभित्रका विपन्न महिलाहरूको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण, सामाजिक सुरक्षा मार्फत विकासमा मूल प्रवाहीकरण गर्न नेपाल सरकारले २०७६ मा राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि लागू गरेको छ (राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७६)। नेपालले Empowered women, Prosperous Nepal नामक कार्यक्रम संयुक्त राष्ट्रसंघका चारवटा विशिष्टिकृत संस्थाहरू विश्व श्रम संगठन (ILO), संयुक्त राष्ट्रसंघीय जनसंख्या कार्यक्रम (UNEP), संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल कार्यक्रम (UNICEF) र संयुक्त राष्ट्र संघीय लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण कार्यक्रम (UN-Women) समेतसँगको सहकार्यमा सञ्चालनमा गरिरहेको छ (UN_Women, २०२४)।

वर्तमान सोह्रौँ योजनाले आर्थिक वर्ष २०७९/८० को उपलब्धि (०.४६)लाई आधार मानेर लैङ्गिक सशक्तीकरण मापन सूचक आर्थिक वर्ष २०८५/८६ मा (०.५९) पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। सामाजिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क ०.५८ बाट ०.६५ पुऱ्याउने, जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसा पीडित महिलाको सङ्ख्या घटाउने, सबै तहमा महिला प्रतिनिधित्व बढाउने सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा महिला प्रतिनिधित्व २९.५ बाट बढाएर ३५.० प्रतिशत पुऱ्याउने जस्ता लक्ष्यहरू राखेको छ। त्यस्तै गरी महिलाको श्रम सहभागिता दर २६.३ बाट ३५.० प्रतिशत पुऱ्याउने, सार्वजनिक नीति निर्माण पदमा महिलाको सहभागिता २० प्रतिशत पुऱ्याउने, सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या सतप्रतिशत पुऱ्याउने, सबै तहका सरकारमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट पचास प्रतिशत पुऱ्याउने, मानव बेचबिखन पीडित, प्रभावितहरूका लागि पुनर्स्थापना केन्द्र पन्ध्र जिल्लामा सञ्चालन गर्ने जस्ता लक्ष्यहरू योजनाले लिएको छ (सोह्रौँ योजना, २०८१)।

विश्लेषण

नेपालको वर्तमान संविधानले समावेशी नेपाल निर्माणमा कोशेदुङ्गा सावित हुने गरी समावेशिताको अनिवार्यता गरेको छ। महिलाको कानुन निर्माण, शासन सञ्चालन तथा न्यायपालिकामा समेत सम्मानजनक सहभागिताको अनिवार्यता आवश्यक देखिन्छ। नेपालको संविधान, क्षेत्रगत कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी सम्झौता र प्रतिवद्धताहरू बमोजिम महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूका सम्बन्धमा कार्य गर्न महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय रहेको छ। नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली बमोजिम मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र: महिला हक एवं सशक्तीकरणसम्बन्धी नीति, कानुन र मापदण्ड; अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री; महिला हिंसा, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण; ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिसम्बन्धी; महिला सशक्तीकरण तथा लैङ्गिक समानताका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान; लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी निरोधात्मक र पुनर्स्थापनासम्बन्धी नीति, कानुन र मापदण्ड; बालबालिका, बालकल्याण, उद्धार, पुनर्स्थापना र बृद्धाश्रमसम्बन्धी नीति, कानुन, र मापदण्ड गैरसरकारी संस्थासम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, नियमन र अनुगमन; राष्ट्रिय महिला आयोग; समाज कल्याण परिषद्; मन्त्रालयसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँग सन्धि, सम्झौता, अभिसन्धि, सम्पर्क र समन्वय तथा मन्त्रालयसम्बन्धी सार्वजनिक संस्थान, प्राधिकरण, समिति, प्रतिष्ठान, कम्पनी आदिको सञ्चालन र नियमन रहेको छ।

नेपालले सन् १९९१ मा महिला विरूद्धका सबै विभेद अन्त्य गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) अनुमोदन गरे पश्चात महिला सशक्तीकरणका मुद्दाहरू सम्बोधनमा तिव्रता आएको हो। कानुनी व्यवस्थाका रूपमा निजामती सेवा ऐन तथा नियमावलीले महिलालाई सेवामा आरक्षण, प्रसुति विदा, परीक्षण काल ६ महिना हुने व्यवस्था गरेको छ भने सुरक्षा निकाय सार्वजनिक संस्थानहरूमा समेत यो व्यवस्था लागू भएको छ। मुलुकी देवानी संहिता, मुलुकी फौजदारी संहिता, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन तथा नियमावली, घरेलु हिंसा (कसुर तथा सजाय) ऐन तथा नियमावली, एकल महिला सुरक्षा कोष (सञ्चालन) नियमावली, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, सामाजिक सुरक्षा ऐन, छाउपाडी प्रथा उन्मुलन निर्देशिका, निःशुल्क कानुनी सहायता ऐन जस्ता थप कानुनी व्यवस्था महिला हित र सशक्तीकरणका क्षेत्रमा कार्यान्वयनमा रहेका छन्।

महिला हित, सशक्तीकरण तथा लैङ्गिक सबालमा काम गर्न संस्थागतरूपमा महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, प्रादेशिक सामाजिक विकास मन्त्रालय तथा सबै स्थानीय तहमा महिला विकास/ बालबालिका शाखा/ इकाइ रहेका छन्। त्यस्तै गरी न्यायिक समिति, सबै मन्त्रालयमा लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था, नेपाल प्रहरी इकाइमा महिला सेल, मानव बेचबिखन तथा अनुसन्धान व्युरो, अदालतमा लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी फास्ट ट्रयाक सुनुवाई हुने, घरेलु हिंसा प्रभावितका लागि उद्धार तथा संरक्षण गर्न सामुदायिक सेवा केन्द्र, बेचबिखन तथा ओसारपसारमा परेका महिला पुनर्स्थापनाका लागि महिला पुनर्स्थापना केन्द्र, अदालतमा वैतनिक वकीलको व्यवस्था रहेका छन्। यस क्षेत्रमा विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरू समेत क्रियाशिल रही महिला सशक्तीकरण, क्षमता विकास, लैङ्गिक हिंसा निवारण जस्ता कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन्।

महिला सशक्तीकरण लैङ्गिक समानता सन्तुलन गर्ने एउटा औजार हो जसले सामान्यतः महिलाहरूलाई सामाजिक आर्थिक अवसरको पहुँच उपलब्ध गराउने तथा उत्प्रेरित गर्ने गर्दछ (धमला, २०१९, आचार्य २०२३)। महिला उद्यमशीलता महिला आर्थिक सामाजिक सशक्तीकरणको एक महत्त्वपूर्ण औजारका रूपमा रहेको छ। कर्जा प्राप्ति, आयको बचतलगायतका क्रियाकलापले महिलाका व्यवसाय सूचकको वृद्धि र विस्तारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका

खेल्छन्। विभिन्न सामाजिक विकृतिहरू जस्तै बालविवाह, लैङ्गिक विभेदआदि अद्यपर्यन्त समाजमा कायम रही तिनले महिलाको सशक्तीकरण र विकासमा अवरोध गरिरहेका छन् (आचार्य, २०२३)।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (Millennium Development Goals) को तेस्रो लक्ष्यका रूपमा लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण उल्लेख भएको थियो भने सन् २०३० सम्मको दिगो विकासका लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals) को लक्ष्य नं ५ मा लैङ्गिक समानता प्राप्ति र सबै महिला र बालिकाहरूको सशक्तीकरण राखिएको छ। नेपालले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs)का उद्देश्य प्राप्तमा उल्लेख्य प्रगति गरेको थियो भने दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) प्राप्तमा समेत प्रयत्नरत रहेको छ। योजनावद्ध विकासमा महिला विकास र सशक्तीकरणका मुद्दाहरू भने नेपालले छैटौँ पञ्चवर्षीय योजनाबाट संलग्न गरेको थियो। दशौँ पञ्चवर्षीय योजना गरिवी निवारण रणनीतिक पत्रकारूपमा रहे पनि यसले लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण, लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण तथा आर्थिक वृद्धि र गरिवी निवारणमा महिला विकासका परिसूचकहरूमा अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको पाइन्छ। नेपाल सरकारले "दिगो विकास लक्ष्यहरूको (SDGs, २०३०) लक्ष्य ५ मार्गचित्र" निर्माण गरी लागू गरेको छ। "कसैलाई पछाडि नछोडौँ" भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै मार्गचित्रको अनुगमन खाकाले राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा स्थानीय योजना र दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूसँग तादात्म्यता कायम गर्न प्रयास भएको छ। साथै राष्ट्रिय योजना आयोगले सरकारको दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको प्रगति अनुगमनका लागि प्लेटफर्मसमेत निर्माण गरेको छ। नेपालले २०७७ मा राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति लागू गरी कार्यान्वयनमा समेत ल्याएको छ जसले राज्यका सबै तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासनका संस्थागत गर्नका लागि कानुनी तथा विकासात्मक प्रणाली मार्फत लैङ्गिक समानता कायम गर्न योगदान गरेको छ (नेपाल सरकार, २०८०)। मानव अधिकार महिलाको प्रजनन अधिकार जस्ता विषयमा ध्यान दिँदै महिलाको प्रजनन अवधिको अवस्थामा सुरक्षित प्रजननका लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन गरेको तथा मन्त्रालयमा महिला सशक्तीकरण महाशाखाअन्तर्गत राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम इकाईको संगठन संरचना राखी कार्य गरिरहेको छ।

नेपालका दुर्गम क्षेत्रमा बसोवास गर्ने महिलाहरूमा प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रसुतिसम्बन्धी समस्याका कारण ज्यान जोखिममा रहेका महिलाका लागि हवाई उद्धार कार्यविधि, २०७७ बमोजिम महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका सचिवको संयोजकत्वमा एक निर्देशक समिति रहेको छ। त्यस्ता महिलाको हवाई उद्धारका लागि महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको महिला सशक्तीकरण महाशाखा प्रमुखको संयोजकत्वमा हवाई उद्धार समन्वय समिति रहने र स्थानीय स्तरमा सम्बन्धित नगरपालिका प्रमुख वा गाउँपालिका अध्यक्षको संयोजकत्वमा स्थानीय सिफारिस समिति रहने व्यवस्था छ। त्यसले हवाई उद्धारका लागि स्थानीय स्वास्थ्य संस्थासम्म सम्बन्धित महिलालाई पुर्‍याउने, जोखिमको अवस्थामा हवाई उद्धारका लागि हेलिकोप्टर अवतरण गर्ने स्थान पहिचान गरी ज्यान जोखिममा रहेकी गर्भवती वा सुत्केरी महिलालाई त्यहाँसम्म पुर्याउन सहयोग गर्ने तथा सिफारिस गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दछ। कार्यविधिले त्यस्ता हवाई उद्धार हुने महिला तथा तिनका बिरामी कुरूवालाई समेत अस्पतालसम्म पुर्याउने व्यवस्था तथा अन्य प्रकृया बारेमा विस्तृतमा उल्लेख गरी कार्यलाई व्यवस्थित बनाउने प्रयत्न भएको छ (दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धारसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७)।

राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गत मानव विकास सूचकाङ्कमा पछि परेका ५५ जिल्लाका द्वन्दपीडित, अति विपन्न, दलित, पिछडा वर्ग, जनजाति, मधेशी, खसआर्य तथा मुस्लिम वर्गका महिला लक्ष्यित

जीविकोपार्जन कार्यक्रम; दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको लागि हवाई उद्धार कार्यक्रम; महिला तथा बालबालिका उपर हुने हिंसा, दुर्व्यवहार, लैङ्गिक हिंसा, हानिकारक प्रचलन, एसिड आक्रमण, बालविवाह लगायतका घटना अन्त्यका लागि सचेतना अभियान सञ्चालन कार्यक्रम; प्रत्येक प्रदेशमा बहुआयामिक नमूना ग्राम स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन कार्यक्रम; प्रत्येक प्रदेश तथा राष्ट्रियस्तरमा महिला उद्यमीद्वारा उत्पादित सामग्रीहरूको उत्पादन तथा प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले गरिने प्रदर्शनी कार्यक्रम; महिला उद्यमशीलता तथा वित्तीय पहुँच तालिम कार्यक्रम; महिलाद्वारा उत्पादित सामग्रीको राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय बिक्रीकेन्द्र स्थापना र सञ्चालन गर्न सहजीकरण र समन्वय गर्न; महिलाहरूलाई स्वदेशमै रोजगार बनाउने उद्देश्यले वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने महिलाहरूका लागि विशेष सीपमूलक तथा उद्यमशीलता विकास तालिम कार्यक्रमलगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरी कार्यविधि स्वीकृत भएर लागू भएको छ। कार्यविधिले विपन्न महिलाअन्तर्गत कहिल्यै विद्यालय नगएका वा गए तापनि एस.इ.इ. उत्तीर्ण हुन नसकेका शैक्षिकरूपमा बञ्चित वा आफ्नो जग्गा वा आमदानीको नियमित स्रोतबाट वर्षदिन खान नपुग्ने परिवारका आर्थिकरूपले बञ्चित महिलालाई लिएको छ। (राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७६)। कार्यक्रमले विपन्न महिलाको सीप विकास, सशक्तीकरणलगायत मार्फत उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक उन्नयनमा सहयोग गर्दछ।

नेपालका दुर्गम क्षेत्रमा बसोवास गर्ने महिलाहरूमा प्रजनन स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित समस्याहरू तथा प्रशव सम्बन्धित समस्याले गर्दा ज्यान नै गुमाउनु पर्ने विकराल अवस्था विद्यमान छ। दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लामा ज्यान जोखिममा रहेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको हवाई उद्धार मार्फत मातृ मृत्युदर तथा बाल मृत्युदर घटाउन राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमबाट कार्यविधि जारी गरी लागू भएको छ। ज्यान जोखिममा रहेका महिलाको समूहमा लामो समयसम्म सुत्केरी वेधा लागी बच्चा जन्मन कठिनाई भएका, हातखुट्टा वा शरीर पहिला निस्किएर बच्चा जन्मन कठिन भएका, शिशु जन्मेको तीस मिनेटसम्म पनि सालनाल ननिस्केको, गर्भमा नै बच्चाको मृत्यु भएको, गर्भवती महिलाको शरीर हातखुट्टा अधिक सुन्निएको, अधिक रक्तस्राव भएको, सुत्केरी हुने क्रममा उच्च रक्तचाप र एकलम्पिसया, पाठेघर फुटेको लक्षण देखिएका जस्ता अवस्थाका महिलाहरू पर्दछन्। भौगोलिक विकटता, अस्पताल तथा डाक्टरहरूको अभावलगायतले दुर्गमका महिलाहरू सुरक्षित सुत्केरी हुन सक्ने अवस्था नहुँदा त्यस्तो अवस्थामा रहेका महिलाहरूलाई सहायता पुर्याई तिनको जीवन रक्षा गर्नु राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गत ज्यान जोखिममा रहेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको लागि हवाई उद्धार कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

नेपाल सरकारले मानव विकास सुचाकाङ्कका आधारमा पछाडि परेका महिलाहरूलाई सहायता गर्ने उद्देश्यले ओखलढुङ्गा, रौतहटलगायतका जिल्लामा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कार्यक्रम सुरु गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७मा ताप्लेजुङ, सुनसरी, बारा, बाँकेलगायत थप जिल्लामा कार्यक्रमको कार्यक्षेत्र विस्तार भएको पाइन्छ। राष्ट्रपति महिला उत्थान हाल कार्यक्रम ताप्लेजुङ, दार्चुला, मनाङलगायतका १९ जिल्लाका सबै स्थानीय तहहरूमा लागू भएको छ भने सिन्धुपाल्चोक, बागलुङ, गोरखालगायतका २९ जिल्लाका तोकिएका स्थानीय तहहरूमा मात्र लागू भएको छ। राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गत हवाई उद्धार कार्यक्रमको सुरुवात भएको आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि आर्थिक वर्ष २०८०/८१ सम्ममा हवाई उद्धार सेवा लिएका सुत्केरी महिलाहरूको सङ्ख्या निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

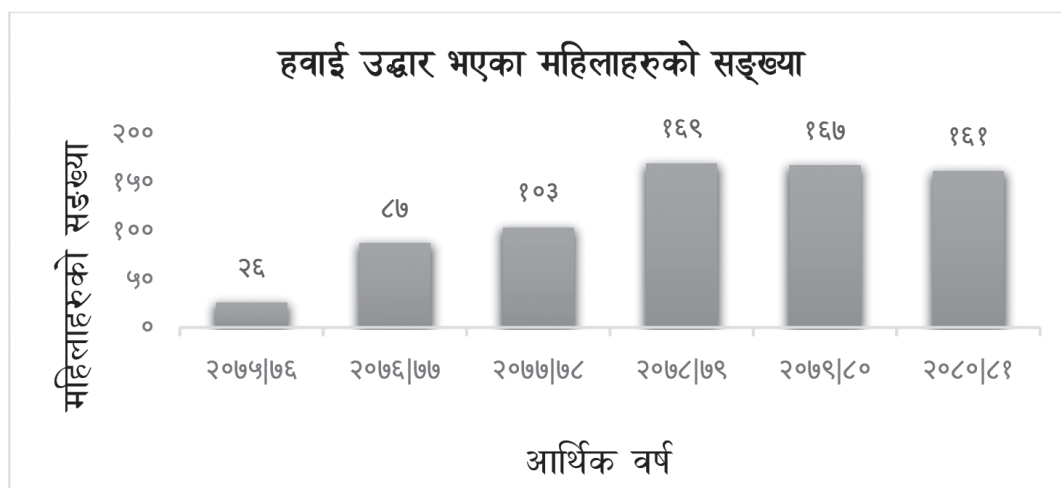
तालिका नं. १ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि २०८०/८१ सम्म हवाई उद्धार सेवा लिएका महिलाहरूको संख्या

क्र.सं.	आर्थिक वर्ष	हवाई उद्धार भएका महिलाको सङ्ख्या
१.	२०७५/७६	२६
२.	२०७६/७७	८७
३.	२०७७/७८	१०३
४.	२०७८/७९	१६९
५.	२०७९/८०	१६७
६.	२०८०/८१	१६९
हालसम्म कुल		७१३ जना

(स्रोत: महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०८१)

हालसम्म कार्यक्रमबाट ७१३ जना गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूले नेपाली सेनाको हेलिकोप्टरमार्फत हवाई उद्धार सेवा लिई सुविधा सम्पन्न अस्पताल पुगी जीवन रक्षा हुन गएको देखिन्छ। कार्यक्रमको सुरुवाती वर्षमा २६ जनाको हवाई उद्धार भएको थियो भने उक्त सङ्ख्या दोस्रो वर्षमा ८७ जना पुगेको छ। तेस्रो वर्षमा १०३ जना महिलाले हवाई उद्धार सेवा लिएका थिए भने उक्त संख्या क्रमशः बढ्दो छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ बाट हवाई उद्धार सेवा लिने गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको सङ्ख्या १६० भन्दा माथि रहेको तथ्याङ्क माथिको तालिकाबाट देख्न सकिन्छ।

चित्र नं : १ विभिन्न आर्थिक वर्षमा हवाई उद्धार भएका महिलाहरूको सङ्ख्या

(स्रोत: महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०८१)

माथिको बारचित्र हेर्दा कार्यक्रमको सुरुवाती वर्ष आर्थिक वर्ष २०७५/७६मा २६ जना महिलाले हवाई उद्धारको सेवा लिएकोमा सो सङ्ख्या आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा अधिकतम १६९ जना भएको देखिन्छ। त्यसपछिका तीन वर्षहरूमा यसरी हवाई उद्धार सेवा लिई जीवन सुरक्षा गर्न सफल महिलाहरूको सङ्ख्या वार्षिक १६० भन्दा बढि रहेको देखिन्छ। बालबिवाह, कम उमेरमा गर्भवती हुने, कुपोषण, कम तौलका शिशु जस्ता कारणहरू

समेत गर्भावस्था तथा सुत्केरी अवस्थामा ज्यान जोखिममा पार्ने तत्वका रूपमा देखिएका छन्। कानुनीरूपमा विवाहयोग्य उमेर बीस वर्ष कायम भए पनि करिब एक तिहाइ किशोरीको विवाह अठार वर्षमा हुने गरेको तथ्यले असुरक्षित र अपरिपक्व उमेरको गर्भाधान तथा त्यसबाट हुने जोखिमलाई बढावा दिएको देखिन्छ (नेपालमा लैङ्गिक समानता: तथ्य र तथ्याङ्क, २०८१)।

नेपालमा महिला सशक्तीकरणको अवस्था हेर्दा २०७८ मा करिब ३२ प्रतिशत महिला घरमुलीका रूपमा रहेको तथा करिब २४ प्रतिशत महिलाका नाममा घर वा जग्गा रहेको देखिएको छ जुन २०५८ मा १५ र १२ प्रतिशत थियो। यसरी स्थीर सम्पत्तिमा महिलाको स्वामित्व बढ्दै गएको देखिन्छ। खेतीयोग्य जमिनमा स्वमित्व तथा भोगचलानको पछिल्लो अवस्था हेर्दा राष्ट्रिय रूपमा ३४ प्रतिशत जमिन महिलाको अधिकारमा रहेको देखिन्छ। सरकारले आर्थिक वर्ष २०६४/६५ देखि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको व्यवस्था गर्न शुरू गरेकोमा उक्त वर्ष प्रत्यक्ष योगदान गर्ने बजेटको अंश करिब ११ प्रतिशत, अप्रत्यक्ष योगदान गर्ने बजेट ३३ प्रतिशत र तटस्थ बजेट करिब ५६ प्रतिशत रहेको थियो। अठार वर्ष पछि चालू आर्थिक वर्ष २०८१/८२मा प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अंश करिब ४४ प्रतिशत, अप्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट २८ प्रतिशत तथा तटस्थ बजेटको अंश २८ प्रतिशत रहेको छ (नेपाल सरकार, २०८१)। यस तथ्याङ्कले नेपाल सरकार तथा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू मार्फत लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन भइ लैङ्गिक समानता सशक्तीकरण जस्ता क्षेत्रमा राज्यको धन र ध्यान दुवैमा बढोत्तरी भएको पाइन्छ। प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट समेत लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट मार्फत लैङ्गिक समानता, लक्षित वर्गको क्षमता विकास सशक्तीकरण जस्ता कार्यमा उल्लेखनिय योगदान गरेका छन्।

महिलाको सशक्तीकरणका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइ त्यसको लाभ लक्ष्यीत महिला समुहसम्म बिस्तार भए पनि ग्रामीण क्षेत्रमा त्यति धेरै विस्तार भएको देखिन्न। ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको हवाई उद्धार मार्फत भएको मानवीय कार्य प्रशंसनीय छ। ज्यान जोखिममा रहेका दुर्गम स्थानका महिलाहरूले प्रशवसम्बन्धी समस्याका कारण ज्यान गुमाउनु पर्ने अवस्था घटाउन कार्यक्रमले सहयोग गरेको छ। कार्यक्रम मार्फत सरकारले जोखिममा रहेका महिलाहरूलाई हेलिकोप्टर मार्फत उद्धार गरी लैजाने, नजिकको सुविधा सम्पन्न अस्पतालमा पुर्‍याउने र जीवन सुरक्षा गर्न मद्दत गर्ने तथा हेलिकोप्टर उद्धार वापतको खर्च सरकारले कार्यक्रमबाटै व्यहोर्ने हुँदा दुर्गमका गरिब महिलाहरू लाभान्वित भएका छन्। राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमका सचेतना, उद्यम विकास, प्रदर्शनीलगायतबाट सामाजिक चेतनामा बढोत्तरी भई सामाजिक कल्याणमा बृद्धि भएको छ। लक्षित वर्गका महिलाहरूमा सीप विकास तथा बैदेशिक रोजगार केन्द्रित तालिमबाट तिनका आय आर्जनका अवसरमा विस्तार भई सशक्तीकरण गर्नमा थप योगदान पुगेको देखिन्छ। यसले मातृ तथा शिशु मृत्युदर घटाउन नेपालले गरेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू, विभिन्न आवधिक तथा क्षेत्रगत योजनाहरूका लक्ष्य तथा दिगो विकास लक्ष्यहरूको लक्ष्य नं ५ को उद्देश्य पूर्तिमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ।

निष्कर्ष

नेपालमा महिला सशक्तीकरण र विकासका सन्दर्भमा पर्याप्त कार्यहरू भएका छन्। नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू अनुमोदन गरी आन्तरिकीकरणसमेत गरिरहेको छ। महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव हटाउनेसम्बन्धी सन्धि बेइजिङ, बेइजिङ +२० जस्ता सन्धि, सम्झौताहरूको पक्ष राष्ट्र भएर नेपालले काम गरिरहेको छ। महिला उत्थान कार्यक्रम मार्फत नेपाली महिलाहरूको मूल प्रवाहीकरणका लागि उनीहरूको सीप विकास, क्षमता विकास तथा उद्यमशीलता विकासमा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकारहरू तथा स्थानीय तह

एवं विभिन्न सरोकारवाला निकायहरू तथा विश्व समुदायसँगको सहकार्यमा भएका कार्यहरू प्रशंसा योग्य छन्। राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम मार्फत सुत्केरी तथा गर्भवती महिलाहरूलाई हवाई उद्धार गरी सुविधा सम्पन्न अस्पतालमा पुर्याएर उनीहरूको जीवन रक्षा गर्ने कार्य सरकारको जनताप्रतिको महत्त्वपूर्ण जनउत्तरदायी कार्य हो। विपन्न महिलाहरूलाई सीपमूलक तालिम मार्फत स्वरोजगार बनाउने तथा बैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने महिलाहरूलाई तालिम मार्फत सीपयुक्त बनाई आयआर्जनमा सहयोग पुगेको देखिन्छ। स्थानीय तहबाट विपन्न सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान रहँदा पहुँचमा रहेका महिलाहरूले प्रमाणित गराइ फाइदा लिने अवस्था देखिएको छ। प्रचारप्रसारको कमी रहँदा सो विषयमा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूमा सशक्तीकरणका कार्यक्रमहरूमा सहभागिता न्यून देखिन्छ। सीप विकासका लागि तालिमहरूमा दोहोरोपना हुँदा तालिम लिने तर त्यसलाई उद्यमशीलतामा परिणत गर्न नसकेका महिलाहरूको संख्यासमेत उच्च रहेको देखिन्छ। उत्पादनलाई बजारसम्म पुऱ्याउन नसक्नु तथा उत्पादित वस्तुको गुणस्तर जस्ता विषयहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक छ। तालिमका विषयहरू मागमा आधारित नभई पूर्तिमा आधारित रहँदा तिनले सोचेअनुरूप प्रभाव पार्न नसकेको यथार्थतासमेत विद्यमान छ। समग्रमा कार्यक्षेत्रमा विस्तार सरोकारवालाहरूको सहभागिता बृद्धि, व्यापक प्रचारप्रसार तथा मागमा आधारित र माटो/परिवेश सुहाउँदा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सके कार्यक्रम सफल हुनुका साथै मानव कल्याण र आर्थिक समृद्धि दुवै प्राप्त गर्न सफल हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार सम्बन्धी कार्यविधि (२०७७) महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, नेपाल
- नेपाल सरकार (२०८०) *The Seventh Periodic Report on CEDAW* महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय ।
- नेपाल सरकार. (२०८१), *Status of Women in Nepal; Social Statistics and Key indicators*. महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, नेपाल ।
- नेपालको संविधान (२०७२). कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, नेपाल ।
- नेपालमा लैङ्गिक समानता: तथ्य र तथ्याङ्क. (२०८१). सशक्तीकरण, २०(२७), N/A. ।
- मुलुकी देबानी (संहिता) ऐन. (२०७४) नेपाल कानून आयोग।
- राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि. (२०७६). महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, नेपाल।
- शर्मिला आचार्य. (२०२३). A General Review of Women Empowerment in Nepal. *NUTA Journal*, ८५-९२ ।
- सोह्रौँ योजना (२०८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- UN Women (२०२४) UN Women: <https://un.org.np/empowered-women-prosperous-nepal-ewpn>.

समतामूलक समाज निर्माणमा महिला आयोगको भूमिका

✍ तारा वाग्ले *

लेखसार

समतामूलक समाजमा समावेशीकरणको सिद्धान्त अनुरूप समाजमा पछि परेका वर्गलाई सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति गराउँदै राष्ट्रिय मूलधारमा समाहित गराइएको हुन्छ । समतामूलक समाजबाट समाजमा सहअस्तित्व, समान प्रतिनिधित्व, शान्ति, सकारात्मक चिन्तन र चेतनाको समुचित विकासका लागि उपलब्ध स्रोत साधन र अवसरको समन्यायीक वितरणको सुनिश्चितता गराउन सकिन्छ । जवसम्म विभेदमा परेका, अवसर नपाएका, आवश्यक ज्ञान, सिप हासिल गर्न नपाएका कारण पछाडी पारिएका वर्गको उत्थान हुन सगदैन तबसम्म समतामूलक समाजको परिकल्पना गर्न सकिदैन । कुल जनसंख्याको आधा भन्दा बढी हिस्सा ओगटेका महिलाहरू आर्थिक तथा सामाजिकरूपले धेरै पछाडि परेको अवस्थामा लैंगिक समानता हासिल गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । समावेशी, समृद्ध र न्यायपूर्ण राज्यको विकास गराउन सबै तह र क्षेत्रहरूमा महिला र बालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्नु जरूरी हुन्छ । महिला विरुद्धका हिंसा र विभेद अन्त्य भएमा मात्र महिला सशक्तीकरण सुशासन, समतामूलक र समावेशी समाज निर्माणको आधारशिला तय हुन्छ । प्रस्तुत लेखमा राष्ट्रिय महिला आयोगले लैंगिक समतामूलक समाज निर्माणको लागि हरेक वर्ग र क्षेत्रका महिलाहरूको आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूतिसहित उनीहरूको सुरक्षा, न्याय, स्वःपहिचान, सम्मान तथा प्रतिष्ठापूर्ण जीवन सुनिश्चित गराउन के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ भनेर चर्चा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: समतामूलक समाज, महिला हिंसा, समावेशीकरण, लैंगिक समानता, सशक्तीकरण ।

पृष्ठभूमि

समतामूलक समाज हरेक वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग तथा समुदायको समान पहिचान र सहभागिता र सम्मानमा आधारित समाज हो जहाँ नागरिकलाई जातजाति, लिङ्ग, वर्ण, आर्थिक अवस्था, सामाजिक विविधता, सांस्कृतिक अवस्थाका आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिँदैन । समतामूलक समाजमा समावेशीकरणको सिद्धान्त अनुरूप समाजमा पछि परेका वर्गलाई सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति गराउँदै राष्ट्रिय मूलधारमा समाहित गराइएको हुन्छ । समतामूलक समाजबाट समाजमा सहअस्तित्व, समान प्रतिनिधित्व, शान्ति, सकारात्मक चिन्तन र चेतनाको समुचित विकासका लागि उपलब्ध स्रोत साधन र अवसरको समन्यायीक वितरणको सुनिश्चितता गराउन सकिन्छ । समावेशीकरण, सकारात्मक विभेद, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, आरक्षण तथा विशेष व्यवस्थाका माध्यमबाट समाजमा रहेका हरेक वर्गका व्यक्तिहरूलाई समान पहुँच, सशक्तीकरण र मूलप्रवाहीकरण गराई समतामूलक समाज निर्माणको आधारशिला खडा गर्न सकिन्छ ।

नेपालको संविधानमा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतालाई आत्मसात गर्दै विविधतामा एकता, सामाजिक, सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्दै जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक आदि विभेद, तथा सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने संकल्प गरिएको छ । वि. सं. २०७२ असोज ३ गते संविधानसभाबाट संविधान जारी भएसँगै नागरिकको मर्म, भावना र आवश्यकताबमोजिम राज्य व्यवस्था सञ्चालन गरी लोकतन्त्रका लाभहरूको समतामूलक, समन्यायिक र समावेशी वितरण गर्ने बाटो खुलेको हो ।

समतामूलक समाज निर्माणका लागि पिछडिएका र अवसरबाट वञ्चित समूहलाई सशक्तीकरण गराउने चुनौतीहरू पनि उत्तिकै छन् । जवसम्म विभेदमा परेका, अवसर नपाएका, आवश्यक ज्ञान, सिप हासिल गर्न नपाएका कारण पछाडि पारिएका वर्गको उत्थान हुन सगर्दैन तबसम्म समतामूलक समाजको परिकल्पना गर्न सकिदैन । नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने अधिकांश महिला विभिन्न प्रकारका हिंसा तथा विभेद, ज्ञान, सिप तथा अवसरको अभावको कारण राज्यको मूलधारमा समाहित हुन सकेका छैनन् । कुल जनसंख्याको आधा भन्दा बढी हिस्सा ओगटेका महिलाहरू आर्थिक तथा सामाजिकरूपले धेरै पछाडि परेको अवस्थामा लैंगिक समानता हासिल गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । समावेशी, समृद्ध र न्यायपूर्ण राज्यको विकास गराउन सबै तह र क्षेत्रहरूमा महिला र बालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्नु जरूरी हुन्छ । महिला विरुद्धका हिंसा र विभेद अन्त्य भएमा मात्र महिला सशक्तीकरण सुशासन, समतामूलक र समावेशी समाज निर्माणको आधारशिला तय हुन्छ । महिला सशक्तीकरणका लागि सरकारी स्तरबाट विभिन्न प्रयासहरू गरिएका छन् । महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय र राष्ट्रिय महिला आयोग मार्फत विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् ।

प्रस्तुत लेखमा राष्ट्रिय महिला आयोगले लैंगिक समतामूलक समाज निर्माणको लागि हरेक वर्ग र क्षेत्रका महिलाहरूको आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूतिसहित उनीहरूको सुरक्षा, न्याय, स्वःपहिचान, सम्मान तथा प्रतिष्ठापूर्ण जीवन सुनिश्चित गराउन के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ भनेर चर्चा गरिएको छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगको भूमिका र कार्यक्षेत्र

महिला मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि स्थापित महिला आयोगले सबै महिलाको लागि समान अवसर, समान अधिकार, समानुपातिक तथा अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व र न्याय तथा सुरक्षामा सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नेतर्फ आफ्ना गतिविधिहरू अघि बढाएको छ । महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव र हिंसाको अन्त्य, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायका सबै क्षेत्र र तहमा महिलाहरूको अर्थपूर्ण समावेशी तथा समानुपातिक प्रतिनिधित्व र महिला अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनद्वारा महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सशक्तीकरण गर्ने आयोगको लक्ष्य छ । वि.सं २०५८ मा मन्त्रिपरिषद्को अध्यादेशबाट गठन भएको आयोगलाई नेपालको संविधान २०७२ ले संवैधानिक मान्यता प्रदान गरेसँगै आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्र समेत विस्तारित भएको छ ।

सुरूका दुई वर्ष महिला आयोग ऐनको मस्यौदा बनाएर आयोगको कार्यकाल सकिएको थियो भने त्यसपछि लामो समय पदाधिकारीविहीन हुन पुगेको थियो । महिला विरुद्ध हुने हिंसा लगायत सबै प्रकारका विभेद र सीमान्तकृत अवस्थाको अन्त्य गर्न विशेष जोड दिँदै सबै तह र तप्काका महिलाहरूको मानव अधिकारको संरक्षण सुनिश्चित गर्नु महिला आयोगको मुख्य कर्तव्य हो । आयोगले जुनसुकै जात—जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वर्ग र क्षेत्रको भएतापनि

घरेलु हिंसा, बेचबिखन, द्वन्द्वलगायत विभिन्न प्रकारका हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्दै कार्य गरेको बताउँदै आएको छ । विभिन्न क्षेत्र तथा तप्काका महिलाहरूको समानुपातिक, सामाजिक, समावेशी तथा अर्थपूर्ण सहभागिता गराई लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरण सुनिश्चित गर्ने आयोगको उद्देश्य हो । यसका साथै विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूमा व्यक्त गरेको आफ्नो प्रतिबद्धता र दायित्व पूरा गर्न आयोगले नेपाल सरकारलाई सुझाव र सल्लाह दिने, महिला हित अनुकूल राष्ट्रिय कानून र नीतिहरूको निर्माण तथा तिनको कार्यान्वयन सरकारले गरे—नगरेको नियमित अनुगमन गर्ने, कुनै अभाव र कमजोरी देखिएमा सुझाव संकलन गरी प्रतिवेदन मार्फत सम्बन्धित निकायमा पठाउने कार्य पनि आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र पर्छ । आयोगले उपर्युक्त कार्यक्षेत्रभित्र रहेर नियमितरूपले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दै आएको भए पनि विभिन्न चुनौतीहरूले गर्दा आयोगले अपेक्षित प्रगति हासिल गर्न सकेको देखिंदैन ।

आयोगको अहिलेको प्रगति विवरण हेर्दा आयोगले आफ्नो उद्देश्य अनुरूप काम गर्न तथा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिकरूपमा पुरुष र महिलाबीचको खाडल पूरा गर्न अझ धेरै वर्ष लाग्ने सम्भावना देखिन्छ । साथै अहिले महिलाको विकासका लागि मात्र काम गर्दै आएका महिला विकास विभाग र ७७ वटै जिल्लाका महिला विकास कार्यालयहरू खारेज भई ती निकायको जिम्मेवारी पनि महिला आयोगमै गभिएका कारण आयोगले आफ्ना गतिविधि अझै सकृयतापूर्वक अघि बढाउनुपर्ने बेला आएको छ । त्यसैगरी नेपाल सरकारले प्रतिबद्धता जनाएका महिलाका मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न सन्धि, महासन्धिमा उल्लेख भएका अधिकारको पालना वा कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी अधिकार कार्यान्वयनका लागि सरकार तथा सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने भूमिका पनि आयोगकै पोल्तामा परेकाले आयोगले अझै गम्भीर र जिम्मेवार भएर काम गरेको हुनुपर्छ ।

महिला विरुद्ध हिंसाको अवस्था

महिला आयोगको पछिल्लो वार्षिक प्रतिवेदन महिला तथा बालबालिका विरुद्धका घटना अन्त्य गर्न दशकौँदेखि सरकार तथा अधिकारवादी संघसंस्थाले विभिन्न प्रयास गर्दै आएका छन् तर महिला विरुद्धका हिंसा तथा विभेदजन्य कृत्याकलाप रोकिएका छैनन् । कानुनले निषेध गरेका बोक्सी, छाउपडी, दाइजो, तिलक, छुवाछूत, घरेलु महिला हिंसाजस्ता कुप्रथाका कारण अझै पनि केही महिलाहरूले कहिले आफन्तबाट त कहिले समाजका व्यक्तिहरूबाट विविध किसिमका हिंसा, विभेद र अपमानका पीडा खप्न बाध्य भएका छन् । राष्ट्रिय महिला आयोगमा पछिल्ला वर्षहरूमा महिला हिंसाका उजुरी बढ्न थालेका छन् । आयोगको १७ औँ प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा ९३२ वटा महिला हिंसासम्बन्धी उजुरी परेका थिए । यसैगरी आ.व २०७९/८० मा ९०२ जना महिला हिंसाबाट प्रभावित भएका थिए । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा आयोगमा लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी कुल १४६४ वटा उजुरीहरू दर्ता भएका थिए भने आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा आयोगमा कुल १५७० उजुरीहरू दर्ता भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

आयोगमा २०७४ सालदेखि टेलिफोन नम्बर ११४५ मा फोन गरेर चौबिसै घण्टा उजुरी गर्न सकिने व्यवस्था गरेपछि उजुरी बढ्न थालेको हो । पीडित महिलाले सार्वजनिक विदा र जुनसुकै समयमा फोन गरेर उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । आयोगमा कोभिड १९ को दोस्रो चरण वैशाख १६ देखि असारसम्म मात्र महिला हिंसाका २७९ उजुरी दर्ता भएको आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । आजकल दिनमा ६ देखि ८ वटासम्म महिला हिंसाका उजुरी पर्ने गरेको आयोगले जनाएको छ । उक्त हेलपलाइनले आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, हिंसामा परेका महिला तथा किशोरीलाई सुरक्षित आवास, कानुनी उपचारलगायतका सेवा पनि उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

महिला विरुद्ध हिंसाका घटनाबारे उजुरी महिला आयोगमा मात्र होइन अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी निकायमा पनि उत्तिकै पर्ने गरेका छन् । नेपाल प्रहरीका अनुसार समग्र लैङ्गिक हिंसामा घरेलु हिंसाका घटना ८० प्रतिशत रहेका छन् । गत वर्षको अवधिमा घरेलु हिंसाका १६५१९, जबरजस्ती करणीका २३८७, जबरजस्ती करणी उद्योगका ५१८, अपहरण तथा जबरजस्ती करणीका ५९, जबरजस्ती करणी गरी कर्तव्य ज्यानका ५, मानव बेचबिखन तथा जबरजस्ती करणीका १० वटा घटना भएको प्रहरीको तथ्याङ्क छ । अधिकांश लैङ्गिक हिंसाका घटना तुलनात्मकरूपमा कम शैक्षिक योग्यता भएका वर्ग बढी पीडित र पीडक भएको देखिएको प्रहरी स्रोतले जनाएको छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकारमा गत आर्थिक वर्ष २६८ घटनामध्ये २९ प्रतिशत घटना घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित छन् । त्यस्तै राष्ट्रिय महिला आयोगमा दर्ता भएका ९३२ घटना मध्ये ५२ वटा, फेडोमा दर्ता भएका २५९ घटनामध्ये ३९.७६ प्रतिशत, महिला पुनः स्थापना केन्द्र (ओरेक) नेपालमा अभिलेख गरिएका १३९७ मध्ये ६५ र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) मा अभिलेख भएका ९१४२ घटनामध्ये ६९.८८ प्रतिशत घटना महिला विरुद्ध भएका घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित छन् ।

हामीले सबैभन्दा सुरक्षित ठान्दै आएका नजिकका आफन्त तथा नातागोता नै पीडक भएपछि महिला तथा बालबालिकाको लागि सुरक्षित घर तथा समाजको स्थापना गर्न ठूलो चुनौती भएको छ । साथै यस्ता घटनाले सुरक्षित, सभ्य र नैतिकवान समाज निर्माणमा महिला तथा बालबालिकाको सुरक्षामा आफन्तहरू नै तगारो बनेको देखाएका छन् । हिंसामुक्त समाजको स्थापना गर्नु पनि अर्को टाउको दुखाईको विषय भएको छ । किनभने एक वर्षमा देशभर लैङ्गिक हिंसाका २० हजारभन्दा बढी घटना भएको प्रहरीको तथ्यांकले बताउँछ । महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने विभिन्न हिंसा तथा यौन दुर्व्यवहारका अधिकांश घटना नातासम्बन्ध र चिनजानका व्यक्तिबाटै हुने गर्छ । नेपाल प्रहरीको तथ्याङ्कअनुसार ८८.२ प्रतिशत नाता—सम्बन्ध र चिनजानका व्यक्तिहरू नै यस्ता घटना भैरहेका छन् । प्रहरीको गत वर्षको अध्ययनले नातासम्बन्धबाटै भएका यौनजन्य हिंसाका घटनाको भयानक चित्रण गरेको छ । प्रहरीले एक वर्षमा ८८.२ प्रतिशत अर्थात् ३२४३ जना चिनजानका अभियुक्तलाई पक्राउ गरेको छ । जसमा ८१० जना पारिवारिक नातासँग जोडिएकै व्यक्ति छन् ।

मानव बेचबिखनका घटना पनि उत्तिकै छन् । एक वर्षमा मानव बेचबिखनका १२४ घटना भएका छन् । समग्र मानव बेचबिखनको घटनाबाट ५२.२ प्रतिशत महिला र ३६.५ प्रतिशत बालिका पीडित रहेका छन् । मानव बेचबिखनको घटना लुम्बिनी प्रदेशमा सबैभन्दा बढी र कर्णाली तथा गण्डकी प्रदेशमा सबैभन्दा कम दर्ता भएका छन् । नेपाल प्रहरीको महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा निर्देशनालयले दिएको जानकारी अनुसार यौनजन्य हिंसाका घटना सबैभन्दा बढी कोशी प्रदेशमा र जिल्लागतरूपमा काठमाडौँ र मोरङमा बढी दर्ता भएका छन् ।

त्यसैगरी घरेलु हिंसाका घटना मधेश प्रदेशमा उच्च रहेको प्रहरीको तथ्याङ्कमा देखिन्छ । एक वर्षमा १६५१९ घटना दर्ता भएकोमा मधेश प्रदेशमा ४९२३ छन् । त्यस्तै, लुम्बिनी प्रदेशमा २८८८, उपत्यकामा २८१६, कोशीमा १४७४, उपत्यकाबाहेकका बागमती प्रदेशका जिल्लामा १३४२, सुदूरपश्चिममा १२०८ तथा कर्णालीमा ८५५ घटना रहेको प्रहरीको तथ्याङ्कमा उल्लेख छ । महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने घरेलु हिंसा र यौनजन्य हिंसाको निमूल गर्न 'प्रहरी कर्मचारी संलग्न लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध शून्य सहनशीलता र यसको प्रभावकारी कारवाहीसम्बन्धी कार्य आदेश, २०८०' कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । लैङ्गिक हिंसाजन्य कसुर सम्बोधनलाई शून्य सहनशीलताका साथ उच्च प्राथमिकतामा राखी पीडित तथा हिंसा प्रभावितको सेवामा कटिबद्ध रहन यस्तो कायदिश ल्याइएको हो ।

के गर्दै छ आयोग ?

देशका सम्पूर्ण महिलाको हक, हित र अधिकारलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै महिला सशक्तीकरण गर्न तथा महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभावलाई निर्मूल गरी लैंगिक न्याय सुनिश्चित गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले स्थापित राष्ट्रिय महिला आयोगले महिला अधिकारलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्न पहल गरिरहेको छ । हरेक महिलालाई विकासमा मूल प्रवाहीकरण गर्न, राज्यका सबै तह र निकायमा महिलाको पहुँच र प्रतिनिधित्व बढाई सारभूत समानता कायम गर्न तथा महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव र सामाजिक कुरीतिहरूलाई उन्मूलन गर्न अनवरत प्रयास गरेको आयोगले जनाएको छ । आयोगले महिलाको हक, हितसँग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने, महिलाको हक हितसँग सम्बन्धित कानुन वा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताअन्तर्गतको दायित्व कार्यान्वयन भए नभएको विषयमा अनुगमन गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सरकारलाई सुझावसमेत दिदै आएको छ ।

मुलुक भरको लैङ्गिक हिंसाका घटनाको उजुरी सुन्ने र पीडितलाई आवश्यक सहायता उपलब्ध गराउने कार्य पनि आयोगको हो । आश्रय नपाएका बेसहारा महिला तथा बालबालिकाको संरक्षणका लागि विभिन्न आश्रयस्थलमा पठाउने र पीडित र पीडकबीच पारस्परिक छलफलको माध्यमबाट पुनःमेलमिलाप हुनसक्ने स्थितिमा मेलमिलाप गराई दिने मध्यस्थताको भूमिका पनि आयोगकै हो । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ तथा नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी, सम्झौताअनुसार महिला अधिकार स्थापित भए नभएको र सरकारले सो सम्बन्धमा गरेको कार्यको अनुगमन गरी सुधारको सुझाव दिने काम पनि आयोगले नियमितरूपमा गरिरहेको छ । आयोगले विभिन्न जिल्लामा पुगेर त्यहाँको वस्तुस्थितिबारे स्थलगत अध्ययन गर्दै महिला हिंसा नियन्त्रण र महिला अधिकार स्थापित गर्ने प्रयास गरिरहेको बताएको छ ।

आयोगले एक वर्षको अवधिमा पूर्वदिखि पश्चिमका विभिन्न ठाँउमा पुगी हिंसा पीडितको घटनाको स्थलगत अनुगमन गरी विभिन्न निकायमा सिफारिस गरेको बताएको छ । गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा स्थलगत अनुगमन गरी लैङ्गिक हिंसा निवारण कोषबाट सहयोग उपलब्ध गराएको र आगामी दिनमा आयोगले आफ्नो कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउने प्रतिवद्धतासमेत जनाएको छ । गत वर्ष आयोगले मधेश प्रदेशका गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा स्थलगत अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस प्रदान गर्नुको साथै निष्पक्ष छानबिनको लागि समेत पहल गरेको थियो । मधेश प्रदेशमा बालविवाह, दाइजो, घरेलुहिंसा र यौनजन्य हिंसा बढिरहेको पहिले त्यस्ता धेरै घटनाहरू बाहिर नआउने, उजुरीमा पुहुँच नहुने अवस्था थियो तर अहिले महिला आयोगमा धेरै उजुरीहरू आइरहेको र आयोगप्रति विश्वास बढेकोले आगामी दिनमा त्यस्ता हिंसा विरुद्ध सचेतना जगाउँदै आयोगले आफ्नो कार्यलाई अझ सशक्त बनाउँदै लग्ने आयोगको भनाइ छ । त्यस्तै महिला आयोगले वर्षभरि विभिन्न ठाउँमा भएका महिला हिंसाका घटनाको छानबिन गरी सुनुवाइ गर्दै आएको छ । साथै महिला हिंसा र विभेद नियन्त्रण गर्न सरकारले विभिन्न सचेतनाका कार्यक्रमको साथै न्यायको सहज पहुँचको लागि कानुनी प्रकृयामा सुधार गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ । तर कतिपय स्थानीय तहहरू यसप्रति संवेदनशील नदेखिएको अनुगमनमा संलग्न आयोगका अधिकारीको तर्क छ ।

सिड समितिको प्रतिवेदन र आयोगका सुझाव कार्यान्वयनको पाटो

सरकारले यसैवर्ष महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सिड) कमिटीमा नेपालले सातौँ आवधिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको छ । सिडको ९० औँ सत्रमा नेपालका तर्फबाट महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्री नवल किशोर शाहले गत माघमा उक्त प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । महिला हिंसा उन्मुलनसम्बन्धी महासन्धि कार्यान्वयन गर्न नेपाल पूर्ण प्रतिबद्ध छ र यसका लागि कानुनी तथा नीतिगत संरचना बलियो बनाउँदै

आएको छ । नेपालले लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्न उल्लेखनीय प्रगति गरे तापनि, विशेष गरी ग्रामीण तथा सीमान्तकृत समुदायहरूमा अझै चुनौतीहरू कायम रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । नेपालले यस्ता चुनौतीहरूलाई लक्ष्यीत नीतिहरू, कार्यक्रमहरू र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदार, नागरिक समाज, तथा महिलाका अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूसँग सहकार्य गरी समाधान गर्न संकल्प लिएको छ । नेपालको सातौँ आवधिक प्रतिवेदनले लैङ्गिक समानताको यात्रामा भएका प्रगति र चुनौतीहरू दुवैलाई समेटेको छ । प्रतिवेदनमा कानुनी तथा नीतिगत संरचनामा सुधार भए पनि ती नीति तथा कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई जोड दिइएको छ । नेपालले सिड कमिटीसँग अधिल्लो संवादबाट प्राप्त सुझावहरूलाई राष्ट्रिय नीतिहरूमा समाहित गरिसकेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगले युएन वुमनको सहयोगमा सिड समितिलाई सन् २०१८ मा नेपालले बुझाएको छैटौँ आवधिक प्रतिवेदनमाथि दिएको निष्कर्ष सुझावहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको सम्बन्धमा मध्यावधि समीक्षा गरी प्रतिवेदन तयार गरेको थियो । सिड समितिले नेपालको छैटौँ आवधिक प्रतिवेदनमाथि दिएको निष्कर्ष टिप्पणीमा महिला समानता प्रवर्द्धन गर्न र महिला विरुद्धको विभेद अन्त्य गर्न महासन्धिको धारा १ देखि १६ अन्तर्गत विभिन्न २१ विषयहरूमा सुझावहरू दिएको थियो । जम्मा ८४ वटा सुझावहरू दिइएकोमा जम्मा ४ वटा सुझावहरूको पूर्ण कार्यान्वयन भएको अवस्था देखिन्छ भने हालसम्म ६० वटा सुझावहरूमा केही मात्रामा कार्यान्वयन भएको अवस्था छ । कार्यान्वयन नभएका अधिकांश सुझावहरू विभेदरहित कानुनहरूको निर्माण, परिमार्जन र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको अनुमोदन गर्ने सम्बन्धी रहेका छन् । यस सम्बन्धमा विधायिका, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय र कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले सरोकारवाला निकायहरूसँग छलफल गरी कानुन निर्माण तथा सुधारमा आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

सिड समितिले महिला विरुद्ध भेदभाव गर्ने संवैधानिक र कानूनी संरचना र विभेदकारी कानुन भएको भन्दै प्रभावकारी न्यायको प्रत्याभूति गर्ने विस्तृत विभेद विरोधी कानुन तर्जुमा गर्ने सुझाव दिएको थियो । तर, विभेद विरुद्धको कानुन हालसम्म तर्जुमा भएको छैन । सिड समितिबाट सिफारिस प्राप्त हुनु अगाडि बनेको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद १० मा भेदभाव तथा अन्य अपमानजनक व्यवहारसम्बन्धी कसुरका सम्बन्धमा व्यवस्था गरी भेदभावजन्य कार्यलाई दण्डित गर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । यस संहिताको धारा १६० ले कानुनको अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले लिङ्ग, वैवाहिक अवस्था, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता लगायतका कुनै पनि आधारमा कुनै पनि नागरिकमाथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने र सो कार्य भएमा सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्ति हुने सम्मको व्यवस्था गरेको छ । यद्यपि महिला विरुद्ध सार्वजनिक र निजी क्षेत्रमा हुने प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष तथा अन्तरवर्गीय प्रकृतिका बहुविभेदका सम्बन्धमा विस्तृत परिभाषासहित स्पष्ट व्यवस्था भएको छैन ।

सिड महासन्धिको धारा १ मा उल्लेख भएको परिभाषा अनुकूल हुने गरी कार्यान्वयन नभएको समितिको ठहर छ । सार्वजनिक र निजी क्षेत्रमा हुने प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष तथा अन्तरवर्गीय प्रकृतिका बहुविभेदपूर्ण कार्यहरूको परिभाषासहित विभेदबाट पीडित भएका महिलाको न्यायका लागि दण्ड सजाय र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्न समितिले सुझाव दिएको छ । त्यस्तै महिला र बालिकाविरुद्ध विभेदकारी कानूनी व्यवस्थाहरू खास गरी सम्बन्ध विच्छेदपछिको वैवाहिक सम्पत्तिको बाँडफाँड र वैदेशिक रोजगारीमा पहुँचजस्ता क्षेत्रमा रहेका सबै व्यवस्थाहरू खारेज गर्ने समितिको सुझाव छ ।

महिलाको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि स्थानीय/जिल्ला तहमा विभिन्न संयन्त्रहरू निर्माण भएका छन् । तर यसका बारेमा आम जनतालाई सुसूचित गर्ने कार्यक्रमहरू अझै पर्याप्त नभएको अध्ययनले देखाएको छ । पीडितलाई न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउन महिला आयोग तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट पनि विभिन्न स्थानमा हिंसा पीडित

महिलाहरूका लागि निःशुल्क कानुनी सेवाहरू प्रदान गरिएको छ । यी संयन्त्रका बारेमा आम जनतालाई जानकारी दिने उद्देश्यले पर्याप्त सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन नभएको तथा कानुनी साक्षरता कम भएको देखिन्छ । त्यस्तै लुम्बिनी प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशको जनकपुर उपमहानगरपालिकाको न्यायिक समितिले न्यायिक समितिले घरेलु हिंसा, सम्बन्ध विच्छेद, माना चामलआदि महिलासँग सम्बन्धित मुद्दा न्यायिक समितिले दर्ता गरी न्यायिक निरूपण गर्ने गरेको छ तर सचेतनामूलक कार्यक्रम समयमा भएको छैन । तालिम पर्याप्त छैन र बजेट छुट्याइएको छैन । यसले गर्दा प्रभावकारीरूपमा न्यायिक समितिले कार्यसम्पादन गर्न नसकेको अवस्था छ ।

यसैगरी आयोगले यौनजन्य हिंसाका मुद्दा दर्ता गर्न विद्यमान कानूनमा रहेको एक वर्षको हदम्यादको प्रावधानका कारण आफूमाथि भएको यौन हिंसाका बारेमा जानकारी हुन नसक्ने उमेरका नाबालिकाहरूले साबालिक भएर धेरै वर्षपछि उजुरी गर्न चाहेमा वा यौन हिंसा सहर बसेका नाबालिका तथा महिलाहरूले लामो समयपछि उजुरी गर्न चाहेको अवस्थामा वा जबर्जस्ती करणी गरी हत्या गरेका पीडकहरू लामो समयको अन्तरालपछि पत्ता लागेको अवस्थामा एक वर्षको हदम्यादको प्रावधानले न्याय प्राप्तिको मार्गमा अवरोध हुन्छ भन्दै सहजताका लागि हदम्यादको व्यवस्था हुनुपर्ने सुझाव दिएको थियो । यो सुझाव कार्यान्वयनको क्रममा रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

केही स्थानीय तहहरूमा महिलालाई लक्ष्यीत गरी केही प्रतिशत बजेट छुट्याइएको पाइए तापनि यसमा एकरूपता छैन । हाल नेपाल सरकारको केन्द्रीय बजेटको ३८.२७ प्रतिशत लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट रहेको छ । प्रत्येक प्रदेश र स्थानीय सरकारको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट कति हो भन्ने सन्दर्भमा हालसम्म स्पष्ट हिसाब राख्ने प्रणालीको विकास भएको छैन । पहिला जिल्ला तहमा सञ्चालनमा रहेको महिला विकास कार्यालय खारेज भई हाल स्थानीय तहभित्र शाखा वा महाशाखाका रूपमा सीमित भएको छ । यसको भूमिका, कार्यक्रम र बजेट सीमित भएको छ भने महिलाका क्षेत्रमा स्वतन्त्र रूपले कार्य गर्नसक्ने अवस्था पनि छैन । स्रोत र साधनको अभाव र सीमित अधिकारका कारण यी शाखा/महाशाखाले महिला समानता र सशक्तीकरणका लागि प्रभावकारी कार्यसम्पादन गर्न नसकेको अध्ययनकर्ताको बुझाइ छ । सिड समितिलाई दिएका सुझाव मध्ये २३ प्रतिशत मात्र कार्यान्वयन भएको आयोगले जनाएको छ । सबै सुझावको प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउन राज्य जिम्मेवार र गम्भीर हुनुपर्ने तथा काम सम्बन्धित निकायका कर्मचारीको कार्यशैलीमा सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

महिला आयोगले चौधौँ वार्षिक प्रतिवेदनमा लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन तथा लैङ्गिक न्याय सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न मन्त्रालयसमेतका १३ निकायलाई ५५ वटा सुझाव दिएको छ । आयोगले ती निकायले महिला अधिकार र समानता कायम गर्न तथा महिला हिंसा र विभेद नियन्त्रण गर्न तत्काल गर्नुपर्ने नीतिगत तथा व्यावहारिक कार्यहरूको बारेमा औल्याएको छ । आयोगले स्थलगत अनुगमनबाट पत्ता लगाएका कमजोरी समेटेर सुधारको लागि पनि सन्बन्धित निकायलाई खबरदारी गरेको छ । आयोगले सुझाव दिनुअघि देशका विभिन्न क्षेत्रको स्थलगत अनुगमन गरी स्थानीय प्रतिनिधि, पुलिस, अधिकारकर्मी तथा स्थानीयसँगको छलफल गरेको थियो यसबाट प्राप्त विषयलाई तिनै तहको सरकारले कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्न सुझाव दिएको छ । उसको सुझाव अनुरूप ती निकायले आफ्ना नीति कार्यक्रममा महिलाका मुद्दालाई प्राथमिकतामा त राखेका छन् तर कार्यान्वयन भने निकै फितलो देखिएको छ ।

निष्कर्ष र सुझाव

देशभर भैरहेका महिला हिंसा र विभेदको अन्त्य गरी समातामूलक समाज निर्माणको प्रकृत्यामा गर्नुपर्ने कार्यहरूबारे आयोगले दिएका सुझावको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि आयोगले निरन्तर अनुगमन गरिरहने स्थलगत निरीक्षण

गर्ने गरेपछि केही सुझावहरू राज्यको नीति तथा कार्यक्रममा त समेटिएका छन् । तर ती सुझावहरूको कार्यान्वयन अवस्था भने अत्यन्तै कमजोर छ । राज्यको नीति कार्यक्रमको कार्यान्वयन प्रभावकारी नभएजस्तै आयोगको सुझावको पनि पूर्ण कार्यान्वयन भएको छैन । आयोगले दिएका सुझावको कार्यान्वयनको बारेमा अनुगमन गर्दा १५ प्रतिशत सुझाव मात्र कार्यान्वयन हुने गरेको आयोगले बताएको छ । आयोगले दिएका सुझावलाई सरोकारवाला निकायले गम्भीरतापूर्वक नलिँदा आयोगका सुझाव कागजमा सिमित हुन पुगेका छन् । राष्ट्रपतिले संवैधानिक आयोगले बुझाएका वार्षिक प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीलाई फिर्ता गर्ने र प्रधानमन्त्रीका तर्फबाट संसदमा पेश गर्नुपर्ने संवैधानिक प्रावधान छ तर कतिपय संवैधानिक निकायले राष्ट्रपति समक्ष पेश गरेका सबै प्रतिवेदन त संसदमा पेश हुन नपाइ सेलाउँछन् ।

आयोग महिलाका अवस्थाका बारेमा अनुगमन गरी दिएका सुझावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने हो भने मात्र पनि मुलुकमा हिंसा पीडित महिला र सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति नपाएका महिलाहरूको अधिकार सुनिश्चित भई समातामूलक समाजको निर्माणको आधारशिला तय हुने थियो । महिला माथि हिंसा जन्माउने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्व भनेको महिलाको पहिचान, उनको शरीर र श्रमलाई नियन्त्रण गर्ने मूल्य मान्यता र त्यस्ता मूल्य मान्यता जन्माउने पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना हो । एक महिलालाई भेदभावरहितको अधिकार र अवसर दिई सक्षम बनाउने हो भने त्यसको प्रतिफल उनी, उनका परिवार तथा समाज मात्र नभई सिंगो राज्यले पाउन सक्छ । त्यसैले तीनै तहका सरकारले लैंगिक हिंसा विरुद्धका कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्थालाई संवेदनशील भएर महत्त्वका साथ कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा रूपान्तरण गरी महिला हिंसाका विरुद्धमा बोल्न सक्ने वातावरण निर्माण गर्ने हो भने समाजमा रहेका विभेदकारी मूल्य मान्यतामा परिवर्तन ल्याएर महिला हिंसा अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२
- नेपाल प्रहरीको प्रतिवेदन
- महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धी (सिड)
- राष्ट्रिय महिला आयोगका विभिन्न प्रतिवेदनहरू
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन

महिला नेतृत्व र शासनमा सहभागिता

✍ दुर्गा प्रसाद भुर्तेल *

पृष्ठभूमि

महिला विकासका सन्दर्भमा विकसित हुँदै आएका विकासमा महिला (Women in Development) देखि लैङ्गिकता र विकास (Gender and Development) सम्मको अवधारणा कार्यान्वयन र अभ्यासमा आउँदा लैङ्गिक असमानता घट्दै गएको देखिए पनि समग्रतामा हेर्दा महिलाका लागि आएका कार्यक्रमको प्रभावकारिता न्यून रहेको देखिन्छ । यस लेखमा नेपालमा महिलाको नेतृत्व विकास र शासनमा रहेको सहभागिताका सवाललाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

नेतृत्व केवल सहभागिता मात्र होइन, सहभागीले उक्त क्षेत्रको निर्णायक तहमा खेल्ने भूमिका पनि हो । कोटा (Tokenism) को आधारमा हुने निष्कृत्य सहभागितालाई मात्र नेतृत्वको अर्थमा बुझिन हुँदैन । नेपालको राजनैतिक तहमा हार्ने चुनावमा मात्र महिलालाई उम्मेदवार बनाउने भाष्य स्थापित हुँदै गएकोले संवैधानिक प्रावधानको मर्म आत्मसात गरेको देखिँदैन । त्यसमाथि पनि लक्षित वर्गको सहभागिताको विषयलाई हेर्दा समावेशीकरण भित्रको समावेशीकरण (Inter-sectional Representation) को मुद्दा पनि पेचिलो बन्दै गएको छ ।

राजनैतिक प्रशासनिकका साथै सामाजिक र व्यावसायिक रूपमा गरिने नेतृत्व जस्तै उपभोक्ता समितिजस्ता मञ्चहरू, व्यापार व्यावसायमा लिइएको अग्रसरता जस्ता विषयलाई समष्टिगत रूपमा हेरिनु पर्दछ । सहभागिता र नेतृत्वको सवालमा हेर्दा संख्यात्मक उपस्थिति र गुणात्मक पक्ष दुवैलाई सन्तुलनमा राखेर हेरिनु पर्दछ ।

नेपालमा लैङ्गिक विकासका लागि भएका विद्यमान प्रवन्ध तथा अभ्यास

महिला विरूद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ र महिला अधिकार र लैङ्गिक समानताका लागि बेइजिङ्ग प्लेटफर्म कार्ययोजना, १९९५ का अनुमोदन र सो को नीति तथा कार्यक्रम मार्फत तीनै तहका सरकारमा आन्तरिकीकरणको प्रयास गरिएको छ । नेपालको वर्तमान संविधान समावेशीकरणको पुञ्ज हो जसले महिला अधिकारका विषय मौलिक हककै रूपमा स्थापित गरेको छ । उक्त संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संसद्मा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्नुका साथै संवैधानिक निकायका पदहरू तथा राजनीतिक नियुक्ति हुने पदमा समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । संघीय प्रणाली अनुसार सम्पन्न तीन वटै तहको निर्वाचनबाट सबै क्षेत्रको सरकारमा महिलाको प्रतिनिधित्व सन्तोषजनक देखाएको छ । राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ को कार्यान्वयनमार्फत लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धतिलाई जोड दिँदै आइएको छ ।

* उपसचिव, मुद्रण विभाग

निर्वाचनसम्बन्धी कानुनले प्रदान गरेको समानुपातिक प्रतिनिधित्वका साथै निजामती सेवा, सुरक्षा निकाय लगायत अन्य सरकारी सेवा तथा सार्वजनिक सेवाका पदहरूमा राज्यले अवलम्बन गरेको सकारात्मक विभेदको नीतिबाट नीति निर्माण तथा नेतृत्व तहमा महिलाको उल्लेखनीय सहभागिता देखिएको छ। महिला सहभागितालाई लैङ्गिक समानता र दिगो तथा न्यायिक विकासको सूचकका रूपमा हेर्ने गरिएको छ। त्यसैले महिलाको नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा हुने अर्थपूर्ण सहभागिताको सूचक वृद्धिले समतामूलक विकासमा योगदान दिन सक्छ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ ले निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याई त्यस्तो पदमा महिलालाई ३३ प्रतिशत पद छुट्याई त्यस्तो पदमा सम्बन्धित समूहका उम्मेदवारबीचमा मात्र छुट्याछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने व्यवस्था गरिएको छ। साथै महिलालाई निजामती सेवा प्रवेशमा उमेरको हद ४० वर्ष कायम गरेको, परीक्षणकालको अवधि ६ महीना रहने र बढुवाको लागि एक वर्षको सेवा अवधि कम गरी महिला सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्न खोजिएको छ।

महिला विकास र सहभागिताको वर्तमान अवस्था

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार महिला र पुरुषको साक्षरता दर क्रमशः ६९.४ र ८३.६ प्रतिशत, घर वा जग्गा वा घरजग्गामा स्वामित्व पुगेको महिला २३.८ प्रतिशत, मातृ मृत्युदर १ सय ५१ र कुल प्रजनन दर २.१ प्रतिशत प्रति महिला छ। ७ वटै प्रदेश र ७५३ वटै स्थानीय तहमा लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष स्थापना भई सञ्चालनमा आएको छ। सार्वजनिक नीति निर्माण तथा निर्णय गर्ने विभिन्न तह र क्षेत्रमा भएको महिला सहभागिताको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

संसद्मा महिला सहभागिता

संघीय व्यवस्थापिका मध्ये प्रतिनिधि सभामा २७५ सदस्य र राष्ट्रिय सभामा ५९ जना सदस्य गरी कुल ३३४ जना सदस्य रहने व्यवस्था रहेकोमा संघीय संसद्मा महिलाको सहभागिता ११४ जना अर्थात ३३.५३ प्रतिशत छ। संविधान अनुसार प्रत्येक प्रदेशमा एक सदनात्मक प्रदेश व्यवस्थापिका रहने व्यवस्था छ। सात वटै प्रदेशमा प्रदेश सभाको कुल सदस्य संख्या जम्मा ५५० रहेकोमा महिलाको सहभागिता ३१४ अर्थात ३५.५ प्रतिशत छ।

स्थानीय तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व

७५३ स्थानीय तहका निर्वाचित कुल सदस्य संख्या ३५९७ रहेकोमा महिलाको संख्या १४४६५ छ। यो आँकडा हेर्दा स्थानीय तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व ४१.२ प्रतिशत देखिन्छ। स्थानीय तहमा निर्वाचित पदाधिकारीहरूको यो संख्या मुलुकको इतिहासमै राजनीतिक तहमा अहिलेसम्मकै उच्च सहभागिता हो। यसले आगामी दिनहरूमा स्थानीय तहमा महिलाको सहभागिता वृद्धि गर्नुका साथै महिलाको सशक्तीकरण गरी उच्च तहको राजनीतिक संरचनामा पनि महिलाको सहभागिता बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछ।

तथ्याङ्कमा स्थानीय तहमा महिला प्रतिनिधित्व

पद	महिला सहभागिता	प्रतिशत
प्रमुख	१३	४.४
अध्यक्ष	१२	२.६
उपप्रमुख	२३४	७९.९

पद	महिला सहभागिता	प्रतिशत
उपाध्यक्ष	३३५	७२.८
वडाध्यक्ष	६७	१
खुला सदस्य	४४२	३.३
महिला सदस्य	६७४२	१००
दलित महिला सदस्य	६६२०	१००
	१४४६५	४१.२

स्थानीय तहको प्रमुख तथा अध्यक्ष पदमा महिलाको सहभागिता ३.३ प्रतिशत छ भने उपप्रमुख तथा उपाध्यक्ष तहमा करीब ७५.५ प्रतिशत छ। स्थानीय तहको वडा सदस्यमा एक जना महिला सदस्य र एक जना दलित महिला सदस्य अनिवार्य हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्थाका कारण स्थानीय तहमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूमा महिलाको संख्या सन्तोषजनकरूपमा बढेको छ। संवैधानिक र कानूनी प्रवन्धका कारण मात्र उपमेयर, उपाध्यक्ष तथा महिला र दलित महिला सदस्यमा प्रतिनिधित्व बढी देखिन्छ। यसले हाम्रो अभ्यासको क्रममा रहने कमजोरी र मनोदशालाई प्रष्ट पार्दछ। यसै गरी संघीय मन्त्रिपरिषद्, न्यायिक निकायमा पनि महिला सहभागिताको अवस्था सन्तोषजनक रहेको छैन।

निजामती सेवामा महिला सहभागिता

आ.व. २०६७/०६८ मा १३.८ प्रतिशत मात्र रहेको निजामती सेवामा महिलाको सहभागिता आ.व. २०८०/०८१ सम्म आइपुग्दा दोब्बर भन्दा बढी २८.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। निजामती सेवासहित सबै सरकारी सेवामा महिला र अन्य पिछडिएका, सीमान्तकृत वर्ग तथा क्षेत्रको सहभागिता बढाउने उद्देश्यले नेपाल सरकारले २०६४ सालदेखि सकारात्मक विभेदको नीति कार्यान्वयनमा ल्याएको हो। यी प्रयासबाट निर्णय तहमा भूमिका रहने गरी Critical mass को उपस्थिति देखिन्छ। आ.व. २०७९/०८० मा सार्वजनिक सेवामा महिला प्रतिनिधित्व २९.५ प्रतिशत मात्र रहेको तथ्याङ्क सोही योजना उल्लेख गरिएको छ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अवस्था

आ.व. २०६४/०६५ देखि आ.व. २०८१/०८२ सम्म १८ वर्षको तथ्याङ्क केलाउँदा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अंश प्रत्यक्ष तर्फ ३४.६६, प्रतिशत अप्रत्यक्ष तर्फ ३६.२१ प्रतिशत र तटस्थमा २९.१३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यस अवधिमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको वृद्धि सन्तोषजनक रहेको छैन अर्थात् महिला विकासमा गरिने लगानीले प्राथमिकता पाउन सकेको छैन।

नेतृत्व र शासनमा महिला सहभागिताको समीक्षा

हालै नागरिक समाजका तर्फबाट गरिएको अध्ययनमा नेपालमा पहिलेभन्दा लैङ्गिक असमानता घटेको देखिएको छ। सो प्रतिवेदनअनुसार बेइजिङ प्लस ३० का उल्लेखित विभिन्न पक्षहरू मध्ये महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र कानूनमा पहुँच पनि वृद्धि भएको छ। यसअघि २५.४ प्रतिशत रहेको लैङ्गिक असमानता सन् २०२२ मा १६.२ प्रतिशतमा झरेको छ। मातृशिशु स्वास्थ्यदरमा पनि सुधार आएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसअघि ५.६ प्रतिशत महिलाहरूको रेमिट्यान्समा योगदान रहेकोमा हाल १०.८ प्रतिशत पुगेको छ।

सन् २०२१ सम्म महिलाहरूको साक्षरता दरमा उल्लेख्य सुधार देखिएको प्रतिवेदनमा छ। यसैगरी प्राविधिक शिक्षामा पनि महिलाहरूको पहुँच र सहभागिता राम्रो छ। बालिकालक्षित सरकारी शिक्षाका कार्यक्रमले यो सम्भव भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। बिस्तारै महिला शिक्षकको संख्या वृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ। सन् २०२१ मा ६९.४ प्रतिशत महिलाहरूको शिक्षामा पहुँच छ।

यद्यपि निर्णायक तहमा र उच्च पदहरूमा महिलाको उपस्थिति अझै सन्तोषजनक छैन। राजनीतिक दलका नेतृत्वले महिलालाई चुनावमा राम्रो अवसर नदिएको र अझै पनि लैङ्गिक विभेद कायम रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। महिलाविरुद्ध हुने हिंसा र अपराध भने बढ्दै गएका छन् तथापि विगतको तुलनामा बढी अभिलेखीकरण भएका कारण समेत यसो भएको हुन सक्छ। यसै गरी सरकारी सेवामा महिलाको संख्या बढेको देखिएको छ।

नेपाल स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२ अनुसार १५ देखि १९ वर्षका किशोरीमध्ये २७ प्रतिशतको कम उचाइ र २६ प्रतिशतको कम तौल छ। पोषणको कमी यसको मुख्य कारण रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। सीमान्तकृत समुदायका किशोरीमा यो झन् बढी रहेको देखिएको छ।

प्रतिवेदनअनुसार परिवार नियोजनको साधनमा महिलाको पहुँच वृद्धि भएको छ भने शिशु मृत्युदर घटेको छ। सरकारले विपन्न र पहुँचविहीनका लागि स्वास्थ्यमा पहुँचका लागि विभिन्न कार्यक्रम ल्याएको छ। तर तिनको कार्यान्वयनको अवस्था भने सन्तोषजनक नभएको प्रतिवेदनले औल्याएको छ। लैङ्गिक हिंसामा परेका महिलाहरूका लागि 'सेफ हाउस अपर्याप्त छन् भने हिंसा न्यूनीकरणमा स्थानीय तहहरूले ध्यान दिन सकेका छैनन्। हिंसापीडितहरूको समाजमा पुनर्स्थापनाका लागि उचित व्यवस्था सरकारबाट नभएकाले यसतर्फ ध्यान दिनुपर्ने सुझाव दिइएको छ।

पछिल्लो समय नेपालको नीति निर्माण र निर्णय गर्ने तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व संख्यात्मकरूपमा बढेको छ। राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता प्रशासनिक तथा सरकारी सेवाको तुलनामा सन्तोषजनक छ। संघीय संसदमा महिलाको उपस्थिति ३३.५३ प्रतिशत छ। प्रदेश सभामा ३५.५ प्रतिशत र स्थानीय तहमा सबैभन्दा बढी ४१.२ प्रतिशत महिलाहरू निर्वाचित भएका छन्। संघीय र प्रदेश संसदमा भन्दा स्थानीय तहमा बढी प्रतिनिधित्व देखिए पनि पुरुषको तुलनामा अझै पनि कमी नै देखिएको छ।

स्थानीय तहको नीति निर्माण गर्ने प्रमुख वा अध्यक्षमा महिलाहरूको सहभागिता ३.३ प्रतिशत छ भने उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष पदमा ७५.५ प्रतिशत महिला छन्। त्यसैगरी वडाध्यक्षमा एक प्रतिशत मात्र महिलाहरू निर्वाचित भएका छन्। साथै, मनोनयन प्रणालीबाट केही संसदीय पद तथा उच्च नीति निर्माण तथा निर्णायक तहमा भएको नियुक्तिबाट पनि नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता बढेको छ। पछिल्लो निर्वाचन मार्फत महिलासहित विभिन्न जातजाति, अपांगता भएका व्यक्ति, अल्पसंख्यक समुदाय तथा सीमान्तकृत समूहबाट ठूलो संख्यामा महिला जनप्रतिनिधि निर्वाचित भएका छन्। स्वास्थ्य सेवामा महिलाको सहभागिता करीब ३८ प्रतिशत रहेको छ। स्वास्थ्य सेवाको केही समूहमा महिला मात्र नियुक्त गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधानका कारण निजामती सेवा तथा अन्य सरकारी सेवाको दाँजोमा यो सेवामा महिलाको सहभागिता बढेको हो। नेपालका अदालत तथा न्याय सेवाका पदहरूमा महिलाको संख्या देख्न सकिने गरी वृद्धि भएको छ।

नेपालले अवलम्बन गरेको समानताको नीति, सकारात्मक विभेदको नीति, सारभूत समानतामा जोड, विशेष संरक्षणको नीति र महिलाको शिक्षा तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको सुधार र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता कार्यान्वयनबाट नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता उल्लेख्य बढेको छ तर पुरुषको दाँजोमा महिलाको

सहभागिता अझै कम रहेको तथ्यांकले पुष्टि गर्छ। कानुनीरूपमा बाध्यतात्मक सहभागिता बाहेकको अवस्थामा महिला सहभागिता कायम गर्न नेतृत्व तहमा हिचकिचाहट रहेको देखिन्छ ।

नेपाली समाजको संरचना, बनावट, सामाजिक मूल्य, मान्यता, सोच र शैक्षिक अवस्था आदिका कारण नीति निर्माण र निर्णायक तहमा महिलाको सहभागिता अपेक्षा गरे अनुसार बढ्न सकेको छैन। महिला सहभागिताको संख्यात्मक बढोत्तरी अनुसार गुणात्मक र अर्थपूर्ण सहभागिता बनाउने विषय अझै चुनौतीपूर्ण छ।

यसबाट लैङ्गिक समानतामा सुधार आए पनि महिलाका लागि आएका कार्यक्रमको प्रभावकारीता कम रहेको देखिन्छ । पछिल्लो समय नीति निर्माण र निर्णायक तहमा महिलाको सहभागिता वृद्धि सकारात्मक देखिएको छ। यद्यपि राष्ट्रिय औसतमा हेर्दा देखिएको सकारात्मक सूचक सबै समूह र समुदायमा समान रूपमा लागू हुन सकेको छैन। त्यसैले महिलाको सहभागितालाई अर्थपूर्ण बनाउन महिलाभिन्नको समूह र समावेशीकरणलाई सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

मुख्य सवाल तथा चुनौतीहरू

लैङ्गिक सवालमा उपलब्ध साहित्यलाई अध्ययन गर्दा महिलालाई उच्च नेतृत्व तहमा पुग्न अनौपचारिक सञ्जालमा पहुँच पुग्नै कठिन हुने संरचनात्मक अवरोध, संस्थागत र कतिपय अवस्थामा व्यक्तिगत सोच पनि यसको अवरोधकको रूपमा देखिन्छ । यस विषयको साहित्य केलाउँदा समाजमा Glass Ceiling Effect विद्यमान रहेको देखाउँछ जसले निश्चित तहभन्दा माथिको नेतृत्वमा पुग्न महिलालाई अदृश्य अवरोधहरू अद्यापि कायम रहेको देखाउँछ । कुनै उच्च पदमा अपवादको रूपमा टोकन जस्तो गरी महिला पुगेको देखिन्छ जसले वास्तविक सारभूत सहभागिता सुनिश्चित गर्दैन । समाजमा रहेका आफ्नो कथा लेख्न सक्षम महिला नेतृत्वलाई राज्यले उपयुक्त वातावरण दिनुपर्ने देखिन्छ जसले सक्षमता विकासमा रहेको फलामे ढोका तोड्न सकोस् । नेपाली परिवेशमा संवैधानिकरूपमा सबल प्रवन्ध, महिलामैत्री कानुनी संरचना तयार गर्न ५० भन्दा बढी कानुन परिवर्तन र राजनैतिक खास गरी स्थानीय तहमा महिला नेतृत्व विकासमा आशालाग्दो सुधार भए पनि महिला नेतृत्व विकास गरी निर्भिक नारी बनाउन र समृद्धिमा निम्न मूल सवाल र चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ ।

१. हानिकारक अभ्यास, हिंसा र कुरीतिको अन्त्य: महिला हिंसा, बालविवाह बोक्सी प्रथालगायतका सामाजिक कुरीति अन्त्य गर्नु तथा पुनरावृत्ति भैरहने हिंसा र शोषणलाई प्रश्रय दिने सोच, सामाजिक संरचना र मूल्य मान्यतालाई निरुत्साहन गर्नु ।
२. आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तिकरण: सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रकृत्यामा महिलाको आवाज र मुद्दा आन्तरिकीकरण गर्नु, श्रोतसाधन र निर्णय तहमा प्रभाव पार्न सक्ने क्षमता र अवसर वृद्धि गर्नु, शिक्षा स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत सेवामा पहुँच विस्तार गर्नुका साथै लक्षित वर्गको वास्तविक चित्र देखाउने खण्डीकृत तथ्याङ्क तयार गरी निर्णय प्रकृत्यामा उपयोग गर्नु ।
३. लैङ्गिक सन्तुलन कायम गरी अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्नु: संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा लक्षित वर्गको नेतृत्व र सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्नु र नीति योजना कानुन र कार्यक्रममा ती समूहका सवाल र मुद्दा आन्तरिकीकरण र मूल प्रवाहीकरण गर्नु ।
४. अर्थतन्त्रमा महिलाको योगदानको सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास गर्नु: सीप विकास मार्फत रोजगारीमा

जोड्न सशक्तीकरणलाई मूल आधार बनाउनु र कार्य जीवनमा सन्तुलन कायम गरी उपलब्ध ज्ञान र सीपलाई उत्पादनसँग जोड्नु ।

५. क्षमता विकासका विशेष लक्ष्यीत कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्नु: विपद उत्थानशील समाजको निर्माण गर्दै सामाजिक संरक्षण र सुरक्षाको प्रत्याभूति दिनु र नेतृत्व विकास एवं प्रविधिको प्रशोधन क्षमता बढाउने प्रकृतिका मागमा आधारित कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्नु ।
६. अन्तरनिकाय र क्षेत्रगत समन्वय तथा सहकार्य: लैङ्गिक समानताको विषयलाई बढावा दिन सबै तहका सरकार र क्षेत्रमा आन्तरिकीकरण गर्नु, गैर राज्य पक्ष खास गरी सामुदायिक र गैरसरकारी संस्थाको सुशासन प्रवर्द्धन गर्दै प्राथमिकताका क्षेत्रमा केन्द्रित गराउनु ।

समस्या समाधानका लागि सुझावहरू

सार्वजनिक नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा महिला सहभागिता बढाउन निम्न उपायहरू प्रभावकारी हुने देखिन्छ:

७. समाजमा विद्यमान कुरीति, हानिकारक मान्यता र हिंसालाई सामाजिक पैरवी र कानुनी उपचार मार्फत न्यून गर्दै सामाजिक जीवनमा सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने पहलकदमीलाई अभियानकै रूपमा संचालन गर्ने । घरेलु हिंसा लगायत सबै प्रकारका हिंसा, मानव वेचबिखन, गैरकानुनी ओसारपसार जस्ता गैरकानुनी कार्यलाई निरुत्साहन गर्न न्यायिक प्रणालीमा सुधार गर्ने । स्थानीय न्यायिक समितिको क्षमता अभिवृद्धि गरी पीडितमैत्री बनाउने ।
८. संविधान, राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था भए अनुसार राजनीतिक दलको विधानमा विभिन्न तहको समिति तथा निर्वाचनमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरी सो को जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने । निश्चित निर्वाचन क्षेत्र तोकी महिला उम्मेदवारहरू बीच मात्र प्रतिस्पर्धा गर्ने कानुनी प्रवन्ध मिलाउने ।
९. आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरण: शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी लगायतका आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति, आर्थिक श्रोत माथिको समान पहुँच तथा निर्णय तहमा प्रभाव पार्न सक्ने अवसर प्रदान गर्ने । लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी खण्डीकृत तथ्याङ्क तयार गरी एकिकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली मार्फत लक्षित समूहमा कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
१०. अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता: सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको समन्वय, सहकार्य र साझेदारी अभिवृद्धि गरी लक्षित वर्गको सहभागिता र नेतृत्व बढाउन नीति, कानून, योजना तथा कार्यक्रममा महिलाका सवालहरूलाई आन्तरिकीकरण तथा मूलप्रवाहीकरण गरी उत्तरदायी शासन प्रणाली संस्थागत गर्ने । प्रदेश र स्थानीय तहसम्म लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन प्रणाली लागू गर्ने र महिला लक्षित लगानीको खर्च तथा प्रगतिको नियमित अनुगमन एवं मूल्यांकन गर्ने ।
११. राष्ट्रिय आयमा महिलाको योगदानको गणना गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने ।
१२. क्षमता विकास केन्द्रित पैरवी तथा प्रशिक्षण कार्यक्रममार्फत स्थानीय स्तरदेखि नै महिलाको नेतृत्व विकास र नेतृत्वको अवसर सिर्जना गर्ने ।
१३. डिजिटल पहुँचमा लैङ्गिक खाडल कम गर्न लक्ष्यीत कार्यक्रम संचालन गर्ने । प्रविधिमा पहुँच विना

महिलाको जीविकोपार्जन र नेतृत्व विकासमा अपेक्षित भूमिका रहन नसक्ने यथार्थलाई मनन गर्ने । सूचनामा महिलाको पहुँच बढाउने तथा सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा महिलाको आकर्षण बढाउने गरी अभिमुखीकरण तथा क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने। लचक समय (Flexi Time) र कार्यालयभन्दा टाढाबाट काम गर्ने विधि (Remote Working Model) विकास गर्ने ।

१४. देशभित्र र बाहिरका विभिन्न मञ्चहरूमा सहभागिता, प्रतिनिधित्व तथा मनोनयन गर्दा महिलाको सहभागिता सन्तुलित हुने गरी गर्ने ।
१५. लैङ्गिक पक्ष केन्द्रित विपद उत्थानशील कार्यक्रम संचालन गर्ने । जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक वा मानव सिर्जित विपद र महामारीको अवस्थामा बढी असर पर्ने र खास आवश्यकता पर्ने समूहलाई केन्द्रमा राखी राहत एवं अत्यावश्यक सेवाको निरन्तरता हुने प्रवन्ध मिलाउने ।
१६. सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा कार्यान्वयनमा रहेको सकारात्मक विभेद तथा आरक्षणको नीतिको प्रभावकारिता मूल्यांकन गरी महिलाभित्रको कमजोर समूहमा यो नीति केन्द्रित गर्ने ।
१७. सरकारले लगानी गरेका निजी तथा अन्य निकायमा सकारात्मक विभेदको नीति अनिवार्य अवलम्बन गर्ने ।
१८. बदलिंदो कार्यक्षेत्र र कार्यबोझ अनुसार लैङ्गिक भूमिकामा रूपान्तरण गर्ने गरी पुरुष सहभागिता तथा सहकार्य प्रोत्साहन गर्ने । शिशु स्याहार तथा हेरचाह केन्द्रको संचालन गर्ने, महिलाको श्रम र समयको बचत हुने गरी प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिने ।
१९. सार्वजनिक निकाय र निजी क्षेत्रलाई लैङ्गिक संवेदनशील, सुरक्षित तथा महिलामैत्री बनाउने ।
२०. सार्वजनिक क्षेत्रमा अग्रणी भूमिकामा रहेका महिलालाई मानक (रोल मोडल) को रूपमा प्रस्तुत गरी आगामी पुस्ताका महिलाहरूलाई नेतृत्व लिन प्रोत्साहन गर्ने ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि हुँदै गएको भएता पनि इमान्दार प्रयास र कार्यक्रम संचालनको न्यून प्रभावकारीताका कारण महिलाको नेतृत्व विकास र शासनमा सहभागिताको पक्षमा गुणस्तरीय र वाञ्छित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको यथार्थ हामी सामु रहेको छ । महिलाको सशक्तीकरण, नेतृत्व विकास र शासनमा सहभागिता अभिवृद्धि गरी सारभूत रूपमा समानता कायम गर्न तीनै तहका सरकारका नीति, योजना र कार्यक्रम समतामा आधारित हुनु आवश्यक छ । राज्यको शासकीय प्रणालीमा परिवर्तन आई मुलुक संघीय शासन व्यवस्थामा रूपान्तरण भएको परिवेशमा सबै तहको संरचनामा महिलाको हक, अधिकार र नेतृत्व संस्थागत गरी नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने महत्त्वपूर्ण अवसरको रूपमा रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता र संविधानको व्यवस्था बमोजिम राज्यका सबै अंग, तह र संरचनामा समानुपातिक, समावेशिता सुनिश्चित हुने गरी कार्यान्वयन गर्न इमान्दार प्रतिवद्धता र स्रोतसाधनको व्यवस्थासहित समयबद्ध राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

महिलाको शिक्षा, प्रविधि उपयोग र स्वास्थ्यको स्तर अभिवृद्धि गरी सशक्तीकरण गर्न सकिएमा सबै तह र क्षेत्रमा सहभागिता एवं नेतृत्वमा सुधार हुन्छ । त्यसैले महिलाको नीति निर्माण र निर्णायक तहमा सहभागिता वृद्धि गर्न सामाजिक परिचालन, आर्थिक समृद्धिका लागि लगानी बढाई उद्यमशीलता विकास तथा समय सापेक्ष क्षमता

विकासका कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउन जरूरी छ। राजनैतिक, प्रशासनिक, व्यावसायिक र सामाजिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता र भूमिकालाई खोज्ने, प्रवर्द्धन गर्ने र दिगो बनाउने संस्कृतिको विकास गर्न राज्य र गैर-राज्य पक्षको समन्वयात्मक प्रयासमा संस्थागत संयन्त्रको सुदृढीकरण र उत्तरदायित्वको विकास अपरिहार्य देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्याल, राधिका, कसरी बढाउने नेतृत्वमा महिला सहभागिता, २०७७ ।
- नेपालको संविधान, २०७२ ।
- सोहो योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१
- <https://www.himalkhabar.com/news/122478/2025-03-06>
- Status of women in Nepal, Social statistics and key indicators, 2081, Ministry of Women, Children and Senior Citizens
- <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-01/Womens-representation-in-local-government-en.pdf>
- <https://nagariknews.nagariknetwork.com/social-affairs/1455251-1732024673.html/2025-03-06>
- <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/161989/2025-03-06>

महिला सशक्तीकरण सम्बन्धी कानुनी अधिकारको विकासक्रम : नेपालको सन्दर्भमा

 दिलिपकुमार श्रीवास्तव *

सारांश

महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका बिभेद र हिंसाको अन्त्यगरी महिलाहरूको हक तथा अधिकारको सुरक्षा र प्रवर्द्धनको लागि राज्यले अधिकारमा आधारित विकास अवधारणाको अवलम्बन गरी नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका साथै विकास कार्यक्रमहरू संचालनगरी बिभेदकारी कानुनहरू हटाई हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूलाई सहभागिता गराई महिलाहरूमा भएको अन्तर्निहित क्षमतालाई बृद्धि गर्नु नै महिला सशक्तीकरण हो । महिला अधिकारका सम्बन्धमा सन १९७० को दशकमा महिलालाई आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रियामा समावेश गर्न विकासमा महिला रणनीति अवलम्बन गरिएको देखिन्छ भने सन १९८० को दशकमा महिलालाई विकासमुखी बनाउने रणनीति अवलम्बन गरिएको थियो । यसैगरी, सन १९९० को दशकमा महिला र विकास रणनीतिको स्थानमा लैङ्गिकता र विकास रणनीति अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । आधा आकाश ढाकेका महिलाहरूले आफ्नो हक अधिकारको लागि खेलेको भूमिका, संघर्ष एवं राज्यले प्रदान गरेको संवैधानिक, कानुनी एवं न्यायिक अधिकारहरूको विषयमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई समेत समेटी महिला विकासको लागि भएका संवैधानिक एवं कानुनी व्यवस्थाहरू गरिएको छ । हाम्रो देशमा राज्यले महिलालाई विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात संवैधानिक तथा कानुनी हक अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ, तर राज्यको विकास एवं नीति निर्माण तहमा महिला सहभागिताको लागि जुन उद्देश्य लिइएको थियो सो बमोजिम हुन सकेको देखिदैन । यसका लागी सरकार, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, स्वयं महिला वर्ग लगायत हरेक पक्षबाट यस विषयमा सकारात्मक भूमिकाको आवश्यकता रहेको छ ।

१. पृष्ठभूमि

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा विगत अवस्थामा विद्यमान रहेका कुरीतिहरू जस्तै सति प्रथा, देउकी, झुमा, बोक्सी जस्ता कुप्रथाप्रतिको अन्धविश्वासका कारण समाजमा विद्यमान रहेका यी कुरीतिहरूका कारण महिलाको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा सजिलै आँकलन गर्न सकिन्छ । अहिले पनि हामीले समय समयमा सुन्ने गरेका छौं, महिलालाई बोक्सीको आरोपमा दिएको कठोर यातना, दाइजोको कारण गरिने हत्या हिंसाका घटना, सुतक तथा मासिक धर्मको समयमा समाजबाट टाढा राख्ने प्रचलन जस्ता घरेलु हिंसा, जसकाकारण महिलाले अकालमा ज्यान गुमाउनुको पीडा अझै पनि समाजमा विद्यमान छ । यद्यपी यस्ता व्यवस्था विरुद्ध आवाज नउठेको भने होइन । तत्कालीन समयमा महारानी राजराजेश्वरीबाट आफ्ना राजाको मृत्युमा सती जान अस्वीकार गरेको घटना,

* वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान

सामाजिक आन्दोलनको अगुवाई गर्ने योगमायालाई तत्कालीन शासकले आत्महत्या गर्न बाध्य पारेको घटना र छिटफुट रूपमा समाजमा भएका अन्य आन्दोलनलाई परिवर्तनका लागि गरिएका तत्कालीन विद्रोहका रूपमा हेर्न सकिन्छ तर त्यो समयमा ती विद्रोह विरुद्ध गरिएका कठोर एवं अमानवीय व्यवहार त्रासदीपूर्ण एवं कहालीलाग्दो रूपमा रहेको पाइन्छ । वि. स. २००४ सालमा पद्मकन्या विद्यालय र कलेजको स्थापना वि. सं. २००६ सालमा नेपाल महिला संघ स्थापना, वि.स. २००८ सालमा अखिल नेपाल महिला संघ स्थापना जस्ता कार्यले भने तत्कालीन महिला आन्दोलन एवं महिलाको आवाज सम्बोधन गर्न सकारात्मक भूमिका खेलेको पाइन्छ । महिलाको कानुनी अधिकारको विकासक्रम हेर्दा विश्वमा महिलाको अधिकार र मुक्तिका लागि भएका संघर्षहरूले पनि प्रभाव नपारेको होइन । विश्व परिवेशमा विभिन्न कालखण्डमा विकास भएका फरक फरक महिलाअधिकार सम्बन्धी दृष्टिकोणहरूका आधारमा नेपालमा महिला अधिकारको सन्दर्भलाई फरक-फरक दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरेको पाइन्छ । विश्व इतिहास हेर्दा सन् १९७० को दशकमा महिलालाई आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रियामा समावेश गर्न विकासमा महिला रणनीति अवलम्बन गरिएको देखिन्छ भने सन् १९८० को दशकमा महिलालाई विकासमुखी बनाउने रणनीति अवलम्बन गरिएको थियो भने सन् १९९० को दशकमा महिला र विकास रणनीतिको स्थानमा लैङ्गिकता र विकास रणनीति अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यसैगरी, महिलाको विकास र अधिकारका सम्बन्धमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास भएको पाइन्छ ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा महिला सशक्तीकरण

बेलायतमा सन् १८०० मा मतदानको अधिकार माग गर्दै महिलाहरू आन्दोलित भएका थिए । सन् १८४८-४९ मा भएको युरोपियन क्रान्तिले महिलाहरूको राजनीति एवं नागरिक अधिकारको हक प्रदान गर्यो । सन् १८५८ मा बेलायतमा महिलाहरूले पारपाचुके गर्ने अधिकार प्राप्त गरे । अमेरिकामा सन् १८६९ मा २ वटा महिला मताधिकार संगठनको स्थापना भयो । सन् १८८८ मा नारीवादीहरूको पहलमा पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय महिला परिषद स्थापना भयो । त्यस्तै सन् १८६९ मा महिलाहरूले कर तिर्ने, नगरपालिकामा मताधिकार प्रयोग गर्ने अधिकार प्राप्त गरे । सन् १८७० मा अमेरिकामा लिबरल व्यवसाय गर्ने अधिकार प्राप्त भयो । सन् १८७१ मा पेरिस कम्युनमा महिलाहरूको उत्कृष्ट सहभागिताले राजनीति र सामाजिक आन्दोलनहरूमा भाग लिएको इतिहासले देखाउँछ । सन् १८८९ मा ट्रेड युनियनले तिनीहरूको सदस्यता पनि प्रदान गर्‍यो । सन् १८९१ मा नै श्रम गर्ने महिलाहरूको एउटा पत्रिका प्रकाशन भयो । उक्त पत्रिका सन् १८९२ देखि १९१७ सम्म प्रकाशित भइरह्यो । सन् १८९२ मा श्रम संरक्षणसम्बन्धी पहिलो कानून बन्यो । सन् १९०४ मा अन्तर्राष्ट्रिय महिला मताधिकार संघको स्थापना भयो । महिला समाजवादीहरूले पहिलो र दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले सन् १९०७ मा स्टुगार्ड र १९१० मा कोपेनहेगन घोषणा पत्र जारी गरी प्रत्येक वर्ष अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस मनाउने भन्ने ऐतिहासिक निर्णय गरेको थियो । पृथ्वीको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण र शक्तिशाली उत्पत्तिमा पर्ने मान्छेका बीचमा कुनै विभेद नरहेको श्रृष्टिकर्ताको मान्यता छ । तथापि, इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न धर्म, शासन र समाजले महिला र पुरुष बीच केही असमानताका रेखा कोर्ने दुष्प्रयास गरेको पाइन्छ । यसै वास्तविकतालाई आत्मसात गर्दै सन् १८३० देखि महिला दासता विरुद्ध विश्वव्यापी आन्दोलन सुरु भएको पाइन्छ । विशेषगरी औद्योगिक क्रान्तिपछि महिलाको आर्थिक अधिकारको खोजी हुन थालेको हो । संयुक्त राष्ट्र संघले सन् १९७५ लाई महिला अधिकार वर्षको घोषणा गर्यो । सन् १९७५ देखि १९८५ लाई महिला अधिकार दशकको रूपमा मनाइयो । विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणापत्र, १९४८ मा महिला अधिकारलाई उच्च महत्त्व दिइयो । तथापि, केही अध्ययनले विश्वमा महिलाका ६५ प्रतिशतसम्म

अधिकार मात्रै प्रयोगमा आएको देखाएको छ । महिलालाई पुरुष सरह रोजगारी र ज्याला दिने मुलुकको संख्या पनि कम छ । महिला अधिकार संरक्षणको विश्व इतिहासलाई हेर्दा महिला स्वतन्त्रताको सवालमा महिलाहरू विरुद्ध हुँदै आएका भेदभावलाई कानूनको माध्यमबाट सम्बोधन गर्ने काम क्रमशः हुँदै आएको देखिन्छ । महिलाहरूले लामो समयसम्म मताधिकारको लागि लडाइँ लडनु पर्यो । बेलायतमा सन् १८८९ मा महिला मताधिकारको लागि संगठनको स्थापना भयो । यसले मताधिकारको लागि चलाएको अभियानको फलस्वरूप सन् १९२८ मा बेलायती महिलाले मताधिकार प्राप्त गरे । खासगरी सन् १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भएपछि महिलालाई समान अधिकार प्रदान गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास भएको पाइन्छ । यसमा गरिएको समान अधिकारको घोषणालाई व्यवहारमा उतार्न महिला अधिकारवादीहरूले निरन्तर प्रयास र संघर्ष गर्नुपरेको छ । महिला अधिकारको संरक्षणको लागि सन् १९४८, १९७५, १९८०, १९८५ र १९९५ मा विश्व महिला सम्मेलनहरू भए । यी सम्मेलनहरूले महिला विरुद्धका भेदभावपूर्ण कानुनी प्रावधानहरूलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने कुरामा निरन्तर जोड दिँदै आएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, घोषणापत्र र अनुबन्धहरूमा नेपालले हस्ताक्षर गरिसकेको छ ।

३. नेपालको परिवेशमा महिला सशक्तीकरण

नेपालको विभिन्न कालखण्डलाई केलाउँदा राणाकालको पछिल्लो समयमा महिलाहरू अधिकारका लागि राजनैतिक चेतनाका साथ संघर्षमा सहभागी हुँदै गएको पाइन्छ । वि. सं १९७४ मा योगमायादेवी र दिव्या कोइरालाले नारी जागृति संघ (महिला समिति) स्थापना गरी महिलाहरूमा चेतना जागृत गराउन प्रयास गरिन । (उपाध्याय २०५४, १०८) । वि. सं. १९७४ मा काठमाडौँमा लक्ष्मी तुलाधर, सिद्धिलक्ष्मी, अष्टकुमारी, चंचलादेवीआदिले राणशासनको विरोधमा जनचेतना जगाउन गरेको प्रयास महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यस्तै वि. सं. १९९८ मा योगमायाको नेतृत्वमा उनका ६५ जना अनुयायीहरू समेतले सरकारलाई चेतावनीस्वरूप अरुण नदीमा जल समाधि लिई आत्महत्या गरेका थिए । वि. सं. १९९३ मा चन्द्रकान्ता मल्लले महिलाहरूले पढ्न पाउनु पर्छ भन्ने विषयमा आवाज उठाइन । त्यस्तै गरी नारी शिक्षाका लागि दिलहरि श्रेष्ठ र कामक्षा देवीले बनेपामा नारीहरूलाई पढाउन शुरू गरे । महिला मजदुरहरूले समान कामको समान ज्याला, पुरुष बराबरको अधिकार, शिक्षा स्वास्थ्य सुरक्षा, सुत्केरीको लागि विशेष व्यवस्था जस्ता माग राखी बिराटनगरमा २००३ सालमा आन्दोलनमा उत्रिए । यही समयमा नै काठमाडौँमा आदर्श महिला संघ नामक संस्था स्थापना रेवन्ती देवी आचार्य र कमलाद्वारा गरियो जसको उद्देश्य बालविवाह र बहुविवाहको अन्त्य रहेको थियो ।

महिला सशक्तीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम (२०७६/७७ – २०८०/८१)

महिला सशक्तीकरण र हक अधिकारको सम्बन्धमा छैटौँ पञ्चवर्षीय योजनादेखि विशेष व्यवस्था गरिँदै आएकोमा पछिल्ला योजनाहरूमा लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरणलाई केन्द्रीत गरी विभिन्न नीति, कार्यक्रमहरू अघि बढाइएका छन् । योजनामा लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्र निर्माण गर्ने कुरालाई दीर्घकालीन सोचको रूपमा प्रस्ताव गरी महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागिता सहित सारभूत समानता कायम गर्ने विषयलाई लक्ष्यको रूपमा लिइएको छ । सो लक्ष्य हासिल गर्न लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिलाको सम्मानित जीवनयापन गर्न पाउने वातावरणको सुनिश्चिता गर्ने, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव, हिंसा र शोषणको अन्त्य गर्ने, आर्थिक समृद्धि र दिगो विकासका लागि महिलाको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्दै स्रोत, साधन, अवसर र लाभमा महिलाको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू लिएको पाइन्छ । यी लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न राज्यका सबै तह र क्षेत्रले लैङ्गिक

समानता सम्बन्धी क्षेत्रगत नीति, कानून तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने, लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति अवलम्बन गर्ने, सबै तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने, लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरण मापन गर्ने तथा प्रणालीको विकास गर्ने, विभेदकारी कानूनहरूको परिमार्जन गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा, शोषण तथा विभेद र बहिष्करण विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गरी तिनको रोकथाम एवं नियन्त्रणका लागि कानूनी उपचार प्रणालीलाई सहज, छिटो र सबैको लागि पहुँच योग्य बनाउने लगायतका रणनीति तथा कार्यनीति अघि सारेको देखिन्छ । यसैगरी, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा, शोषण र भेदभाव अन्त्यका लागि निरोधात्मक एवं संरक्षणात्मक उपायद्वारा न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने रणनीति लिइएको छ । असहाय, अशक्त र जोखिममा परेका नागरिकहरूको संरक्षण गर्ने, शिक्षा र स्वास्थ्यलाई राज्यको जिम्मेवारी भित्र ल्याउँदै पहुँच सहितको गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणको माध्यमबाट विकास र समृद्धि हासिल गर्ने, कुनै पनि कारणले बीचैमा पढाइ छोड्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने जस्ता नीतिहरू अवलम्बन गरिएका छन् । साथै, योजनाले सबैका लागि मर्यादित रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्ने, सुरक्षित मातृत्व र सुरक्षित गर्भपतनलगायतका सेवालाई अधिकारमुखी कार्यक्रमको रूपमा विकास गर्ने, विद्यमान कानून तथा संस्थागत व्यवस्थाहरूमा सुधार गर्ने र राज्यका सबै संरचनाहरूलाई अपाङ्ग मैत्री बनाउने लगायतका रणनीतिहरू समेटेको छ ।

संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था

नेपालमा संवैधानिक विकासक्रमबारे अध्ययन गर्दा वि.सं. २००४ सालबाट आरम्भ गर्नुपर्छ । तत्कालीन नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००४ ले पहिलो पटक महिला र पुरुषबीच समान कामको लागि समान ज्याला सुनिश्चित गरी आर्थिक अधिकारलाई सम्बोधन गरेको थियो । त्यसैगरी नेपालको संविधान, २०१९ मा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जाति वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन भनी समानताको हक सुनिश्चित गरिएको थियो । नेपालमा योजनावद्ध विकासको सुरुवात वि.सं. २०१३ देखि भएकोमा विकास कार्यमा महिला सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने छुट्टै नीति पहिलोपल्ट छैटौँ पञ्चवर्षीय योजना (वि.सं. २०३७—४२) मा समावेश गरिएको थियो । नेपालमा वि.सं. २०४६ मा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना पश्चात महिला विकास र सशक्तीकरणका विषयमा व्यापक रूपमा चर्चा परिचर्चा हुँदै आएको छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक मौलिक हकको व्यवस्था गरेको थियो । महिला र पुरुषको सम्पत्तिमा समान हकको प्रत्याभूति, विभिन्न कारणले पछाडि परेका महिला वर्गको उत्थानका साथसाथै महिलाहरूको विकासको लागि राज्यले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गरी महिलालाई राष्ट्रिय विकासको मूलधारमा सहभागी गराउने नीति अवलम्बन गरेको थियो । वर्तमान नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरिएको छ । वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्ने व्यक्तिले निजको आमा वा बाबुको नामबाट लैङ्गिक पहिचान सहितको नेपालको नागरिकता पाउने सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने, सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव नगरिने तर महिलाको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने, समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव नगरिने, पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुने जस्ता व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।

यसैगरी, वर्तमान संविधानले महिलाको हकलाई यौटा महत्वपूर्ण मौलिक हकअन्तर्गत व्यवस्था गरी प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुने, प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने, महिला विरूद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने, त्यस्तो कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने, राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुने, महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त हुने एवं सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुने जस्ता प्रावधानहरू रहेका छन् । यसैगरी वर्तमान संविधानको धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत नेपालमा अग्रगामी लोकतान्त्रिक परिवर्तनको लागि सबै जनआन्दोलन, सशस्त्र संघर्षको क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने शहीदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोकतन्त्रका योद्धा, द्वन्द्वपीडित र विस्थापित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवं उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुन बमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । सामाजिक सुरक्षाको हकअन्तर्गत आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय, एकल महिला, अपाङ्गता भएका बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुन बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुने प्रावधान रहेको छ । यस अतिरिक्त, संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एक तिहाई सदस्य महिला हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा भएको व्यवस्था

निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्टयाई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी देहायका उम्मेदवार बीचमा मात्रै छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी, निजामती सेवामा प्रवेशका लागि पुरुषको हकमा ३५ वर्ष र महिलाको हकमा अधिकतम उमेर ४० वर्ष तोकिएको छ । साथै, बढुवाका लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन पुरुष भन्दा महिला १ वर्ष कम अनुभव भए पनि पुग्ने व्यवस्था गरिएको छ । जसमा महिला ३३ % आदिवासी-जनजाति २७ % मधेसी २२% दलित ९% अपाङ्ग ५% पिछडिएको क्षेत्र ४% (पिछडिएको क्षेत्र भन्नाले अछाम, कालिकोट, जाजरकोट, जुम्ला, डोल्पा, बझाङ, बाजुरा, मुगु र हुम्ला जिल्लालाई जनाउँछ) । निजामती सेवामा समावेशी पदपूर्तिको प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

४. महिला सशक्तीकरणका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

लैङ्गिक समानता र विकासका कुरा गर्दा नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना, २०४६ साल पछि महिला विकास र सशक्तीकरणका विषयमा व्यापक रूपमा चर्चा हुन थालेको पाइन्छ । महिला विकास र अधिकारका सम्बन्धमा नेपालले विभिन्न राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरू र महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरी आफ्नो प्रतिबद्धता जनाएको छ, जुन राष्ट्रिय कानुन सरह लागु हुन्छन् । यसै क्रममा महिलाविरूद्धका सबै भेदभाव उन्मुलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) १९७९ लाई नेपालले सन् १९९१ मा अनुमोदन गरेको हो । यसको अनुमोदन पश्चात राष्ट्रिय कार्यको योजना तयार गरी कार्यान्वयन समेत भइरहेको छ । CEDAW को आवधिक प्रतिवेदन निमित्त रूपमा ग्लू मा पेश गर्दै आएको छ । यसैगरी, लैङ्गिक रूपमा असमान कानुन पुनरावलोकन र संशोधन गर्ने कार्य निरन्तर रूपमा भइरहेको छ । चीनको बेइजिङमा सम्पन्न चौथो महिला सम्मेलनले पारित गरेको Beijing

Platform for Action मा नेपालले प्रतिबद्धता जनाएको छ । महिला विकास र सशक्तीकरणलाई ध्यान दिनुपर्ने सरोकारका विषय भनी १२ वटा क्षेत्रहरूमा भएको प्रगति समेत पेश गर्दै आएको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा प्रतिबद्धता देखाएको कारण मातृ मृत्युदर घटाउने लगायतका लैङ्गिकता सम्बन्धी विषयमा नेपालले उल्लेखनीय भूमिका खेल्दै लक्ष्यीत उपलब्धि हासिल गरेको छ । त्यसैगरी, नेपालले मानव अधिकारका विविध पक्ष समेट्ने गरी तयार गरिएका विभिन्न महासन्धि र सम्मेलनहरूमा संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यका रूपमा सहभागिता जनाइ प्रतिबद्धतासमेत जाहेर गरेको छ । नेपालले मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अनुमोदन गरिसकेको छ । यी दस्तावेजमा लैङ्गिक विभेदलाई वर्जित गर्नुका साथै महिला र पुरुषलाई समानताको आधारमा व्यवहार गर्ने सुनिश्चितता गरिएको छ । यसका लागि नेपालले राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न कार्ययोजना, नीति र कानूनसमेत पारित गरी कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको छ ।

५. नेपालमा महिलाको वर्तमान अवस्था

महिला सशक्तीकरणका लागी आवाज उठन थालेका छन केही सावालहरू सम्बोधन पनि भएका छन । नेपालले युग क्रान्तिकारी, गौरवशाली र संसारलाई उदाहरणीय हुने (राष्ट्रपति, सभामुख, प्रधानन्यायाधीश बनाएर) उदाहरणीय दृष्टान्त देखाई सकेको छ । महिलाहरूलाई सम्पत्ति माथिको अधिकार स्थापित गरिदै छ, अहिलेको अवस्थामा पनि ३० प्रतिशत महिलाको नाममा स्वामित्व कायम भइसकेको छ । ग्रामीण भेगमा पनि महिलाको सचेतना बढ्दै गएको र सामुदायिक वन, आमा समुह, महिला शिक्षिका, सहकारी, राष्ट्रसेवक, जनप्रतिनिधि र राजनीतिक दलमा समेत प्रतिनिधित्व भई सहभागिताको अंश बढेको छ । आमाको नामबाट नागरिकता पाउने व्यवस्था भएको छ । सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक र लैंगिक विभेद विना समान वंशीय हकलाई संविधानले नै स्थापित गरेको छ । राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागिता रहने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ भने शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसरको थालनी भएको छ । सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा समान हकको हिस्सेदार बनाइएको छ । राज्य सञ्चालनमा महिलाको सहभागिता बढाउन संघीय संसद् र प्रदेश सभामा निर्वाचित हुने सदस्यको कम्तीमा एक तिहाइ महिला सदस्य हुने, सभामुख, उपसभामुख मध्ये एक महिला हुने, राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष मध्ये एक महिला हुने तथा प्रदेश सभामा पनि सभामुख र उपसभामुख मध्ये एक महिला प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तैगरी गाउँपालिकामा ४ जना, नगरपालिकामा ५ जना, जिल्ला समन्वयमा कम्तीमा ३ जना, गाउँपालिका र नगरपालिकाको प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा २ जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने गरी गाउँ सभा र नगर सभा गठन हुने व्यवस्था गरिएको छ । राष्ट्रिय महिला आयोग संवैधानिक आयोगको रूपमा रहने, अध्यक्ष र सदस्य महिला मात्र रहने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ ।

६. महिला सशक्तीकरणका समस्याहरू

नेपालमा महिला अधिकारको क्षेत्रमा छोटो समयमा नै थुप्रै उल्लेखनीय उपलब्धिहरू हासिल भएको भए तापनि अझैसम्म महिलाहरू सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, प्रशासनिक लगायतका सबै क्षेत्रमा पुरुषको तुलनामा पछाडि नै रहेका छन । राज्यका सबै क्षेत्रहरूमा महिलाहरूको पहुँच र उपस्थिति न्यून रहेको छ । महिलाविरुद्धको हिंसा, महिलालाई गरिने असमान व्यवहार, कुप्रथा तथा सामाजिक चलनहरू, छुवाछुत तथा जातपातको भेदभाव, छोरीको चाँडो विवाह, परिवारमा छोराको बढी महत्त्व, सम्पत्ति अधिकार उपयोगका सम्बन्धमा विभेदपूर्ण व्यवहार, नागरिकताको पहुँचमा रहेको असमानता जस्ता कारणहरूले पनि महिलाहरूमाथि सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदको विद्यमानता रहेको छ । विद्यमान लैङ्गिक असमानताका कारण महिलाहरूको

स्रोत, साधन र अवसरमा पहुँचको कमी, आर्थिक परनिर्भरता, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा रोजगारीमा कमी जस्ता कारणहरूले महिलाको स्तर पुरुषको दाँजोमा पछाडि परेको छ ।

७. अबको बाटो

महिला हिंसा रोक्न तथा महिलाको विकास गर्न सुधारको अभियान घर, समाज, गाउँ, जिल्ला, प्रदेश र केन्द्र सबै तहबाटै सुरु गरिनु पर्छ । त्यसपछि राज्य तहबाट कर्तव्य, जिम्मेवारी तथा साधन स्रोतको व्यवस्था गरी मूल प्रवाहीकरण गरिनुपर्छ । शिक्षा र चेतना सशक्त पार्नका लागि आमरूपमा महिला सशक्तीकरणको कार्यक्रमहरूको सञ्चालन गरिनु पर्छ । लङ्गिक विभेद अन्त्यका लागि भेदभाव पूर्ण व्यवहारको अन्त्य तथा समतामूलक कानुन निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । महिला विकास सम्बन्धी एकिकृत कार्यक्रम ल्याउने, कार्ययोजना सहित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र समन्वयमा प्रभावकारिता ल्याई महिलाको सवालमा साझा उत्तरदायित्व वहन गरिनु पर्दछ । पहुँच तथा प्रतिफल बढाउनका लागि सहूलियत दरको ऋण तथा अनुदानको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । महिलाहरूले के पाए त के भयो त भन्ने विषयमा अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।

८. निष्कर्ष

महिला विकासको विषय महिलाको मात्र नभई सिंगो राष्ट्रकै सवाल हो । हरेक महिलाको सफलता पछाडी पुरुषको साथ, सहयोग र समर्थन रहेको हुन्छ । पछिल्लो समय विस्तारै महिलाहरू घरको भान्सादेखि खुला आकाशको यात्रा गर्दै छन । यसैले महिला विकासको सन्दर्भमा नवपुस्ताको सकारात्मक भूमिका र पुराना पुस्ताको उदारताको खाँचो देखिएको छ । महिलाका बारेमा भागवत गीतामा उद्धृत गरिएको "यत्र नारायस्तु पुजयन्ते तत्र रमन्ते देवता" (जहाँ नारी पुजिन्छन्, त्यहाँ देवता रमदछन्) भन्ने वाक्यांशलाई आत्मसात गर्न सकियो भने राष्ट्रकै उत्थानमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । नेपालको महिला आन्दोलन, महिला रूपान्तरण, हक अधिकार स्वतन्त्रता र सार्वभौमिकताको साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गतिविधिबाट प्रभावित तथा संस्थागतरूपमा आवद्ध छ । विगतमा विद्यमान भेदभावसम्बन्धी कानुनी एवं व्यावहारिक बाधा अड्चनको सामना गर्दै आजको अवस्थामा आइपुग्दा महिलाहरूलाई पैंत्रिक सम्पत्तिलगायत राज्यले प्रदान गर्ने सेवा सुविधाहरूमा संवैधानिक एवं कानुनी अधिकार प्रदान गरेको छ । तर यति हुँदाहुँदै पनि राज्यको मूल धारमा महिलाको उपस्थिति सोचे अनुरूप पाउन सकिएको छैन । यसको लागि राज्यले महिला वर्गको विकास एवं उत्थानको लागि विद्यमान कुरीति र भेदभावको अन्त्य गर्दै कानुनी अधिकारको उपभोग गर्ने अवसर र सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्न महिलाहरूले उठाएका भेदभाव, अवसर र कानुन परिमार्जन एवं संशोधनसम्बन्धी विषय, समावेशीको सम्बन्धमा यस्ता वर्गले उठाएका माग र आवाजहरूलाई प्राथमिकता दिई सोही अनुरूप समाधान गर्न कदम चाल्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कानुन आयोग, नेपाल सरकार वैधानिक कानुन, २००४
- कानुन आयोग, नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७
- कानुन आयोग, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
- कानुन आयोग, नेपालको संविधान, २०१९
- कानुन आयोग, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- कानुन आयोग, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- कानुन आयोग, निजामती सेवा ऐन, २०४९
- कानुन आयोग, निजामती सेवा नियमावली, २०५०

- नेपालको संविधान, २०७२, नेपाल सरकार ।
- नेपालमा महिलाको अवस्था, २०७८, मनकामना प्रेस, २०७८ फागुन २३
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौँ योजना (२०७६ र ७७), (२०८० र ८१), नेपाल सरकार ।
- राष्ट्रिय महिला आयोग वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।
- राष्ट्रिय महिला आयोग (२०५८) ।
- विभिन्न वेबसाइटका लेख तथा तथ्यांकहरू ।
- Convention on Elimination of All forms of Discrimination against Women (CEDAW), 1979,
- UNDP(2020), Beijing Platform for Action, 1993,
- www.nepallawcommission.com
- www.infow@nwc.gov.np
- www.nwc.gov.np

बालविवाह मुक्त नेपाल; बालबालिका विरुद्धको हिंसा अन्त्यको लागि एक महत्त्वपूर्ण अभियान

 चक्रबहादुर बुढा *

पृष्ठभूमि

विवाह एउटा पवित्र सामाजिक एवं पारिवारिक बन्धन हो। यो परापूर्व कालदेखि अभ्यास हुँदै आएको परम्परा हो। पारिवारिक जीवनको जग नै विवाहबाट शुरू हुन्छ। घरको जग बसाउँदा परिपक्व, राम्रो र पक्का ईटा खोजेर जग बसाएझै परिवारको जग पनि परिपक्व मानसिक अवस्था र परिपक्व शरीर भएपछि मात्र बसाउन हरेक कोणबाट उपयुक्त हुन्छ। आजकल पोषणयुक्त खानपानका कारण सानै उमेरमा पनि शारीरिक वृद्धि राम्रो हुन सक्छ। तर शरीर हेर्दा मात्र ठूलो भएर भएन, मानसिक रूपले पनि केटा र केटी विवाहका लागि तयार भएको हुनुपर्छ। अनि मात्र त्यो विवाह दिगो एवं आत्मीय र सुमधुर सम्बन्धले भरिपूर्ण हुन्छ। आफ्ना सन्तानको भलो चिताउने र सुन्दर भविष्य चाहने हरेक बाबु आमाको कानुनी रूपमा उनीहरूको २० वर्षको उमेर पुगेपछि मात्र विवाहको लागि विचार गर्नु विवेकपूर्ण हुन्छ। त्यसैगरी न्यायपूर्ण एवं समृद्ध समाजको परिकल्पना गर्ने सामाजिक व्यक्तित्वहरूले पनि *विहेवारी बीस पारी* अभियान नै सञ्चालन गर्नु पर्दछ। नागरिक समाज र गैरसरकारी क्षेत्रले पनि बालबालिकाको भविष्य सुन्दर बनाउन २० वर्ष नपुग्दै विवाह गर्नु वा गराउनु कानुनी अपराध हो भनी सचेतना फैलाउनु पर्छ। सञ्चार मिडियाहरूले पनि यसमा भरमग्दुर सहयोगी भूमिका खेल्नुपर्छ। अनि राज्यले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा गरेका प्रतिवद्धताहरूको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन विद्यमान कानूनहरूलाई कडाइका साथ लागु गर्नु पर्दछ। यसो गर्न सकेमा दिगो विकास लक्ष्यमा प्रतिवद्धता गरेबमोजिम सन् २०३० सम्म बालविवाह अन्त्य गरी बालमैत्री शासनको आधार निर्माण गर्न सकिन्छ।

कानुनीरूपमै अपरिपक्व उमेर

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले १८ वर्ष पुरा नगरेको व्यक्तिलाई बालबालिकाको परिभाषाभित्र राखेको छ। नागरिकता ऐन २०६३ ले १६ वर्ष उमेर पुरा नगरेको व्यक्तिलाई नाबालक मानेको छ र १६ वर्ष उमेर पुरा गरेपछि तोकिए बमोजिम नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउने व्यवस्था गरेको छ। १८ वर्ष मुनीलाई 'अण्डर एज' मानी उनीहरूलाई १८ वर्ष नपुग्नुजेल बैक खाता आफै सञ्चालन गर्न दिइदैन। १८ वर्ष नपुगी न त मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गरेर मतदानका लागि योग्य हुन्छ न त सवारी चालक अनुमति पत्र प्राप्त गर्नका लागि फर्म भर्न नै पाइन्छ। नेपालको शैक्षिक संरचना अनुरूप नै १८ वर्षको उमेरमा बल्ल माध्यमिक शिक्षाको पढाइ (प्लस टु) सकिन्छ। २० वर्ष नपुगी मष्तिष्क पनि परिपक्व भइसकेको हुँदैन भन्ने वैज्ञानिक मान्यता छ। हाम्रो परम्परागत आश्रम व्यवस्थामा २५ वर्षसम्मको उमेरलाई ब्रह्मचर्याश्रम मानिएको छ।

* सह-सचिव, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

उक्त समयमा गुणस्तरीय शिक्षा-दीक्षा र सीपको माध्यमबाट आफ्नो सम्भावना (Potentiality) को विकास गर्न सकिन्छ भने कमतिमा स्नातकोत्तर तहको पढाई पूरा गरी भविष्यको लागि आफुलाई योग्य बनाउन सकिन्छ। नेपालको संविधानले बालबालिकाको हकलाई आधारभूत मौलिक हकको रूपमा लिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को नेपाल पक्ष राष्ट्र हो। महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले बालअधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रचलनका लागि आवश्यक संवैधानिक, कानूनी एवं संरचनागत प्रबन्ध गरी सन्धिको प्रावधान बमोजिमका दायित्वहरू पालना गर्नुपर्दछ। मुलुकी देवानी संहिता २०७४ को दफा ७० को उपदफा (१) को खण्ड (घ) बमोजिम विवाहको उमेर २० वर्ष पुगेको हुनुपर्ने उल्लेख छ। यसरी कानूनीरूपमा समेत विवाहको उमेर २० वर्ष तोकेको अवस्थामा उक्त व्यवस्थालाई कडाइका साथ लागू गरी बालविवाहलाई अन्त्य गर्न तीनै तहका सरकार, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, नागरिक समाज, विद्यालय र समुदायसमेत सक्रियरूपमा लाग्नुपर्ने अवस्था छ।

बाल अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक एवं कानूनी प्रबन्ध

नेपालको संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हकको व्यवस्था गरेको छ। सोअन्तर्गत प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुने, परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुने, प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुने, बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाइने, बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न नपाइने, सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ति गर्न नपाइने, कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न नपाइने, घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन नपाइने, बाल अनुकूल न्यायको हक हुने, असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्व पीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुने, कसैले संविधानमा निषेध गरिएका उल्लिखित कार्य गरेमा कानून बमोजिम दण्ड हुने र पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिकाका विभिन्न १३ वटा (दफा ३ देखि १५ सम्म) अधिकारहरूको व्यवस्था गरेको छ। तिनीहरूमा बाँच्न पाउने अधिकार, नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकार, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, आमा बाबुसँग बस्ने र भेटघाट गर्ने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, सहभागिताको अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकार, संस्था खोल्ने र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष अधिकार, पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक अधिकार र शिक्षाको अधिकार रहेका छन्। आधारभूत तह (कक्षा ८) सम्म अनिवार्य र निशुल्क एवं माध्यमिक तहसम्म (कक्षा १२) को शिक्षा निशुल्क पाउने बालबालिकाको कानूनी अधिकार नै हो।

बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०७८ मा बालक्लव वा संस्था खोल्न सक्ने व्यवस्था, बालबालिकाको उच्चतम हित र बालमैत्री व्यवहार गर्नुपर्ने, निगरानी कक्ष र बालसुधार गृहको व्यवस्थापन, बाल संरक्षण मापदण्ड, विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको उद्धार, उपचार, मनोसामाजिक परामर्श, कानूनी सहायता, पारिवारिक पुनर्मिलनलायतको व्यवस्था, बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहको व्यवस्था, बालगृहको स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था, बालबालिकाको अस्थायी संरक्षण सेवा तथा पुनर्स्थापना केन्द्र स्थापना

र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् र बालकल्याण अधिकारीको व्यवस्था, बालकोषको व्यवस्था, बालबालिका खोजतलास सेवा र बाल हेल्पलाइन सेवा जस्ता विषय उल्लेख भएका छन्।

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लगायत अन्य महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र नेपाल

संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाले सन् १९८९ जनवरी २० मा पारित गरेको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको नेपाल पनि पक्ष राष्ट्र हो। नेपालले उक्त महासन्धि १९९० सेप्टेम्बर २० मा अनुमोदन गरी बालबालिकाको विकास, बालअधिकारको संरक्षण र बाल सहभागिता लगायत बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्न प्रतिवद्धता जनाएको छ। उक्त महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपालले महासन्धिको दायित्वहरू निभाउनु पर्छ। महासन्धिमा प्रत्येक बालबालिकालाई बाँच्न पाउने हक, पर्याप्त पोषण, स्वास्थ्य उपचार, स्तरीय जीवनस्तरको हक हुने उल्लेख छ। त्यसैगरी वर्ण, रङ्ग वा राष्ट्रियता कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरिने, बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका लागि काम गरिने, उनीहरूलाई असर पर्ने विषयमा गरिने निर्णयमा सहभागिताको अधिकार, निशुल्क र अनिवार्य शिक्षाको अधिकार, शोषण र दुर्व्यवहारबाट संरक्षणको अधिकार, पहिचान, राष्ट्रियता र अभिभावकबाट संरक्षण पाउने अधिकार, मनोरञ्जन एवं सांस्कृतिक क्रियाकलापमा भाग लिने अधिकार, जोखिममा रहेका एवं विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाले विशेष संरक्षण पाउने तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा उनीहरूलाई प्रयोग गर्न नपाइने जस्ता विषय उल्लेख छन्। साथै उक्त महासन्धिको इच्छाधीन आलेख मध्ये बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लिल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको इच्छाधीन आलेख, २०००, सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नता सम्बन्धमा व्यवस्था भएको इच्छाधीन आलेख, २००० र निकृष्ट प्रकारको बालश्रम उन्मुलन सम्बन्धी ILO Convention १९९९ लाई पनि अनुमोदन गरेको छ। त्यसैगरी महिलामाथि हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्ने महासन्धि, १९७९ लाई अनुमोदन गरी बालिका र महिलाको अधिकार कार्यान्वयनको लागि प्रतिवद्धता जनाएको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०) लगायतका मानव अधिकार र बाल अधिकारसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरूलाई नेपालले अंगिकार गरेको छ।

नेपालमा बालअधिकार कार्यान्वयनको लागि संस्थागत व्यवस्था

नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४ बमोजिम बालबालिका, बालकल्याण, उद्धार र पुनर्स्थापनाको जिम्मेवारी महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई दिइएको छ। त्यसैगरी बालबालिकाको अधिकार तथा हकहितको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् रहेको छ। नेपाल प्रहरी र सरोकारवाला गैरसरकारी संस्थासँगको सहकार्यमा बालबालिका खोजतलास सेवा (निःशुल्क टेलिफोन नं. १०४) र बाल हेल्पलाइन सेवा (निशुल्क टेलिफोन सेवा १०९८) समेत सञ्चालनमा रहेका छन्। प्रदेश र स्थानीय तहमा बाल अधिकार समितिहरू रहने व्यवस्था छ। स्थानीय तहमा रहेर बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न तथा बाल संरक्षण कार्य समेत गर्नका लागि प्रत्येक स्थानीय तहमा एकजना बालकल्याण अधिकारी रहने व्यवस्था छ। साथै बालबालिकालाई तत्काल उद्धार, राहत र पुनर्स्थापना गर्न तथा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय अन्तर्गत एक बाल कोष रहने व्यवस्था छ। त्यसैगरी विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको संरक्षणको लागि नेपाल बाल संगठन र गैरसरकारी क्षेत्रमा विभिन्न बालगृहहरू सञ्चालनमा रहेका छन् भने कानुनको विवादमा परेका बालबालिकाको सुधार र पुनर्स्थापना नभएसम्मको लागि उनीहरूलाई राख्नका लागि हाल देशभर विभिन्न ९ वटा बाल सुधार गृहहरू रहेका छन्।

बालविवाह; बालबालिका विरुद्ध हिंसाको निकृष्ट रूप

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले १८ देखि ४९ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूमा गरिएको एक सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा १८ वर्ष उमेर पुग्नुअघि विवाह गरेका महिलाहरू ३७.३ प्रतिशत रहेका छन्। सोही सर्वेक्षण अनुसार प्रदेशगत रूपमा कोशीमा २९.९, मधेशमा ५०.५, बागमतीमा २७.३, गण्डकीमा ३९.३, लुम्बिनीमा ३८.३, कर्णालीमा ४६.६ र सुदूरपश्चिममा ४४.० प्रतिशत रहेको छ। (स्रोत: NMICS 2019 table PR.4. 1W.) त्यसमध्ये पनि शहरी भन्दा ग्रामीण क्षेत्रमा अझ डरलाग्दो स्थिति छ। पढ्ने, सिक्ने, लेख्ने र आफ्नो व्यक्तित्व विकास गर्ने महत्त्वपूर्ण उमेरमा विवाहको बन्धनमा लगाउनु उनीहरूको संवैधानिक एवं कानूनी हक र अधिकारको हनन हो। बालविवाह परम्परागत कुप्रथा एवं कुरीति मात्र होइन बालिकामाथि हुने हिंसा, शोषण र व्याभिचार हो। अबको सभ्य समाजले यसलाई पचाउन सक्दैन। कानूनले पनि यसलाई अपराधको दर्जा दिइसकेको छ। तसर्थ सबैले यसलाई अस्वीकार गरी जर्दैदेखि उखेलेर फाल्ने प्रतिवद्धता गर्नुपर्छ। पछिल्ला दिनहरूमा बालविवाहको दर घट्दै जानुले मातृशिशु मृत्युदर पनि घट्दै गएको देखिएको छ। अहिले गाउँगाउँमा प्लस टु सम्मको पढाई हुने स्कूल छन्। कतिपय गाउँमा त प्राविधिक शिक्षा पठनपाठन हुने विद्यालयहरूसमेत सञ्चालनमा रहेका छन्। २० वर्षको उमेरसम्म छोरीहरूलाई पढ्न दिने हो भने उनीहरूले कम्तिमा पनि प्लस टु (१२ कक्षा) को पढाई सम्पन्न गर्छन्। त्यतिनजेलसम्ममा मानसिक हिसाबले पनि परिपक्व हुन्छन्। आफ्नो लागि के ठीक के बेठीक छुट्याउन सक्छन्। आफ्नो भविष्यको लागि जागिर वा व्यवसाय कुन रोज्ने वा जीवन साथी कस्तो हुनुपर्छ भनी सोचविचार गर्न सक्छन्। त्यसको साटो उनीहरूको उमेर २० वर्ष नपुग्दै Early Marriage भयो भने घरायसी काम धन्दा मात्र होइन खेतिपाती वा पशुपालनको जिम्मा लिएर जीवनयापनकै लागि कठिन श्रम गर्नुपर्ने बाध्यतामा धकेलिन्छन्। त्यतिमात्र होइन सानै उमेरमा उनीहरूलाई यौनक्रिया-गर्भधारण-आमा बन्ने बाध्यता पनि आइलाग्छ। यसो हुँदा बालिकाहरूको संवैधानिक एवं कानूनी हक अधिकार हनन हुने मात्र नभई शिक्षा दीक्षा एवं सीप विकासको सम्भावनामा समेत ठेस लाग्न गई एउटा पूर्ण व्यक्ति (महिला) को रूपमा विकसित हुने अवसरबाट समेत बञ्चित हुने अवस्था आउँछ। यो भन्दा बालबालिका विरुद्ध हिंसाको निकृष्ट रूप अरु के होला?

बालविवाह बालबालिका विरुद्धको कसुर हो

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६ मा बालबालिकासम्बन्धी विभिन्न कसुरहरूको उल्लेख रहेको छ। तिनीहरूमा बालबालिका विरुद्धको हिंसा सम्बन्धी १८ वटा बुँदामा र बाल यौन दुर्व्यवहारजन्य क्रियाकलाप सम्बन्धी ११ वटा बुँदामा कसुरहरूको लामो सुची समेटिएको छ। दफा ६६ मा उल्लेखित ती कसुर गर्ने कसुरदारलाई सोही ऐनको दफा ७२ बमोजिम सजायको व्यवस्था गरेको छ। उक्त दफामा बालबालिकाको विवाह तय गर्ने वा बालबालिकासँग विवाह गर्ने वा गराउनेलाई ७५ हजार रूपैयासम्म जरिवाना र तीन वर्ष कैद हुने व्यवस्था गरेको छ। यसरी १८ वर्ष मुनीका व्यक्तिको विवाह हुन नसक्ने र भएमा त्यो कानूनी रूपमा दण्डनीय हुने कानूनी व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी यौन सन्तुष्टि प्राप्त गर्न बालबालिकालाई प्रयोग गर्ने वा गराउने र बाल यौन शोषण गर्ने वा गराउनेलाई प्रचलित कानूनमा जबरजस्ती करणीको कसुरमा कसुरदारलाई हुने सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ। मुलुकी देवानी संहिता २०७४ को दफा ७० को उपदफा (१) को खण्ड (घ) बमोजिम विवाहको उमेर २० वर्ष पुगेको हुनुपर्ने उल्लेख छ। यदि कसैले २० वर्ष उमेर पुरा नभई विवाह गरेको अवस्थामा सोही ऐनको दफा ७२ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) बमोजिम बदर हुने व्यवस्था छ।

बालविवाह अन्त्यको लागि प्रस्तावित रणनीति र कार्यान्वयन कार्ययोजना

सोही योजनामा हाल प्रतिहजार जीवित जन्ममा नवजात शिशु मृत्युदर २१ रहेकोमा १३ मा झार्ने र बाल मृत्युदर ३३ रहेकोमा २२ मा झार्ने लक्ष्य रहेको छ। त्यसैगरी प्रतिलाख जीवित जन्ममा मातृ मृत्युदर १५१ रहेकोमा ८५ मा झार्ने लक्ष्य रहेको छ। उमेर नपुग्दै विवाह भई गर्भधारणले किशोरीको स्वास्थ्यमा नकरात्मक असर एवं प्रजनन दुर्बलता भई आमा र शिशु दुवैको स्वास्थ्य जोखिममा रहने गर्दछ। तसर्थ बालविवाह अन्त्य गर्न सकिनेमा हालको मातृशिशु मृत्युदर घटाउने सोही योजनाको लक्ष्यमा उल्लेख्य योगदान पुग्न जान्छ। दिगो विकास लक्ष्य (SDG) को लक्ष्य ५ मा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी र बालिकाहरूलाई सशक्त बनाउने लक्ष्य लिइएको छ। बालविवाह अन्त्यका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार एवं गैरसरकारी क्षेत्र समेतको सहकार्य र समन्वयमा अभियानमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न बाल विवाह विरुद्धको रणनीति, २०७२ लाई परिमार्जन एवं अध्यावधिक गरी बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०८२ र सो को कार्ययोजनाको मस्यौदा तयार भई स्वीकृतिको अन्तिम चरणमा रहेको छ। प्रस्तावित कार्ययोजनामा बालविवाह अन्त्यका लागि संघीय, प्रादेशिक एवं स्थानीय तीनै तहमा मापदण्ड तर्जुमा गरी लागु गरिने र सबै स्थानीय तहमा बाल अधिकार संरक्षणका लागि बाल संरक्षण प्रणाली स्थापना गर्न प्रस्ताव गरिएको छ। हाल करिब ४०० वटा स्थानीय तहमा मात्र त्यस्ता संयन्त्रहरू जस्तै: बाल अधिकार समिति गठन भएको, बालकल्याण अधिकारी तोकिएर क्रियाशील रहेको, बाल संरक्षण कार्यविधि तर्जुमा भएको र स्थानीय बाल कोष स्थापना भएको छ भने त्यस्तो प्रणाली सबै स्थानीय तहमा स्थापना गरी क्रियाशील बनाउन प्रस्ताव गरिएको छ। त्यसैगरी बाल हेल्पलाइन सेवा विस्तार गर्ने, बालविवाहका घटनाबाट पीडित एवं प्रभावितलाई कानुनी सहायता तथा मनोपरामर्श सेवा प्रदान गर्ने, बालविवाहको असर र प्रभाव एवं बालविवाह विरुद्धका कानुनी व्यवस्थालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने, संघीय सरकारको नेतृत्वमा बालविवाह विरुद्ध अभियान सञ्चालन गर्ने, बालविवाह मुक्त स्थानीय तहलाई प्रोत्साहन उपलब्ध गराउने, बालविवाह विरुद्ध किशोरी क्लवहरूलाई सशक्तीकरण एवं परिचालन गर्ने, जनप्रतिनिधि, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, अभिभावक, युवा क्लव, किशोरी क्लव, महिला सञ्जाल, धार्मिक तथा सामाजिक अगुवाहरू, गहना तथा कपडा व्यापारी, पार्टी प्यालेस सञ्चालक लगायतसँग सर्वपक्षीय सम्वाद गर्ने, माध्यमिक विद्यालयहरूमा नियमित सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने, बालविवाह विरुद्धको कानुनी व्यवस्थाबारे स्थानीय भाषामा रेडियो, टेलिभिजन र सामाजिक सञ्जालमा प्रचार प्रसार गर्ने, राजनीतिक दलका केन्द्रीय प्रतिनिधिहरू र सेलिब्रेटीहरूलाई बालविवाह विरुद्ध सार्वजनिकरूपमा प्रतिवद्धता गर्न लगाउने, स्थानीय, प्रदेश र संघीय तहमा अभियानको प्रगति समीक्षा एवं मूल्याङ्कन गरी अभियानलाई थप सशक्त बनाउँदै लैजाने, बालविवाह गर्न प्रोत्साहन गर्नेलाई हदैसम्म कानुनी कारवाही गर्ने, बालविवाह सम्बन्धी असल अभ्यासहरूलाई प्रचार प्रसार गर्ने, बालविवाह अन्त्यका लागि चेतनामूलक श्रव्य-दृश्य शैक्षिक सामग्रीहरूको उत्पादन, वितरण तथा प्रसारण गर्ने, बालविवाह विरुद्ध जनमत निर्माण गर्न Motivator/Facilitators परिचालन गर्ने लगायतका विषय कार्ययोजनामा समेटिएका छन्।

बाल विवाह विरुद्ध सशक्त अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ

बाल विवाह जस्तो सामाजिक विकृति, विसंगति विरुद्ध देशभर अभियान सञ्चालन गर्न जरूरी छ। यो भवन, सडक वा पुल निर्माण जस्तो भौतिक संरचना निर्माणको काम होइन। बजेट विनियोजन गरेर ठेक्का पट्टा लगाउने, कामको अनुगमन गर्ने, मूल्याङ्कन गरेर भुक्तानी दिने, अनि कार्य सम्पन्न गर्ने। सामाजिक परिवर्तनको

जिम्मेवारी अलि फरक तवरले निर्वाह गर्नुपर्दछ। यो ढिलो नतिजा आउने काम हो। तसर्थ एउटा अभियान सञ्चालन गरेर Momentum सृजना गर्नुपर्छ। बालबालिका, अभिभावक, शिक्षक, सामाजिक अगुवा, धार्मिक अगुवा, राजनीतिक नेताहरू, मिडियाकर्मी लगायतका जिम्मेवार पदाधिकारी र मान्छेहरूलाई बालविवाहको नकारात्मक असर तथा प्रभावबारे बुझाउन तथा त्यसविरुद्ध प्रतिवद्धता गराउन जरूरी छ। त्यसका लागि सेलिब्रेटीहरू, कलाकारहरू, Motivator हरू, Facilitator हरू परिचालन गर्नुपर्दछ। छोटो फिल्म, मुभी र Reels तयार गरी सामाजिक सञ्जाल एवं राष्ट्रिय मिडिया मार्फत व्यापकरूपमा प्रचार-प्रसार गर्नुपर्छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा व्यापकरूपमा जागरण एवं प्रतिवद्धता र बालविवाह मुक्त क्षेत्र घोषणासभाहरू आयोजना गर्नुपर्छ। समय समयमा अभियानको प्रगति सम्बन्धमा समीक्षा गरी कमी कमजोरी पहिचान गरी अभियानलाई थप सशक्त बनाउँदै लैजानुपर्छ। यस्तो महत्त्वपूर्ण सामाजिक जागरण एवं रूपान्तरणको लागि टोल-टोलबीच, वडा-वडाबीच, स्थानीय तहहरू विच, जिल्लाहरू विच कस्ले पहिले बाल विवाह मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने भन्ने सकारात्मक प्रतिस्पर्धाको वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ। सामाजिक रूपान्तरणका लागि एकपटक बालक्लवहरू, किशोर किशोरी क्लवहरू, आमा समूहहरू, महिला समूहहरू, सञ्चारकर्मीहरू, सामाजिक, धार्मिक तथा नागरिक अगुवाहरू, शिक्षकहरू, जनप्रतिनिधिहरू सबैले आ-आफ्नो तर्फबाट प्रतिवद्धता सहित काम गर्न तयार हुनुपर्दछ। यसो भएमा बाल विवाह मुक्त नेपाल घोषणाको लक्ष्य तोकिएको समयमै (सन् २०३० भित्र) पूरा गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

२० वर्षसम्मको उमेर बालबालिकाको पढ्ने, लेख्ने, सिक्ने, क्षमता विकास गर्ने, व्यक्तित्व विकास गर्ने र आफूलाई बौद्धिक, सामाजिक, मानसिक एवं वैज्ञानिकरूपले परिपक्व बनाउने उमेर हो। अभिभावकले उनीहरूलाई सम्झाएर, बुझाएर, सहयोग गरेर, भड्किन नदिई सुमार्गमा लगाउने, अरूको लहैलहैमा लाग्ने र उत्तेजनाको वशमा परेर विवाह गर्न सक्ने अवस्थाबाट जोगाउने हो। यसमा मुख्यतः बाबुआमा र घरपरिवारका अन्य सदस्यले जिम्मेवारीपूर्वक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ। त्यसैगरी समाजले पनि बालविवाहको सोच र भावनालाई बहिष्कृत गर्ने वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ। सामाजिक अगुवाहरूले समाजमा रहेका विकृति विसंगतिहरू र हानीकारक परम्परागत अभ्यासहरूलाई जर्बैबाट उखेलेर फ्याँक्ने प्रतिवद्धता व्यवहारमै देखाउनुपर्छ। शिक्षक र विद्यालयहरूले पनि बालमैत्री विद्यालय र समाज निर्माण गर्न नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ। कानुन कार्यान्वयन गर्ने सरकारी निकायले गैरसरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी प्रचलित कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी बालविवाह अपराधलाई रोक्ने र निमित्तयान्न पार्नेगरी क्रियाशील हुनुपर्दछ। तीनै तहका सरकारले यो अभियानको सफलता र दिगोपनाका लागि आ-आफ्नो तर्फबाट नीति, कार्यक्रम र लगानीको प्रतिवद्धतासहित नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ। जिम्मेवार पदाधिकारी र निकायले आफ्नो जिम्मेवारी ठानेर काम गरेमा असम्भव भन्ने केही छैन। बालबालिकालाई उनीहरूको सम्भावना र क्षमता अनुसार फुल्ने, फल्ने र फर्कने अवसरको सृजना गर्न बालविवाह जस्तो निकृष्ट रूपको बालहिंसालाई जर्दैदेखि उखेलेर फ्याँकी बालमैत्री सभ्य समाजको निर्माण गर्न सबै पक्षले हातेमालो गरेर अगाडि बढ्नुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७२), नेपालको संविधान, बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल ।
- नेपाल कानुन आयोग(२०७५), बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, www.lawcommission.gov.np ।

- नेपाल कानून आयोग (२०७८), बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०७८ www.lawcommission.gov.np
- नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय (२०८०), राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।
- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१७), दिगो विकास लक्ष्यहरू र नेपाल वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र: २०१६-२०३०, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।
- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१), सोह्रौं योजना, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।
- नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय (२०७८), बालमैत्री शासन कार्यान्वयन मापदण्ड, २०७८, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।
- Government of Nepal, National Planning Commission. (2022). Leave No One Behind, Singhadurbar Kathmandu, Nepal.

बालमैत्री स्थानीय शासन र सामाजिक सुरक्षा

✍ तिलोत्तम पौडेल *

पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. २०६० को दशकदेखि बालमैत्री, पोषणमैत्री, वातावरणमैत्री, अपाङ्गतामैत्री, लैङ्गिकमैत्री, बालविवाह मुक्त, बालश्रममुक्त, खुल्ला दिशामुक्तलगायतका विभिन्न अभियानहरूले स्थान पाइरहेको छ । बालबालिकामा लगानी बढाउनु पर्ने र आज बालबालिकामा गरिएको लगानी भोलि देशले प्रतिफल प्राप्त गर्ने क्षेत्रमा गरिएको लगानीको रूपमा बुझ्न थालिएको छ । वि.सं. २०८७ सम्म ७५३ वटा नै स्थानीय तह बालमैत्री घोषणा गर्ने लक्ष्य नेपाल सरकारले राखेको भए तापनि हालसम्म जम्मा २६ वटामात्र स्थानीय तह बालमैत्री घोषणा हुन सम्भव भएको छ । यसका ५१ वटा सूचकहरूमध्ये केही सूचकहरू पूरा गर्न अत्यन्त कठिन अवस्था रहेको छ । जस्तै : पहिला नै निर्माण भएका भौतिक संरचनाहरूमा बालमैत्री बनाउन कठिन रहेको देखिन्छ भने नेपाल भौगोलिक बोटको हिसाबले पनि जोखिमपूर्ण रहेको हुँदा बाटोघाटो, विद्यालयका मैदान, हाम्रो समाजमा जरो गाडेर रहेका कानूनी व्यवस्था भन्दा बल्लिया हाम्रा सांस्कृतिक परम्परागत अभ्यासहरूले गर्दा पनि बालमैत्री अभियानलाई द्रुत गतिमा लैजान कठिनाई भएको देखिन्छ ।

बालमैत्रीसँग सामाजिक सुरक्षाका विषयहरू धेरैजसो प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका देखिन्छन् भने केही स्किमहरू अप्रत्यक्ष रूपमा पनि बालमैत्रीका विषयसँग जोडिएका छन् । बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार भित्रका बालमैत्रीका सूचकहरूलाई पूरा गर्नका लागि सामाजिक सुरक्षाका स्वास्थ्य, पोषण, अपाङ्गता भत्ता लगायतका धेरै विषयवस्तुहरू मेल खाइरहेका छन् भने बालबालिकाको विकासको अधिकारसँग सम्बद्ध सूचक पूरा गर्नका लागि विभिन्न नाममा भएका शैक्षिक छात्रवृत्ति, विद्यालय खाजा, स्यानिटरी प्याड वितरण जस्ता स्किमहरू सम्बन्धित रहेका छन् । बालसंरक्षणसँग सबन्धित सूचकहरूसँग सम्बन्धित सामाजिक सुरक्षाका स्किमहरूमा विपद् व्यवस्थापका निम्ति नेपाल सरकारका अभियान, हिसामा परेका बालबालिकालाई निःशुल्क कानुनी सहायता, वयस्कका तुलनामा बालबालिकालाई गरिने कम सजायका प्रकृतिहरू लगायतका विषयवस्तुहरू परेका छन् । बालमैत्री अभियानलाई सबल बनाउँदै प्रवर्द्धन र संवर्धन गर्नका लागि सामाजिक सुरक्षाका विषयहरू पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण र सहयोगी रहेको देखिन्छ । यस लेखमा बालमैत्री स्थानीय शासन व्यवस्था र सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न विषयहरूलाई समेटेर विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

बालमैत्री स्थानीय शासनसँग सम्बन्धित विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरू

बालमैत्री स्थानीय शासनसँग नेपालको संविधानको (धारा ३९) ले बालबालिकाका अधिकारलाई संवैधानिक रूपमा सम्बोधन गर्दै मौलिक हकको रूपमा पहिलो पटक स्थापित गरेको छ जसमा बालबालिकाको

* अध्यक्ष, सामाजिक सुरक्षा नागरिक समाज सञ्जाल

बाँच्न पाउने अधिकार, विकास, संरक्षण र सहभागिताको सुनिश्चित गरिएको छ । राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०, सोहीँ आवधिक योजना (२०८१/८२—२०८५/८६) र बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति, २०६८, बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यन्वयन निर्देशिका, २०७८, बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा कार्यविधि, २०७९, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ र नियमावली, २०७८ ले यस अभियानलाई थप मार्गनिर्देशन गरेको छ । रणनीतिहरूमा बालभेलाबाट प्राथमिकतामा परेका योजना, बालबालिकाका लागि बजेट, बालमैत्री स्थानहरूको निर्माण, बालमैत्री भौतिक संरचना र बालमैत्री अभियानलाई सफल गराउनका निम्ति सबै सरोकारवालाको परिचालनका विषय समावेश छन् । बालमैत्री स्थानीय शासनका लागि कानुनी आधार स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ र बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ तथा नियमावली, २०७८ मार्फत व्यवस्थित गरिएको छ । बालमैत्री अभियानले बालबालिकाको बाँच्न पाउने, विकास हुन पाउने, संरक्षण हुन पाउने र सहभागी हुन पाउने अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि समेत धेरै नै योगदान दिन सफल भएको छ । यद्यपि यस्ता बलियो संवैधानिक र सरकारी प्रतिबद्धताहरूका बावजुद, स्रोतको अभाव र सीमित क्षमता जस्ता चुनौतीहरू अझै बाँकी छन्, जसलाई सुदृढ गर्दै प्रत्येक विद्यमान कानुनी दस्तावेजहरूले नेपाली बालबालिकालाई संविधानको धारा ५१ अनुसार र बालबालिका सम्बन्धी ऐनको परिभाषामा नै उल्लेख भएको तथा बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिदेखि उल्लेख गरे अनुसारको सर्वोत्तम हित कायम गर्न मार्गनिर्देशन गरेको छ ।

बालमैत्री स्थानीय शासनको वर्तमान अवस्था

नेपालमा बालमैत्री स्थानीय शासन बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गरी समग्र मानव विकास सूचकाङ्कलाई राम्रो बनाउने दिशामा स्थापित रहेको छ । वि.सं. २०६० को दशकदेखि नै बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा गर्ने, बालमैत्री अभियानहरू सञ्चालन गर्ने, तत्कालीन नेपाल सरकारको जम्मा बजेटको १० प्रतिशत बालबालिकाको क्षेत्रमा छुट्याउनु पर्ने लगायतका कार्य प्रारम्भ भएको थियो भने संघीयता लागू भैसकेपश्चात बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा गर्ने र आफ्नो स्थानीय तहलाई बालमैत्री बनाउने पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय सरकारमा रहेको छ र यसलाई मार्गनिर्देशन गर्ने काम संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र प्रदेशको सम्बन्धित मन्त्रालयले गर्दै आइरहेको छ । बालमैत्री स्थानीय शासनले गैरविभेदीकरण, बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास, बालबालिकाको सहभागिता र विचारको सम्मान, सन्निकटताको सिद्धान्त, समावेशीकरणको सिद्धान्त, समुदायमा आधारित विकासको सिद्धान्तका आधारमा कार्यन्वयनमा रहेको छ ।

"समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को राष्ट्रिय अभियानलाई सफल बनाउन बालअधिकार सुनिश्चित हुने गरी स्थानीय तहको नीति, योजना, कार्यक्रम, कार्यप्रक्रिया र संरचनामा बालबालिकाको सवालहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने मूल उद्देश्यका साथ यो अभियान सञ्चालनमा रहेको छ । यसका उद्देश्यहरूमा स्थानीय तहको आवधिक तथा वार्षिक योजनामा बालअधिकारका सवालहरूलाई प्राथमिकता दिनु, बालबालिकाको समुचित विकासको लागि आवश्यक पर्ने सबै सेवा, सुविधाहरूमा हरेक बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गराउनु, स्थानीय तहमा बालबालिकासँग सम्बन्धित नीति, योजना र कानुन तर्जुमा गर्दा बालबालिकालाई सहभागी गराउनु, स्थानीय तहमा निर्माण हुने सबै भौतिक पूर्वाधारहरू बालमैत्री बनाउनु, बालबालिकाको हित विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिसाहरूको उन्मूलन गर्नु रहेको छ । यसका साथै मूल प्रवाहीकरण, नीतिगत वकालत पैरवी र सचेतना, संस्थागत विकास, क्षमता विकास, सहकार्य र साझेदारी प्रवर्द्धन, समुदाय परिचालन, सामाजिक जवाफदेहिता र पारदर्शिता, समतामूलक कार्यक्रम, सूचना, शिक्षा र सञ्चारको माध्यमबाट व्यवहार परिवर्तन र अन्तमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन जस्ता

रणनीति अपनाई ५१ वटा सूचक पूरा गरी बालमैत्री स्थानीय शासन २०८७ सम्म ७५३ वटा नै स्थानीय तह घोषणा गर्ने लक्ष्यका साथ यो अभियान चलि रहेको छ ।

हालसम्मको अध्यावधिक तथ्याङ्कलाई हेर्दा जम्मा २६ वटा स्थानीय तह बालमैत्री घोषणा भएका छन् भने विभिन्न स्थानीय तहका १२० भन्दा बढी वडाहरू बालमैत्री घोषणा भैसकेका छन् तर औषत स्थानीय तहले बालमैत्री अभियान भने अवलम्बन गरी कार्य गर्न सुरु गरिसकेको देखिएको छ । बालमैत्री स्थानीय शासन लागू भैसकेपछिका उपलब्धिहरूमा बालबालिकाको स्वास्थ्य र शिक्षा सेवामा पहुँचमा वृद्धि, बालविवाह र बालश्रममा उल्लेखनीय कमी र बालबालिकाको शासन प्रक्रियामा सक्रिय सहभागितामा वृद्धि, बालबालिकामाथि हुने हिंसात्मक गतिविधिमा कमी, बालबालिकालाई विद्यालयमा दिइने शारीरिक र मानसिक हिंसामा कमी आएको छ । यद्यपि, बालमैत्री स्थानीय शासनको कार्यान्वयनमा अझै विभिन्न चुनौतीहरूले अवरुद्ध भइरहेको छ । यी चुनौतीहरूमा स्थानीय तहमा सीमित वित्तीय र मानव स्रोत, तीन तहका सरकारबीच प्रभावकारी समन्वयको अभाव र स्थानीय सरोकारवालाहरूको बालमैत्री स्थानीय शासनका सिद्धान्तहरूप्रतिको कम चेतना, बालबालिका विषय अझै पनि ओझेलमा पर्ने लगायतका विषय समावेश छन् । बाल अधिकार र बाल संरक्षण सूचना प्रणाली अझै पनि सबल रूपमा सञ्चालन हुन नसक्नुले तथ्याङ्कीय आधारको कमी देखिएको छ । तथापि यस सन्दर्भमा काम भने भैरहेको देखिन्छ ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन-२०७५ र नियमावली-२०७८ जारी भएर कार्यान्वयनमा रहेको पनि यतिका धेरै वर्ष भैसक्दा पनि बालबालिका सम्बन्धी ऐनको दफा ६० अनुसार प्रदेश बाल अधिकार समितिको गठन कर्णाली बाहेकका ६ प्रदेशमा निर्माण भएको छ । ऐनको दफा ७ अनुसार बाल संरक्षण तथा संवर्धन कार्यविधि ४०८ स्थानीय तहमा, दफा ६० अनुसार स्थानीय बाल अधिकार समिति ३७२ वटा स्थानीय तहमा, दफा ६१ अनुसार बालकल्याण अधिकार ३९०मा, दफा ६२ अनुसार समाजसेवी तथा बाल मनोविज्ञको सूचीकरण परिचालन २८, दफा ६३ अनुसार बालकोष २८६ (स्रोत: बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन — २०८१, पृ. २१) स्थानीय तहमा मात्र निर्माण हुनुले बालबालिकाप्रति हामी कति संवेदनशील छौं र राष्ट्रका गौरवका क्षेत्रमा भोलिका पुस्तालाई हामीले के समर्पण गर्दैछौं भन्ने अवस्था छर्लङ्ग पारेको छ । हामीले २०८७ सम्म बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा गर्ने, बालविवाह मुक्त राष्ट्र घोषणा गर्ने २०३० सम्मको लक्ष्य, बालश्रम मुक्त स्थानीय शासन घोषणा लगायतका बालबालिकासँग सिधै सम्बन्धित अभियानहरूमा कति आघात पुगिरहेको र हामीले भोलिका पुस्ताका लागि लगानि कुन हिसाबले गरिरहेका छौं भन्ने विषयमा पनि एक पटक तीनै तहका सरकारले फर्केर हेर्नुपर्ने देखिएको छ ।

भविष्यका लागि, स्रोत वितरण सुदृढ गर्ने, क्षमता विकास प्रयासहरू सुधार गर्ने, बलियो तथ्याङ्क प्रणालीहरू समावेश गर्ने, र अन्तरसरकारी सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ । नीति निर्माण र प्राविधिक सहयोगका लागि सङ्घीय, प्रादेशिक तथा विशेष गरी स्थानीय तहदेखि बालमैत्री, अपाङ्गतामैत्री, बालविवाह मुक्त, बालश्रम मुक्त, पोषणमैत्री स्थानीय शासनहरूको घोषणाका निम्ति तय गरिएका विभिन्न कानूनी दस्तावेजहरूको कार्यान्वयन र अनुगमनमा स्थानीय तहसम्मका भूमिकाहरूलाई प्रभावकारी बनाइ यस अभियानका क्रममा आइपर्ने चुनौतीहरूको सफलतापूर्वक समाधान गर्दा नेपालले स्थायी, समावेशी विकास सुनिश्चित गर्न सक्नेछ । यसले नेपालको शासन अवस्थालाई सुधार गर्नेछ भने बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र उज्ज्वल भविष्यका निम्ति मात्र नभई समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सामाजिक सुरक्षाको अवस्था

नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ४२ ले सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत उपधारा (२) मा आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तिकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुनेछ भनी उल्लेख भएको छ । साथै धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हक अन्तर्गत आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैले गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुन बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था गरिएको छ । मर्यादित श्रमको अवधारणा अनुरूप सबै श्रमिकको आधारभूत अधिकार सुनिश्चित गर्दै सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूत गर्ने तथा सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता दिने राज्यको नीति रहेको छ । यसबाट संरक्षणको विशेष आवश्यकता भएका नागरिक तथा बालबालिकाको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी सेवासुविधा पाउने अधिकार सुनिश्चित हुने दिशातिर सरकार अग्रसर रहेको छ

सामाजिक सुरक्षसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाहरू सामाजिक सुरक्षाका विषयलाई कार्यान्वयनका निम्ति निम्न लिखित विद्यमान कानूनी व्यवस्थाहरू रहेका छन् जस्तै- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन-२०५५ अन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (सञ्चालन कार्यविधि) २०६५, निजामती सेवा ऐन-२०४९ र यसको नियमावली-२०५०, समाज कल्याण ऐन-२०४९ र २०६३, ट्रेड युनियन ऐन-२०४९, बालश्रम (नियमित र निषेधित गर्ने) ऐन-२०५६, वैदेशिक रोजगार ऐन-२०६४, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन-२०७४, श्रम ऐन-२०७४, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन-२०७४, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा नियमावली-२०७५, रोजगारीको हकसम्बन्धी ऐन-२०७५, बालबालिका सम्बन्धी ऐन-२०७५, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी (पहिलो संशोधन) ऐन-२०७५, सामाजिक सुरक्षा ऐन-२०७५ रहेका छन् । यी कानूनी व्यवस्थाहरूले लक्षित व्यक्ति, परिवार तथा समुदायको योगदानमा आधारित नहुने सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित मुख्य ऐनको रूपमा सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ लाई लिन सकिन्छ । यस ऐनमा सामाजिक सुरक्षा भत्ताका विभिन्न प्रावधानहरू रहेका छन् । यसका साथसाथै सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७५, सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यविधि, २०७७, सामाजिक सुरक्षा (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७९, एकीकृत राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा संरचना, २०८०, विपद् संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा तथा राहत वितरण कार्यविधि, २०८१ रहेका छन् । यी संरचनाहरूले समावेशी सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको लागि सरकारको दृष्टिकोणलाई केन्द्रित गर्दछ । नेपालले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमले ओगटेको क्षेत्र हाल ३२ रहेको ६० सम्म पुऱ्याउने लक्ष्य सोह्रौं योजनाले राखेको छ । हाल सञ्चालनमा रहेका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू :

हाल सञ्चालनमा रहेका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू

क्र.सं.	लाभान्वित संख्या	भत्ता प्राप्त गर्न योग्य उमेर र अवस्था	मासिक रकम (रु)
१	ज्येष्ठ नागरिक	६८ वर्ष उमेर पुगेको ।	४०००/-
२	अन्य ज्येष्ठ नागरिक	६० वर्ष उमेर पुगेका साविक कर्णालीका जिल्लाहरूका नागरिक र देशभरीका दलित नागरिक ।	२६६०/-

क्र.सं.	लाभान्वित संख्या	भत्ता प्राप्त गर्न योग्य उमेर र अवस्था	मासिक रकम (रु)
३	एकल महिला	विवाह नगरी बसेका ६० वर्ष उमेर पुगेका महिला, सम्बन्ध विच्छेद वा न्यायिक पृथकीकरण गरी बसेका ६० वर्ष उमेर पुगेका र पतिको मृत्यु भएका ६० वर्ष उमेर पुगेका ।	२६६०/-
४	विधवा	पतिको मृत्यु भएका जुनसुकै उमेरका	२६६०/-
५	पूर्ण अपाङ्गता भएका	सम्बन्धित निकायबाट क वर्ग अर्थात रातो रंगको अपाङ्गता परिचय पत्र प्राप्त गरेका जुनसुकै उमेरका नागरिकहरू ।	३९९०/-
६	अति अपाङ्गता भएका	सम्बन्धित निकायबाट ख वर्ग अर्थात नीलो रंगको अपाङ्गता परिचयपत्र प्राप्त गरेका जुनसुकै उमेरका नागरिकहरू ।	२९२८/-
७	लोपोन्मुख आदिवासी/जनजाति	कुसुन्डा, वनकरिया, राउटे, सुरेल, हायु, राजी, किसान, लेप्चा, मेचे र कुसवडिया, पत्थरकट्टा, सिलकट, कुशवधिया, कुचबधिया ।	३९९०/-
८	बालबालिका	अनुसूची ५ बमोजिम नेपाल सरकारले तोकेका क्षेत्र तथा जिल्ला र देशभरिका दलित परिवारका पाँच वर्ष उमेर ननाघेका एक आमाबाट जन्मिएका बढीमा दुई सन्तानलाई ।	५३२/-

यी उपलब्धिहरूको बावजुद, नेपालको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीले केही चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ । सामाजिक सुरक्षाले राखेको लक्ष्य अनुसारको क्षेत्र समेट्न सकेको छैन । विशेष गरी अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकहरू, आप्रवासी श्रमिकहरू र दुर्गम क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूका लागि अझै काम गर्न बाँकी नै रहेको देखिन्छ । बहिष्करणमा रहेका र पछाडि परेको समूह तथा समुदायहरूलाई प्रायः कार्यक्रमहरूमा पहुँच पुर्याउनका निम्ति विभिन्न अवरोधहरू सामना गर्नुपरेको छ, जसले विद्यमान असमानताहरूलाई अझ गहिरो बनाएको छ ।

नेपालको सामाजिक सुरक्षा पहलहरूले दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याएका छन्, जसमा गरिबी न्यूनीकरण, खाद्य सुरक्षा र स्वास्थ्य परिणाममा सुधार (SDG २ र ३), गुणस्तरीय शिक्षा प्रवर्द्धन (SDG ४), लैङ्गिक समानता (SDG ५), र असमानतामा कमी (SDG १०) समावेश छन् । यस प्रगतिको आधारमा निर्माण गर्न, सरकारलाई क्षेत्रविस्तार गर्न, लक्ष्य निर्धारणका संयन्त्रहरू सुधार्न, कार्यक्रम कार्यान्वयनलाई सुदृढ गर्न, वित्तीय दिगोपन सुनिश्चित गर्न, तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणलाई सशक्त बनाउन तथा सरोकारवालाहरू बीचको सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ, जसले एक बलियो र समावेशी सामाजिक सुरक्षा प्रणाली निर्माण गर्नेछ ।

बालमैत्री स्थानीय शासनका सूचकहरू र सामाजिक सुरक्षाका स्किमहरूको सम्बन्ध

बालमैत्री स्थानीय शासनका ५१ वटा सूचकहरूमध्ये निम्न सूचकहरू सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसँग सरोकार राख्ने र मिल्ने रहेका देखिएको छ । बालमैत्री स्थानीय शासन र सामाजिक सुरक्षाका आयामहरू धेरै मिल्दोजुल्दा रहेको देखिन्छ । सामाजिक सुरक्षाका ८७ वटा स्किम र बालमैत्रीका सूचकलाई एकै स्थानमा राखेर हेर्दा यस्तो देखिन्छ :

बालमैत्रीका सूचकहरू	सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूका स्किमहरू
बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार भित्रका सूचकहरू	
<ul style="list-style-type: none"> ● गर्भवती महिलाहरूले कम्तिमा प्रसुति पूर्व आठ पटक र प्रसुति पश्चात आमा र नवजात शिशुको कम्तिमा ३ पटक (३ दिन, १ हप्तामा, ६ हप्तामा) स्वास्थ्य जाँच गराएका हुनेछन् । ● गर्भवती महिलाले टिडी (टिटानस र डिप्थेरीया) विरूद्धको २ वटा खोप लगाएका हुनेछन् । ● गर्भवती तथा सुत्केरी आमाहरूले आईरन चक्री (गर्भवती अवस्थामा १८० र सुत्केरी पश्चात् ४५ गरी जम्मा २२५ वटा) खाएका हुनेछन् । ● गर्भवती आमाले दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट सुत्केरी गराएका हुनेछन् । ● ६ महिनासम्मको शिशुलाई आमाले अनिवार्य रूपमा पूर्ण स्तनपान गराएका हुनेछन् । ● ६ महिनादेखि ५ वर्षसम्मका बालबालिकाले वर्षको २ पटक भिटामिन ए क्याप्सुल खाएका हुनेछन् । ● पन्ध्र महिनाभित्रका प्रत्येक बालबालिकाले नेपाल सरकारले तोकेका सबै र पूर्ण खोप प्राप्त गरी पूर्ण खोपयुक्त घोषणा भएको हुनेछ । ● एच्. आई. बी. संक्रमित आमाबाट जन्मिएका बालबालिकाले ARV Prophylaxis पाएका हुनेछन् । ● सबै घरपरिवारले आयोडिनयुक्त नुनको प्रयोग गरेका हुनेछन् । ● कमतौल, पुङ्को र ख्याउटेपन हुने पाँचवर्ष मुनिका बालबालिकाको संख्यामा कमी आएको हुनेछ । ● अति कडा कुपोषण भएका बालबालिकाको संख्या शून्य भएको हुनेछ । ● सबै घरधुरीमा आधारभूत तहको खानेपानीको सुविधा उपलब्ध भएको हुनेछ । ● चर्पी गएपछि, बालबालिकाको दिसा धोएपछि र खाना खानु/खुवाउनु अगाडि साबुन पानीले हात धुने परिपाटीको विकास भएको हुनेछ । ● प्रत्येक घरपरिवारले शौचालयको प्रयोग भएको तथा खुल्ला दिसामुक्त घोषणा भएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ○ आमा सुरक्षा कार्यक्रम ○ प्रसुति पूर्वको सेवा ○ सुत्केरी विदा, आमा र बच्चा पोषण परिपूरण कार्यक्रम ○ एड्स तथा यौनरोग नियन्त्रण ○ कुष्ठरोग नियन्त्रण कार्यक्रम ○ सरूवा रोगहरूको निःशुल्क उपचार ○ विपन्न स्वास्थ्य उपचार कार्यक्रम ○ निःशुल्क जाँच तथा उपचार ○ पाठेघरको मुखको क्यान्सर जाँच तथा यस सम्बन्धी खोप ○ रेबिज विरूद्धको खोप ○ सर्पदंशको उपचार ○ निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा ○ राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम/हवाई उद्धार सेवा ○ सुत्केरी तथा शिशु हेरचाह (कर्मचारी सञ्चय कोषबाट) ○ घातक रोग उपचार खर्च ○ औषधि उपचार तथा स्वास्थ्य सुरक्षा योजना ○ दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा ○ स्वास्थ्य बीमा बोर्डको कार्यक्रम ○ निःशुल्क स्वास्थ्य बीमा ○ मातृत्व सुरक्षा योजना, आश्रित परिवार सुरक्षा ○ सुत्केरी आमाहरूका लागि २ महिना तलबसहितको विदा र एक महिना बेतलबी विदासमेतको व्यवस्था ○ नेपाल सरकारले भिटामिन ए निःशुल्क वितरण गरिरहेको ○ नेपाल सरकारले खोपहरू निःशुल्क वितरण गरिरहेको छ । ○ बालपोषण भत्ता, विद्यालय खाजा कार्यक्रम ○ अपाङ्गता भत्ता ○ लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति भत्ता ○ कुपोषण भएका बालबालिकालाई जिल्ला अस्पतालले निःशुल्क उपचार प्रदान गरिरहेको, ○ खानेपानीको व्यवस्थाका लागि स्थानीय तहहरूले काम गरिरहेको ○ विपद्को कारण घर पुर्ण क्षति भएका परिवारलाई राहत ○ शीतलहर प्रभावित परिवारलाई राहत ○ राहत तथा पुर्नस्थापना कार्यक्रम ○ विपद् वा प्रकोपबाट मृत्यु हुनेका परिवारका लागि राहत तथा उद्धार ○ विपद् वा प्रकोपको समयमा तत्काल राहत कार्यक्रम ○ यातायातमा तेस्रो पक्षीय दुर्घटना बीमा ○ महामारी तथा प्रकोपजन्य विशेष बीमा (कोरोना बीमा)

बाल संरक्षण	
<ul style="list-style-type: none"> ० ५ वर्ष मुनीका सबै बालबालिकाको जन्मदर्ता भएको हुनेछ । ० निकृष्ट प्रकारको बालश्रम अन्त्य गर्दै प्रभावित बालबालिकाको पुनर्स्थापना भएको हुनेछ । ० स्थानीय तह बालविवाह मुक्त घोषणा भएको हुनेछ । ० घरपरिवार समुदाय, सार्वजनिक स्थान (विद्यालय, सामाजिक चाडपर्व, भेला) मा बालबालिका विरुद्ध हुने हिंसा, बेचबिखन, शोषण, वेवास्था र दुर्व्यवहारमा कमी आएको हुनेछ । ० समुदायमा आधारित बाल संरक्षण प्रणाली स्थापित भई सञ्चालनमा ल्याइएको हुनेछ । ० छाउपडी, कमलरी जस्ता सामाजिक कुप्रथा नरहेको हुनेछ । ० स्थानीय तह/समुदायले १४ वर्ष मुनीका असहाय बालबालिका (भएमा) को संरक्षण गर्न विशेष व्यवस्था गरेका हुनेछन् । ० स्थानीय तहमा सडक बालबालिकाको संख्या शून्य भएको हुनेछ । (सडक बालबालिका भएकोमा बाल संरक्षण गृहमा राखी व्यवस्थापन भएको हुनेछ) । ० स्थानीय तहमा रहेका विद्यालयहरूले बालबालिकालाई शारीरिक तथा मानसिक यातना दिने छैनन् । ० कुलतमा लागेका बालबालिकाको बाल सुधार गृहमा राखे व्यवस्था मिलाएको हुनेछन् । 	<ul style="list-style-type: none"> ० स्यानिटरी प्याड वितरण ० मुक्त हलिया अनुदान ० निःशुल्क कानूनी सहायता ० दिवा शिशु स्याहार केन्द्र ० मुक्त कमलरी छात्रवृत्ति, ० कुष्ठरोग नियन्त्रण, बालकल्याण सहयोग, समाजकल्याण कार्यक्रम (सेफ हाउस, अनाथालय, वृद्धाश्रमआदि सञ्चालन) । ० सडक बालबालिका तथा बालश्रमिक छात्रवृत्ति, सुरक्षित नागरिक आवाज कार्यक्रम, जनता आवास कार्यक्रम ।
बाल विकास	
<ul style="list-style-type: none"> ० ४ देखि ५ वर्षसम्मका बालबालिका प्रारम्भिक बालविकास कक्षामा भर्ना भई टिकाउ दर सतप्रतिशत रहेको हुनेछ । (फरक क्षमता भएका बालबालिकाको हकमा विशेष व्यवस्था हुनुपर्ने) ० ५ देखि १४ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाले आधारभूत शिक्षा (१ देखि कक्षा ८ सम्म) पाएका हुनेछन् । ० प्रत्येक विद्यालयमा पाइखानाको प्रयोग सुविधासहित छात्रछात्राको लागि अलगअलग शौचालयको व्यवस्था भई यसको प्रयोग हुनेछ । ० सबै विद्यालयका पूर्वाधार (कक्षा कोठा, फर्निचर, खेल मैदान, खानेपानीको धारा) बालमैत्री, अपाङ्गमैत्री र सुरक्षित भएका हुनेछन् । ० प्रत्येक विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलापसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुनेछ । ० सबै विद्यालयहरूले कुहिने र नकुहिने फोहोर अलग—अलग विसर्जन गर्ने व्यवस्था गरेका हुनेछन् । 	<ul style="list-style-type: none"> ० सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख छात्रवृत्ति, सहिदका छोराछोरीका लागि छात्रवृत्ति, मुक्त कमलरी छात्रवृत्ति, हिमाली आवासीय छात्रवृत्ति ० निःशुल्क आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा ० निःशुल्क उच्च शिक्षा ० निःशुल्क पाठ्यपुस्तक वितरण, ० दलित विद्यार्थी छात्रवृत्ति, बालिका छात्रवृत्ति, विपन्न छात्रवृत्ति, अपाङ्गता छात्रवृत्ति, ० यात्रामा वा यातायातमा विद्यार्थी परिचयपत्रका आधारमा भाडामा छुट सुविधा (४५ प्रतिशत) ० अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि यातायात सहुलीयत, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि निःशुल्क सहायक सामग्री वितरण कार्यक्रम ।

बाल सहभागिता
<ul style="list-style-type: none"> ○ स्थानीय तहमा समावेशी आधारमा बालक्लब सञ्जाल गठन भई क्रियाशील (न्यूनतम वार्षिक ३ वटा बैठक र ३ वटा कार्यक्रम सञ्चालन) रहेका हुनेछन् । ○ स्थानीय तहका वस्ती वा टोल र विद्यालयहरूमा समावेशी आधारमा बालक्लब गठन भई क्रियाशील (न्यूनतम वार्षिक ३ वटा बैठक र ३ वटा कार्यक्रम सञ्चालन) रहेका हुनेछन् । ○ ५ कक्षा भन्दामाथि अध्ययन अध्यापन हुने विद्यालयका व्यवस्थापन समितिमा बालक्लबको प्रतिनिधित्व रहनेछ । ○ स्वास्थ्य व्यवस्थापन समितिमा बालक्लब/सञ्जालको प्रतिनिधित्व हुनेछ । ○ स्थानीय तहमा रहेका बालबालिकासम्बन्धी सरोकारका संरचना/समितिहरूमा १२ देखि १८ वर्षका बालबालिकाको संस्थागत सहभागिता सुनिश्चित गरिएको हुनेछ । ○ बाल भेलाबाट माग भई आएका योजनाहरू स्थानीय तहको योजनामा समावेश भएका हुनेछन् ।
संस्थागत विकास
<ul style="list-style-type: none"> ○ वडा, गाउँ/नगरपालिका तहमा बालमैत्री स्थानीय शासन समितिहरू गठन भइ क्रियाशील रहेका हुनेछन् । ○ स्थानीय तहहरूले आफ्नो लागि बालमैत्री आचारसंहिता र नीति नियम तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका हुनेछन् । ○ गाउँपालिका/नगरपालिकामा कम्तिमा एक बाल उद्यानसहितको बालमैत्री सिकाइ स्रोत केन्द्र सञ्चालनमा रहेको हुनेछ । ○ बालबालिकाको वस्तुगत विवरण (प्रोफाइल) को आधारमा स्थानीय तहको विकास योजना र बालबालिकाको लागि लगानी योजना तर्जुमा भइ कार्यान्वयन भएको हुनेछ । ○ स्थानीय तहको योजना तर्जुमा पूर्व वार्षिकरूपमा वडा र गाउँ/नगरपालिका तहमा बाल भेला आयोजना गरी बाल भेलाको प्राथमिकता तोकेका विषयलाई स्थानीय तहको योजना तर्जुमा प्रक्रियामा समावेश गरिएको हुनेछ । ○ स्थानीय तहमा बालबालिकासम्बन्धी स्थितिपत्र तयारी तथा प्रकाशन र अद्यावधिक भएको हुनेछ । ○ प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रहरूले स्थानीय तहले तोकेको न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेका हुनेछन् । ○ विद्यालयले कक्षा ६ देखि १० सम्मका विद्यार्थीहरूका लागि बालमैत्री, वातावरणमैत्री र विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी अतिरिक्त कक्षा सञ्चालन गरेका हुनेछन् । ○ आधारभूत शिक्षा पश्चात विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित भएका बालबालिकाले जीवन उपयोगी शिक्षा (व्यवसायिक तथा सीपमूलक तालीम) प्राप्त गरेका हुनेछन् । ○ स्थानीय तहमा रहेका प्रहरी (कार्यालय) चौकीहरूमा बालमैत्री कक्ष वा बालमैत्री सम्पर्क इकाई रहेको हुनेछ । ○ विद्यार्थी बोक्ने शैक्षिक संस्थाका सवारी साधनहरू स्थानीय तहले तोकेको न्यूनतम मापदण्ड अनुसार बालमैत्री र अपाङ्गमैत्री हुनेछन् । ○ स्थानीय तहको प्रशासकीय कार्यालयमा स्तनपान कक्षको व्यवस्था भएका हुनेछन् । ○ बसपार्क, सिनेमा हल, हाटबजार, खेल मैदान जस्ता सार्वजनिक स्थलहरूमा बालमैत्री शौचालय र खानेपानी धाराको व्यवस्था भएको हुनेछ । ○ स्थानीय तहको विपद् व्यवस्थापन योजनामा विपद्को समयमा बालबालिकाको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने प्रावधान समावेश भएको हुनेछ । ○ विपद्को समयमा बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विशेष सहयोगका लागि संस्थागत व्यवस्था भएको हुनेछ ।

सामाजिक सुरक्षामुलक ८७ वटा स्किम मध्ये ५५ वटा बालबालिका केन्द्रित रहेका छन् ।

निष्कर्ष:

बालमैत्री स्थानीय शासनलाई प्रवर्द्धन गर्नका निम्ति सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न आयामहरूले पनि बाल अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न र सामाजिक समस्याहरूको समाधानका निम्ति काम गरिरहेको हुन्छ । बालबालिकाको हक, हित र अधिकारको संरक्षणका निम्ति निर्माण भएका संवैधानिक व्यवस्था, नीति, कानूनलाई

कार्यान्वयन गर्न तथा सामाजिक न्यायको सिद्धान्तलाई आधार मानि बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्न मद्दत गरिरहेको हुन्छ । बाल संवेदनशील सामाजिक सुरक्षालाई प्रवर्द्धन गर्न र पछाडी पारिएका, बहिष्करणमा परेका परिवार र समुदायका बालबालिकाका सवाललाई मूल धारमा ल्याउनका निम्ति सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न स्किमहरूले काम गरिरहेका हुन्छन् । नेपालले बालबालिकाको हक, हित र अधिकारप्रति गरेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्नका निम्ति सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न प्रकारहरूले काम गरिरहेका छन् । बालबालिकाका क्षेत्रमा गरिएको बजेट विनियोजन भनेको भोलि देशले प्रतिफल पाउने क्षेत्रमा गरिएको लगानी हो । यसमा दुई मत नराखी सबै क्षेत्र, निकायले बालबालिकालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी काम गर्नुपर्ने देखिएको छ । आजका बालबालिका नै भोलिका देशका सशक्त जनशक्ति हुन् । उनीहरूको उज्ज्वल भविष्यका निम्ति आज नै तीनै तहका सरकारले ध्यान दिन जरूरी रहेको छ । अहिले पनि बालबालिकामा भएका सामाजिक सुरक्षाको बजेट भन्दा अन्य क्षेत्रमा गरिएको बजेट विनियोजन बढी रहेको छ । तथापि बालबालिकालाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नु सबैको लागि कल्याणकारी हुने विषयमा दुईमत हुन सक्दैन ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७४
- श्रम ऐन, २०७४
- खोप ऐन, २०७२
- गुणस्तरीय शिक्षाका लागि बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप (२०६७)
- दिगो विकासका लक्ष्यहरू (२०१६–२०३०)
- नेपालको संविधान,
- पोषणमैत्री स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका (२०७८)
- प्रारम्भिक बाल विकास राष्ट्रिय रणनीति (२०७७–२०८८)
- बाल अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९
- बालश्रममुक्त स्थानीय तह घोषणा कार्यविधि, २०७७
- बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा कार्यविधि, २०७९
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०७८
- बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०८१
- बालश्रम (निषेध र नियमित) ऐन, २०५६
- मुलुकी देवानी संहिता ऐन, २०७४
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४
- राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०
- राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६
- रोजगारीको हकसम्बन्धी ऐन—२०७५,
- वैदेशिक रोजगार ऐन—२०६४,
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- स्वास्थ्य विमा ऐन, २०७४
- सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५
- सामाजिक सुरक्षा नियमावली—२०७५,
- समाजकल्याण ऐन, २०४१
- सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५
- सोह्रौँ योजना (२०८१/८२–२०८५/०८६)
- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४

विवाह र उमेर हद

डा. देवकी आचार्य *

पृष्ठभूमि

सृष्टि सञ्चालनका एक आधारस्तम्भको रूपमा वैवाहिक सम्बन्ध रहेको छ । यसलाई मर्यादित र सर्वस्वीकार्य बनाउनका निम्ति विभिन्न राज्य व्यवस्थाहरूले आ—आफ्ना कानूनी व्यवस्थाहरूको तय गरेका छन् । विवाहका सन्दर्भका विषयमा हाम्रो समाजमा जरो गाडेर रहेको सामाजिक परम्परा र धार्मिक विषयलाई हेर्दा भागवत पूरणाका कथाहरूमा उल्लेख गरे अनुसार २५ वर्षको उमेरसम्म आफ्नो जीवनको उपयोगी सीपहरू सिक्ने र अध्ययनसिल उमेरको रूपमा लिइएको छ भने २५ देखि ५० वर्षको उमेरलाई घरजम, गृहस्थीका जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्ने उमेरका रूपमा व्याख्या गरिएको भेटिन्छ ।

विवाह गर्न पाउनु सबै मानवको नैसर्गिक अधिकार हो तर विवाह गर्नका लागि संसारका सबै राष्ट्रले आ—आफ्नो देशका रीतिथिति, चालचलन, संस्कृति, प्रचलन, अवस्था र संस्कारका आधारमा कानून निर्माण गरी उमेर हद कायम गरिएको हुन्छ । मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा १७३ अनुसार २० वर्षभन्दा कम उमेरमा हुने विवाहलाई बालविवाह भनी व्यवस्था गरेको छ । धेरै देशहरूको कानूनले तोकेको उमेर भन्दा कम उमेरमा हुने विवाहलाई बालविवाहको परिभाषा भित्र राखिएको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा नेपालको संविधानको धारा ३९ ले बालबालिकाको १० वटा हकको संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । बालबालिकाको हक, हित र अधिकारको प्रचलन गराउनका निम्ति बनेको बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६ को (ण) मा, मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १७३ (१) मा, बालविवाह सम्बन्धी रणनीति, २०७२ र मस्यौदाको रूपमा रहेको बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०८१ मा पनि विवाहको उमेर हद २० तोकिएको छ र २० वर्ष भन्दा कम उमेरमा गरिने विवाह बालविवाह हो र यो स्वतः बदर हुने व्यवस्थाका साथै यदि कसैले बालविवाह गराएमा तीन वर्षसम्म कैद सजाय र ७५ हजार रूपैयाँसम्म जरिवानाको व्यवस्था समेत रहेको विद्यमान कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा छ ।

विवाहको उमेरका सन्दर्भमा उमेर कम गर्ने विषय २०८१ माघ २ गते बसेको प्रतिनिधि सभाको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति अन्तर्गत गठित उपसमितिले केही ठाउँका सिमित अनुगमन, छलफल र भेटघाटलाई आधार मानेर विवाहको उमेर कम गर्न दिएको सुझाव तथा सदनमा भएका छलफलमा नै जिम्मेवार मन्त्रीहरूले पनि विवाहका उमेर १८ वर्ष कायम हुनपर्दछ भनेर दिएका तर्कहरू आफैंमा दुःखद रहेको छ । उमेर कम गर्नु नै समस्याको समाधान होइन । महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले ६ वटा प्रदेश (कोशी, मधेश, गण्डकी, लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेश) र सङ्घीय तहमा समेत गरेको बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी मस्यौदा रणनीतिमाथिको परामर्श छलफलका क्रममा कुनै पनि प्रदेशमा विवाहको उमेर घटाउने

सुझाव नआएको र बरू कसरी बालविवाह अन्त्य गर्ने भन्ने सन्दर्भमा सुझाव, नीति तथा कार्यक्रम निर्माण, बजेट विनियोजन सहित तीनै तहका सरकार तथा अन्य सबै सरोकारवाला निकाय, व्यक्ति तथा नागरिक समाजले सक्रियताका साथ रणनीति तयार गरी काम गर्न सकियो भने बालविवाह २०३० सम्म अन्त्य गर्न सकिन्छ भन्ने सुझाव प्राप्त भएको थियो ।

बालविवाहको तथ्यगत अवस्था

२०६८ को जनगणना अनुसार १५ देखि १९ वर्ष उमेरमा ४८.८६ प्रतिशत, १० देखि १४ वर्ष उमेरमा १०.२१ प्रतिशत र १० वर्षमुनिका १ प्रतिशतको पहिलो विवाह भएको देखिएको थियो भने राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार १८ देखि २० वर्षको उमेरमा ३४.४ प्रतिशत, १५ देखि १७ वर्षको उमेरमा २२.३ प्रतिशत, १०-१४ वर्षको उमेरमा ७ प्रतिशत र १० वर्षमुनिको उमेरमा ०.३ प्रतिशतको पहिलो विवाह भएको देखिएको छ । यस तथ्याङ्कअनुसार हाल बालविवाह तुलनात्मक रूपमा कम हुँदै गएको देखिन्छ तथापि बालविवाह भने कायम नै छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको ५.३ अनुसार नेपाल सरकारले २०३० सम्ममा १५ देखि १९ वर्ष बिचको विवाहको प्रतिशत ४.१ मा झार्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ । सबैभन्दा बढी संख्यामा विवाह हुने उमेर १८ देखि २० भएको हुँदा यो एक चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यसका विषयमा नीति कार्यक्रम सहित योजना बनाइ काम गर्नुपर्ने समयमा हाल कार्यान्वयनमा रहेको विवाहको उमेर २० भन्दा कम गर्ने विषयमा भएका छलफल र सुझाव हाम्रो देशको परिवेशमा अमिल्दो र बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको अधिकार विपरीत हुने कुरामा कुनै दुईमत नहोला ।

अहिले ७६१ वटा सरकारहरू देश र जनताको हक, हित र अधिकारको सुनिश्चितताका लागि स्थापित भएर आ-आफ्ना तह र स्तरबाट, ऐन, कानून, नीति, नियम, कार्यविधि, रणनीति, कार्यक्रम बनाएर काम गर्ने प्रयास गरिरहेका छन् । यही प्रक्रिया अपनाइ सबै स्थानीय सरकारले तदारूत्ताका साथ काम गरेको खण्डमा बालविवाह अन्त्य गर्ने लक्ष्य र उद्देश्यमा पुग्न कुनैपनि समस्या रहदैन ।

नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२ (NDHS, 2022) ले नेपालमा २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका ३९.५ प्रतिशत महिलाहरूको विवाह १८ वर्ष पुग्न अगावै भएको उल्लेख गरेको छ । अर्को तर्फ यही उमेर समूहका १०.३ प्रतिशत मात्र पुरुषहरूको विवाह १८ वर्ष भन्दा कम उमेरमा हुने गरेको छ । नेपालमा बालविवाहको दर विकास क्षेत्र, बसोवास क्षेत्र, आर्थिक-सामाजिक अवस्था, जातजाति, धर्म, समुदाय तथा शैक्षिक अवस्थाको विविधता र अन्य भिन्नताहरूका आधारमा फरकफरक रहेको छ । शहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूको सामान्यतया कम उमेरमा विवाह हुने गरेको देखिन्छ । कम आयस्रोत भएका परिवारका बालिका तथा किशोरीहरू बालविवाहको बढी जोखिममा रहेको देखिन्छ । त्यस्तै, आर्थिक अवस्था सबल भएका भन्दा कमजोर भएका महिलाहरूको सालाखाला दुई वर्ष कम उमेरमै विवाह हुने गरेको देखिएको छ । बालबालिका सम्बन्धी स्थिति प्रतिवेदन, २०८१ अनुसार देशका केही क्षेत्रहरूमा बालविवाहको दर उच्च रहेको पाइएको छ । मधेशी समुदायका साथै सीमान्तकृत समूहहरू जस्तै दलित, जनजाति र मुस्लिम समुदायमा अन्य समुदायको तुलनामा बालविवाहको दर उच्च रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

२० देखि २४ वर्षका व्यक्तिले १८ वर्ष भन्दा कम उमेरमा विवाह गरेको जनसंख्याको अनुपातलाई हेर्दा बालविवाह शिक्षित भन्दा शिक्षाको स्तर कम भएका वा निरक्षर परिवार वा समुदायमा बढी हुने गरेको छ ।

यसैगरी आर्थिक सम्पन्नताका कारणले पनि बालविवाहको दर कम र बढी हुने गरेको देखिन्छ । आर्थिक अवस्था अधि न्यून रहेको परिवारमा २०.८ प्रतिशत, न्यून १७.८ प्रतिशत, मध्यम १५.६ प्रतिशत, उच्चमा ११.७ प्रतिशत र अधि उच्च आर्थिक अवस्था भएका परिवारमा ४.९ प्रतिशत (बालबालिकासम्बन्धी स्थिति प्रतिवेदन, २०८१) रहेको देखिनु पनि बालविवाह अन्त्य गर्नका निम्ति शिक्षा र आर्थिक अवस्थाले निकै प्रभाव पारेको देखिन्छ । त्यसैले यी क्षेत्रमा थप प्राथमिकता दिन जरूरी देखिन्छ ।

वयस्कहरू सबैले एकपटक आफ्नो जीवनको १५ देखि १९ वर्ष बिचको उमेरलाई फर्केर हेर्दा पनि विवाहको उमेर कति हुनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरा निकयौल गर्न सकिन्छ । हामी शैक्षिक, मानसिक, शारीरिक तथा आर्थिक हिसाबले कतिको सम्पन्न र सबल बनेका हुन्छौं यस उमेर समूहमा र अब आउने पुस्ता यो उमेरसम्ममा कतिको सबल हुन्छन् एक पटक आँकलन गरौं । हाम्रो शारीरिक विकासले १९ वर्ष पूरा हुँदासम्मको उमेरमा कति परिपक्व बन्न सकियो ? हाम्रो सौँच कति परिपक्व थिए ? एक बालिका वा किशोरी अर्को व्यक्तिको घरमा विवाह गरी प्रवेश गर्दा र एक किशोरले आफू कुनै पनि हिसाबले परिपक्व नभई विवाह गर्दा ऊप्रति परिवार र समाजले राखे अपेक्षा पूरा गर्न कतिको मजबुद भएका हुन्छन् ? शैक्षिक स्तरको हिसाबले भन्ने हो भने बल्ल स्नातक तहको खुट्टिको टेक्दै वा बिचमा पुग्नैको अवस्था हुन्छ, मानसिक परिपक्वताले बल्ल संकटासन्न अवस्थाको उमेर पार गरेर अलिकति परिपक्वतातिर ढल्केको हुन्छ, आर्थिक हिसाबले भन्ने हो भने आत्मनिर्भरता, रोजगारी, उद्यमशीलतातिर लाग्ने र कमाइ गर्ने उमेर भएकै हुँदैन, उनीहरू आफू त आर्थिक रूपले सबल भै—नसकेको, जीविकोपार्जन गर्न सक्षम नभैसकेको अवस्थामा परिवार र भावि सन्ततीको रेखदेख कसरी गर्न सक्छन् ? यी सबै विषयलाई हामीले फर्केर हेर्नै भन्ने अझै यो उमेर बढाउनु पर्ने हुन सक्ला तर घटाउने विषय कुनै तर्क नै हुन सक्दैन ।

विकसित मुलुकसँगको तुलना, नेपालमा गरेर हुँदैन । विकसित मुलुकहरूले कार्यान्वयन गरेका सामाजिक सुरक्षाका आयामहरू, बालबालिका आमाको गर्भमा आएदेखि जन्मने विषयका सबै तथ्याङ्क अध्यावधिक हुनेदेखि बच्चा नहुर्कदासम्मको सम्पूर्ण सेवा सुविधा सरकारले प्रदान गर्ने देश र आफ्ना लागि सबै आफैले गर्नुपर्ने देश बिच तुलना गर्नु हुँदैन । हाम्रो देशमा पूरा परिवार युवा पुस्तामा नै निर्भर हुने, पारिवारिक दायित्व, पूर्णरूपमा बालबालिकाको रेखदेख र हेरचाह आफैले गर्नुपर्ने जिम्मेवारी, माइतीमा माया, ममतामा हुर्केकी बालिका वा किशोरी नयाँ घरका सदस्य र उहाँहरूले बुहारीमाथि राखे धारणा, बुहारी हुनुको काम र कर्तव्य, जिम्मेवारी तथा महिलाले विवाह गरेर गैसकेपछि र पुरुषले विवाह गरेर ल्याइसकेपछि एकैपटक वैवाहिक जीवनमा प्रवेश गर्दा परिवारमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाका विषयलाई पनि राम्ररी हेर्नुपर्ने हुन्छ । किशोरावस्थाको सौँच र धारणा अनि समाजको अपेक्षा सबै विषय आफैमा गहन र गम्भीर छन् । यी सबै विषयलाई नियालेर हेर्दा हाल विद्यमान रूपमा रहेको विवाहको उमेर नै उपयुक्त मानिन्छ ।

बालविवाहसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू

साविक मुलुकी ऐन, २०२० (संशोधन २०७२)

साविक मुलुकी ऐन, २०२० (संशोधन २०७२)को महल १७ मा बीस वर्ष उमेर नपुगेको महिला वा पुरुषको विवाह गरे गराएको रहेछ भने ६ महिनासम्म कैद वा दश हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको थियो ।

नेपालको संविधानको धारा ३९ को उपधारा (५) ले बालबालिकालाई बालविवाह तथा गैरकानूनी ओसारपसार विरुद्धको अधिकार मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ । बालविवाहलाई सङ्घीय कानून बमोजिम दण्डनीय

हुनेगरी प्रतिबन्ध गरी त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चितता गरिएको र बालविवाहबाट पीडित बालबालिकाले पनि धारा २१ बमोजिम अपराध पीडितको हक दावी गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

नीतिगत व्यवस्था बमोजिम राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८० को रणनीति ११.५ अनुसार धर्म, संस्कृति तथा परम्पराको नाममा हुने हरेक प्रकारका हानिकारक अभ्यासहरूको अन्त्य गर्ने सँगैका कार्यनीतिहरू अनुसार बालविवाहलगायत छाउपडी, देउकी, झुमाजस्ता प्रथा, परम्पराका नाममा हुने हानिकारक अभ्यासको अन्त्यका लागि सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह, सञ्चार माध्यम, निजी क्षेत्र, सामाजिक अगुवा, समुदायमा आधारित संस्था तथा सञ्जालको प्रभावकारी परिचालन गरिने, परम्परागत हानिकारक अभ्यासलगायत बालविवाहसम्बन्धी घटनाको सूचना, जानकारी वा उजुरी प्रक्रियालाई सरलीकृत बनाइने, बालविवाहलगायत परम्परागत हानिकारक अभ्यासको कारण जोखिममा परेका बालबालिकाको तत्काल उद्धार, संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिनेछ, छाउपडी प्रथाजस्ता हानिकारक अभ्यासको कारण बालबालिकामा हुनसक्ने स्वास्थ्य समस्याको बारेमा समुदायस्तरमा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने, बालविवाहका कारणको पहिचान गरी निरोधात्मक कार्य स्थानीय तहको सक्रियतामा सञ्चालन गरी बालविवाह मुक्त स्थानीय तह घोषणा गर्न उत्प्रेरित गरिनेछ, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको सक्रियतामा बीस वर्ष पुगेपछि मात्र विवाह गर्न किशोरीहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्यक्रम प्रभावकारिरूपमा सञ्चालनमा ल्याइने, बालबालिकाले आफूखुसी गर्ने विवाहलाई नियन्त्रण गर्न बालक्लब वा सञ्जाल एवं किशोरकिशोरी सञ्जालको परिचालन गरी दौतरी शिक्षालाई प्रोत्साहन गरिने व्यवस्था गरिएको छ । सन् २०३० सम्म बालविवाह अन्त्यका लागि मौजुदा रणनीतिमा परिमार्जन गरी लगानीसहितको कार्यान्वयन कार्ययोजना तर्जुमा गरिने, बलात्कार, बाध्यात्मक बसाइसराइ, बालश्रम तथा बेचबिखनजस्ता सवालसमेत बाल विवाहसँगै जोडिएर आउने भएकाले यस्तो कार्य गर्ने, गराउने, प्रोत्साहन गर्ने वा बालविवाहमा सहभागी हुनेसमेतलाई कानूनी दायरामा ल्याइने जस्ता कार्यनीति तयार गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ । बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति २०८१ को पनि मस्यौदा भैसकेको छ ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६ को बालबालिका विरुद्धको कसूरको (ण) अनुसार बालबालिकाको विवाह तय गर्ने वा बालबालिकासँग विवाह गर्ने वा गराउने कार्य गरेमा ऐनको दफा ७२ अनुसार ७५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना र तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ भने कुनै पनि बालबालिका बालविवाह वा अन्य कुनै पनि कारणले विशेष संरक्षणको आवश्यकताको अवस्थामा पुगेको खण्डमा ऐनको दफा ५०, ६०, ६१ अनुसार संघीय तहमा राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, प्रदेशमा प्रदेश बाल अधिकार समिति र स्थानीय तहमा स्थानीय बाल अधिकार समितिले उक्त बालबालिकाको उद्धार, संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । यी निकायहरूलाई सहयोग गर्नका निम्ति बाल हेल्पलाइन सेवा (१०९८), बालबालिका खोजतलास सेवा (१०४) लगायत स्थानीय समाजसेवी, बालमनोविज्ञ, एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र, संवैधानिक निकायका रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोगलगायतका व्यवस्थाहरू रहेका छन् । यद्यपी दुःखद कुरा भनेको नेपालकै सर्वोत्कृष्ट संवैधानिक निकायको रूपमा रहेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा बालबालिका शाखा (डेक्स) नबन्नु र ३३.८४ प्रतिशत नेपाली बालबालिकाकाको अधिकार अनुगमनका निम्ति उच्च स्तरीय संयन्त्र नबन्नु आफैमा दुःखद रहेको छ ।

सोही योजना (२०८१/८२–२०८५/८६) को परिच्छेद ८ को लैङ्गिक समानता, सामाजिक न्याय तथा समावेशी समाज शीर्षक भित्रको मुख्य सवाल तथा चुनौतीको पहिलो शब्दनै बालविवाहको राखिएको छ भने

रूपान्तरणकारी रणनीति र प्रमुख कार्यक्रममा बालविवाह भन्ने शब्द नै नराखिएको भए तापनि बाल अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन कार्यक्रम रहेको छ ।

बालविवाहका निम्ति प्रदेशगत तहमा हेर्दा कोशी प्रदेशले २०८२ सालसम्ममा बालविवाह मुक्त प्रदेश घोषणा गर्न बालविवाह विरुद्धको रणनीतिक योजना (२०७६/०७७—२०८०/०८१) कार्यान्वयनमा ल्याएको, किशोरी सशक्तीकरण कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइएको, चारवटा स्थानीय तह बालविवाह मुक्त घोषणा भएको (बालमैत्री घोषणासँगसँगै), मधेश प्रदेशले "बेटी बचाऊ, बेटी पढाऊ" अभियान तथा बालविवाह अन्त्यका लागि १० वर्षे प्रादेशिक रणनीतिक योजना (२०७८/०७९—२०८८/०८९), बागमती प्रदेशले २०७८ सम्ममा बालविवाह मुक्त गर्ने रणनीति तयार भएर कार्यान्वयनमा रहेको थियो र हालसम्म पनि बालविवाह अन्त्य भएको प्रदेश भने घोषणा हुन सकेको छैन यद्यपि बाल अधिकार समिति गठन भई काम भने निरन्तर चलिरहेकै छ । गण्डकी प्रदेशले किशोरकिशोरी मैत्री स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम सञ्चालन तथा प्रमाणिक निर्देशिका, २०७८, लुम्बिनी प्रदेशको बालविवाह अन्त्यका लागि लुम्बिनी प्रदेशको रणनीति, २०७८, कर्णाली प्रदेशमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति, २०७८, कर्णाली प्रदेशले बैंक खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रम छोरी बुहारी, दलित, अपाङ्गता, सहित सन्तती छात्रवृत्ति लगायतका कार्यक्रम लागू गरेको छ भने सुदूरपश्चिम प्रदेशले "सानै छु म, बढ्न देऊ, बालविवाह हैन, पढ्न देऊ" अभियान सञ्चालन गरिरहेको देखिन्छ । सुदूरपश्चिम र कर्णालीमा बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी रणनीतिको मस्यौदा तयार भई छलफलका क्रममा रहेका छन् । यसका साथै यस्ता अभियानहरू अझै सबै स्थानीय तहले बालमैत्री स्थानीय शासनको सूचक नं. १७ पूरा गर्नका निम्ति बालमैत्री अभियान अवलम्बन गरेका स्थानीय तहहरूले काम गरिरहेका छन् भने २६ वटा स्थानीय तहले बालमैत्री घोषणा सँगसँगै बालविवाह मुक्त भएको घोषणा गरिसकेका छन् । यसैगरी १०१ वटा विभिन्न स्थानीय तहका वडाहरू बालमैत्री घोषणा सँगसँगै बालविवाह मुक्त वडा पनि घोषणा भैसकेका छन् । बालबालिका र किशोरकिशोरीका अधिकारको सुनिश्चित गर्नका निम्ति विभिन्न सामाजिक संघसंस्थाहरूले पनि काम गरिरहेका छन् । किशोरी सशक्तीकरण कार्यक्रम अन्तर्गत जागृति बाल तथा युवा सरोकार नेपालले क्यानालानको सहयोगमा नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)को देवचुली नगरपालिकामा बालिका सिकाइ तथा स्रोत केन्द्रको स्थापना समेत भएको छ । यस्ता योजनालाई स्थानीय तहले आफ्नो गौरवको योजनामा समेत पारेका छन् । यही अनुरूप सक्रिय रूपमा बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी अभियान सञ्चालन गर्नका लागि तीन तहका ७६१ सरकारी निकाय, संवैधानिक आयोग, अदालत, स्वास्थ्य संस्था, शैक्षिक संस्था, विद्यालय, बालक्लब, बालअधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत सम्पूर्ण नागरिक संघसंस्था, बाल अधिकार र स्वास्थ्यका क्षेत्रमा क्रियाशील विकासका साझेदार संघसंस्थालगायत सम्बद्ध सबै सरोकारवाला निकायहरूले बालविवाह अन्त्यका लागि थप पहल गर्नुपर्ने र कम उमेरमा विवाह नगर्दा हुने फाइदाहरूलाई समेत प्रचारप्रसारलाई व्यापक रूपमा बढाउने हो भने बालविवाह न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने देखिन्छ । विगतका तुलनामा बालविवाह कम हुँदै गएको तथ्याङ्क पनि हाम्रो राष्ट्रिय जनगणना तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणहरूले पनि देखाइ रहेका छन् ।

बालविवाहका सन्दर्भमा देखिएका केही गलत धारणाहरू

- दाइजो कम हुने,
- आर्थिक भार कमी हुने (छोरीलाई गरेको लगानी अर्काको लागि भन्ने धारणा समाजमा विद्यमान हुनु)
- छोरीप्रतिको जिम्मेवारी सारिने,

- कतै केटाकेटी मन परापर भएमा सामाजिक प्रतिष्ठामा आँच आउने,
- बालबालिकाको शारीरिक विकास तिव्र गतिमा हुने गरेको,
- १६ वर्षमा नागरिकता प्राप्त गर्ने, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बालबालिकाको उमेर १८ वर्ष कायम हुने, मतदानको अधिकार १८ वर्षमा हुने तर विवाहको उमेर किन २० भन्ने प्रश्न उठ्ने गरेको,
- घरको वृद्ध ज्येष्ठ नागरिकहरूको इच्छा नातिनातिना, पनातिपनातिनीको विवाह गरेर मर्ने रहर,
- कम उमेरमा नै छोरीको विवाह गरिदिए छोरीको जीवन सुरक्षित हुन्छ भन्ने धारणा, जिम्मेवारीबाट पन्छिनु पाइने सोच,
- विभिन्न किसिमका विपद्का समयमा बालिकाहरूलाई सुरक्षित र संरक्षित गर्न कठिनाई हुने,
- २० वर्षसम्म पनि विवाह गर्न नदिँदा मागी विवाह भन्दा पनि भागी विवाह हुने हुँदा सामाजिक प्रतिष्ठामा आँच आउनु,
- विभिन्न सामाजिक सञ्जालका कारण बालविवाह बढ्नु, आदि जस्ता विभिन्न बहानामा बालविवाहको उमेर घटाउनु कसैका निम्ति पनि राम्रो होइन ।

बालविवाह वा कम उमेरमा हुने विवाहका असरहरू

२० वर्ष उमेर पूरा नभई विवाह गर्न नहुनुको मूल कारण भनेको सबल र सक्षम मानव पूँजी निर्माण गर्नु, समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको अभीष्ट पूरा गर्नु, मानव विकास सूचाङ्क प्रगति पथमा लम्कनु, राष्ट्रिय विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्नु, बाल अधिकारको संरक्षण गर्नु, बालबालिका र किशोरकिशोरीमा हुने नकारात्मक असरको प्रभाव कम गर्नु, न्याय, समतामूलक र सभ्य समाजको निर्माण गरी शान्त र सक्षम समाज निर्माण गर्नु रहन्छ ।

कम उमेरमा नै गरिने विवाहले बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको शारीरिक एवम् मानसिक विकासमा असर पारिरहेको हुन्छ । यो उमेरमा विवाहले पार्ने असर बुझेर विवाहको सहमती जनाउने क्षमताको विकास भएको हुँदैन, शरीर र जीवनको विषयमा निर्णय गर्नसक्ने क्षमता विकास भएको हुँदैन । यदि यो भन्दा कम उमेरमा विवाह भएको खण्डमा बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरू शिक्षा प्राप्तिबाट वञ्चित, रोजगारीको अधिकारबाट वञ्चित हुन्छन् । परनिर्भरता हुन्छ, शैक्षिक स्तरमा पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दैनन्, स्वास्थ्य अवस्थामा क्षयीकरण हुन्छ, प्रजनन स्वास्थ्यमा समस्या आउँछ, बाल मृत्यु तथा मातृ मृत्युको भय हुन्छ, यौनशोषण तथा लैङ्गिक/घरेलु हिंसाको भय हुन्छ, मानसिक तनाव, विभिन्न किसिमका रोगहरूको डर, प्रगतिका पथमा बाधा पर्नु, सामाजिक सम्मानमा आँच आउनु, बालश्रममा पर्नसक्नु, बेचबिखन जस्ता जघन्य अपराधका सिकार बन्नु, छिटै विधवा वा विधुर बन्नसक्ने, परिवारमा विचलन आउन सक्ने, आत्महत्या गर्ने अवस्थामा समेत पुग्न सक्ने लगायत प्रशस्तै समस्याहरू बालविवाहका कारण पैदा भएको देखिएको छ ।

कम उमेरमा नै विवाह गर्दा बालबालिका तथा किशोरीहरूको प्रजनन स्वास्थ्यमा समेत निकै असर पर्दछ । उनीहरूको शारीरिक अवस्था गर्भावस्थाका लागि तयार भएको हुँदैन, जसले गर्दा गर्भाशय फाट्नसक्ने, रक्तस्राव र प्रसवको समयमा आमा र बच्चा दुवैको मृत्यु हुनसक्ने, पछि गएर क्यान्सरसम्मको घातक रोग लाग्नसक्ने जोखिम हुन्छ । शारीरिक अस्वस्थता र थकावट हुनसक्छ, गर्भपतन गराउनुपर्ने अवस्था देखिन्छ । सुरक्षित गर्भपतनको सुविधा नपाउन सक्छन् जसले गर्दा अनियन्त्रित गर्भपतन र स्वास्थ्य समस्याहरू निम्त्याउँछ । यसका साथै निमोनिया, एनिमिया र कुपोषण जस्ता समस्याहरू पनि देखिने गरेका छन् जसले गर्दा कम उमेरमा

विवाह गर्नु भनेको सबै तर्फबाट समस्याको जालोमा फस्नु जस्तै हो । त्यसैले विवाहको उमेरलाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाल सरकारले आफ्नो गाउँगाउँ, वस्तीवस्ती र परिवार—परिवार तथा समुदाय—समुदायका वास्तविक अवस्थालाई आँकलन गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेका बाल अधिकार, किशोरकिशोरीको अधिकार र युवाका अधिकारका प्रतिबद्धताहरूलाई कार्यान्वयन गर्न, राष्ट्रको सम्मुन्नत विकास र बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका पक्षमा काम गर्नका निम्ति २० वर्ष भन्दा कम उमेरमा विवाह गर्नु कुनैपनि कारणले उपयुक्त हुँदैन । त्यसैले यस्ता बालविवाहका सन्दर्भमा भएका गलत धारणाहरूलाई पन्छाएर समग्र मानिसको सर्वाङ्गीण विकास र सर्वोत्तम हितका सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी २० वर्ष भन्दा कम उमेरमा वैवाहिक बन्धनमा नबाधिता सुखमय जीवन यापन गर्न सकिने कुरा धेरै अध्ययन र अनुसन्धानहरूले देखाएका छन् । यसैका जगमा उभिएर नै आज भन्दा करिब ९ वर्ष अगाडिदेखि २० वर्षभन्दा कम उमेरमा हुने विवाहलाई बालविवाहको रूपमा व्याख्या विश्लेषण गर्ने कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा रहेको छ । कम उमेरमा हुने विवाहको दरलाई कम गर्नका लागि सम्बद्ध सबै निकाय, व्यक्ति, परिवार र समुदाय एकजुट भएर काम गर्नुपर्ने देखिन्छ । विवाहको उमेर कम गर्ने विषयले वि.सं. २१०० सम्ममा "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" भएको देशको रूपमा हेर्ने अभीष्ट पूरा हुन सक्दैन, हामी २०८७ सम्म ७५३ वटा नै स्थानीय तह बालमैत्री घोषणा गर्ने लक्ष्य, २०३० सम्ममा बालविवाह अन्त्य गर्ने लक्ष्यमा पुगनुपर्ने छ । त्यसैले वर्तमानमा कार्यान्वयनमा रहेको विवाहको उमेर भन्दा कम उमेरमा विवाह नगर्न र नगराउन तथा जनचेतनात्मक कार्यक्रममा थप काम गर्न सम्बद्ध पक्ष लाग्नु पर्ने देखिन्छ । बालविवाह वा कम उमेरमा हुने विवाह विरुद्ध अभियान सबै राजनीतिक पार्टी, नागरिक संघसंगठन, अभिभावक, स्वयम् बालबालिका, किशोरकिशोरी, धर्मगुरु, ज्योतिषलगायत सबै सरोकारवालाको साझा सवाल बन्नु पर्दछ । हाल सरकारका अभियान तथा कार्यक्रमका रूपमा सञ्चालनमा रहेका बालमैत्री, लैङ्गिकमैत्री, युवामैत्री, पोषणमैत्री, वातावरणमैत्री, अपाङ्गतामैत्री, बालश्रम मुक्त, बालविवाह मुक्त, "विद्यालय र बालबालिका शान्ति क्षेत्र हुन्", "बालबालिका राष्ट्रिय गौरव हुन्" भन्ने जस्ता बालबालिका र किशोरकिशोरी तथा युवाका अधिकारसँग सम्बद्ध सबै अभियानहरू सँगसँगै अघि बढाउँदा बालविवाहको दर दिनानुदिन कम हुँदै जाने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कर्णाली प्रदेशको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति, २०७८
- कोशी प्रदेशको बालविवाह विरुद्धको रणनीतिक योजना (२०७६/०७७—२०८०/०८१)
- खोप ऐन, २०७२
- गण्डकी प्रदेशको किशोरकिशोरी मैत्री स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम सञ्चालन तथा प्रमाणिक निर्देशिका, २०७८
- दिगो विकास लक्ष्य (२०१६—२०३०)
- नेपालको संविधान
- नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, २०८१/८२
- पोषणमैत्री स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका (२०७८)
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८
- बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन, २०८१

- बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६
- बालश्रम निषेध र नियमित गर्ने ऐन, २०५६ (संसोधन २०७५)
- बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२
- बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, (मस्यौदा) २०८१
- बागमती प्रदेशको २०७८ सम्ममा बालविवाह मुक्त गर्ने रणनीति
- बालविवाह अन्त्यका लागि लुम्बिनी प्रदेशको रणनीति, २०७८
- बालश्रममुक्त स्थानीय तह घोषणा कार्यविधि, २०७७
- बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा कार्यविधि, २०७९
- मधेश प्रदेश १० वर्षे प्रादेशिक रणनीतिक योजना (२०७८/०७९—२०८८/०८९),
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४
- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८, संक्षिप्त जानकारी पुस्तिका
- राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६
- लैङ्गिक हिंसा निवारण सम्बन्धी कानुनी संगालो, २०८१, नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं,
- वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०८०
- साविक मुलुकी ऐन, २०२० (संसोधन २०७२)
- सुदूरपश्चिम प्रदेशको "सानै छु म, बढ्न देऊ, बालविवाह हैन, पढ्न देऊ" अभियान
- सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५
- सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५
- सोह्रौं योजना (२०८१/०८२—२०८५/०८६)
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४
- शिक्षाको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५

बाल अधिकारको संरक्षण: नीति, कार्यान्वयन र चुनौतीहरू

 प्रविनकुमार यादव *

लेखसार

बाल अधिकार मानव अधिकारको अभिन्न अङ्ग हो, जसको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा सम्मान प्रत्येक राष्ट्रको नैतिक र कानुनी दायित्व हो। नेपालले बाल अधिकारको सुनिश्चितताका लागि विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्रहरू अंगीकार गर्दै आएको छ। नेपालको संविधानले बालबालिकाको अधिकारलाई मौलिक अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ। बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, बाल नीति, २०८०, बाल श्रम निवारण रणनीति, २०७२ जस्ता नीतिगत तथा कानुनी दस्तावेजहरूले बालबालिकालाई सुरक्षित, सम्मानजनक, समान र समावेशी वातावरणमा हुर्कन पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। साथै नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकार महासन्धि (CRC) मा पक्षकार राष्ट्रको रूपमा आवद्ध छ। यद्यपि कानुनी तथा नीतिगत ढाँचा बलियो देखिए तापनि व्यावहारिक कार्यान्वयनमा विविध समस्या विद्यमान छन्। बाल श्रम, यौन शोषण, हिंसा, बाल विवाह, तथा शिक्षाबाट वञ्चित हुने दर उच्च छ। स्थानीय तहमा अधिकार सम्पन्न निकायहरूको क्षमता अभाव, स्रोत साधनको न्यूनता र जनचेतनाको कमीका कारण कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू छन्। यस अध्ययनले बाल अधिकारको संरक्षणमा कानुनी, संस्थागत तथा व्यावहारिक पक्षको समीक्षा गर्दै सुधारका उपायहरू प्रस्तुत गरेको छ।

शब्दकुञ्जी: बाल अधिकार, नेपाल संविधान, बाल संरक्षण नीति, बाल श्रम, बालमैत्री कार्यान्वयन।

१. पृष्ठभूमि

बालबालिका कुनै पनि राष्ट्रको भविष्य तथा समाजको आधारस्तम्भ हुन् भनेर उनीहरूको अधिकारको संरक्षण गर्नु केवल कानुनी दायित्व मात्र होइन, नैतिक कर्तव्य पनि हो भनी नेपालले बाल अधिकारको क्षेत्रमा संयुक्त राष्ट्रसंघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC), १९८९ लाई १९९० मा अनुमोदन गरेर बालबालिकाको जीवन, सुरक्षा, विकास र सहभागिताको अधिकारलाई संरक्षण गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ जसले अहित नाफने सिद्धान्त, बालबालिकाको उच्चतम हित, जीवन/बचाव/विकासको अधिकार र बालबालिकाको सहभागिता लगायतका चार प्रमुख सिद्धान्तहरू अन्तर्गत संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ^१ भने नेपालको संविधान २०७२ ले पनि धारा ३९ मा बाल अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, बालश्रम/हिंसा/शोषण/उत्पीडनबाट संरक्षण र सहभागिताको अधिकार प्रदान गरेको छ^२ साथै बालबालिका

* बी.ए.एल.बी. चौथो वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थी, काठमाडौँ स्कूल अफ ल

१ United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>

२ नेपाल सरकार. (२०७२), नेपालको संविधान २०७२, <https://www.lawcommission.gov.np/nr/archives/987>

सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालश्रम, बाल विवाह, बाल तस्करी, यौन शोषण लगायतका दुर्व्यवहार विरुद्ध कडा कारबाहीको प्रावधान गरेर विस्तृत कानुनी व्यवस्था मिलाएको छ^३ भने नीतिगत स्तरमा बाल नीति २०६९, बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका २०७५ र राष्ट्रिय बालबालिका नीति २०८० जस्ता नीतिहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा र सामाजिक सहभागितालाई बढावा दिने उद्देश्य राखे तापनि कार्यान्वयन स्तरमा ग्रामीण क्षेत्रमा सेवाको पहुँच अभाव, बालश्रम/बाल विवाहको उच्च दर, कानुनी प्रक्रियामा ढिलाइ र जागरूकताको अभाव जस्ता चुनौतीहरू विद्यमान छन् जसका लागि सरकार, युनिसेफ, सेभ द चिल्ड्रेन, CWIN जस्ता गैरसरकारी संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, कानुनी सहयोग र जागरूकता अभियान जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी बाल अधिकार संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलि रहेका छन् ।^४

१.१ बाल अधिकारको अवधारणा

बाल अधिकार भन्नाले बालबालिकाले जन्मिदै पाउने आधारभूत अधिकारहरू, जस्तै जीवनको अधिकार, शिक्षा पाउने अधिकार, स्वास्थ्य सेवाको अधिकार, सुरक्षाको अधिकार, र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारलाई बुझिन्छ, जुन अधिकारहरू संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा सन् १९८९ मा स्वीकृत बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Rights of the Child) मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ र नेपालले सन् १९९० मा यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरी यसको कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ ।^५ नेपालको संविधान २०७२ ले पनि धारा ३९ मा बालबालिकाको अधिकारलाई संवैधानिक मान्यता प्रदान गर्दै उनीहरूलाई नाम र नागरिकताको अधिकार, शिक्षा पाउने अधिकार, स्वास्थ्य सेवाको अधिकार, उचित पालनपोषणको अधिकार, र संरक्षणको अधिकार प्रदान गरेको छ साथै बालश्रम, दुर्व्यवहार, र शोषणबाट संरक्षणको कानुनी व्यवस्था पनि गरेको छ ।^६ बालबालिकाको समग्र विकासका लागि यी अधिकारहरूको सम्मान गर्नु अत्यावश्यक छ किनभने शिक्षाको अधिकारले उनीहरूलाई ज्ञानवान नागरिक बन्ने मार्ग प्रशस्त गर्छ, स्वास्थ्यको अधिकारले उनीहरूको जीवन र भविष्य सुरक्षित गर्छ, भने अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारले उनीहरूलाई आफ्ना विचार राख्ने र समाजमा सहभागी हुने स्वतन्त्रता प्रदान गर्छ, जसले गर्दा बालबालिकाहरू आफ्नो पूर्ण क्षमतामा विकास गर्न सक्छन् र राष्ट्र निर्माणमा सकारात्मक योगदान पुर्याउन सक्षम हुन्छन् ।

२. बाल अधिकारको परिप्रेक्ष्य (Conceptual Framework of Child Rights)

२.१ बाल अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता (UNCRC)

बाल अधिकार भन्नाले बच्चाहरूको संरक्षण, शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता र समानताको अधिकारलाई जनाइन्छ, जसको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता सन् १९८९ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले घोषणा गरेको Convention on the Rights of the Child (UNCRC) मार्फत भएको हो । यस सन्धिमा ५४ वटा धाराहरू रहेका छन् जसले बालबालिकालाई पूर्ण मानव अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गर्न बल दिन्छ र यसले चारवटा मुख्य आधारस्तम्भहरू जीवन, सुरक्षा, शिक्षा, र सहभागितालाई प्राथमिकता दिएको छ । UNCRC ले बालबालिकालाई निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा, शारीरिक तथा मानसिक हिंसाबाट संरक्षण, स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार, र आफ्ना विचार स्वतन्त्र रूपमा

३ नेपाल सरकार. (२०७५), बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५, <https://ncc.gov.np/wp-content/uploads/2021/04/Child-Act-2075.pdf>

४ https://giwmscdntwo.gov.np/media/pdf_upload_itrphnn.pdf

५ United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>

६ नेपाल सरकार. (२०७२), नेपालको संविधान २०७२. <https://www.lawcommission.gov.np/nr/archives/987>

अभिव्यक्त गर्ने अधिकार जस्ता महत्वपूर्ण अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको छ।^७ नेपालले सन् १९९० मा यस सन्धिमा हस्ताक्षर गरेको थियो र सन् १९९२ मा अनुमोदन गरेर यसको कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता जनाएको हो, जसपश्चात् नेपालको संविधान तथा बालबालिकासम्बन्धी ऐनहरूमा यिनै अधिकारहरूलाई समावेश गरिएको छ। UNCRC अनुसार, “Each child has the inherent right to life, survival and development” (Article 6), र “Children have the right to express their views freely in all matters affecting them” (Article १२) भनी उल्लेख गरिएको छ, जसले बालबालिकाको सम्पूर्ण विकास र सहभागिताको सुनिश्चितता गर्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ।^८

२.२ नेपालमा बाल अधिकारको परिभाषा र दायरा

नेपालमा “बाल अधिकार” भन्नाले १८ वर्षभन्दा कम उमेर भएका प्रत्येक बालबालिकाले पाउनु पर्ने जीवन, शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, समानता, र सहभागिता जस्ता आधारभूत अधिकारहरूलाई बुझिन्छ। यी अधिकारहरूलाई नेपालको संविधान, कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले सुनिश्चित गरेका छन्। नेपालको संविधान, २०७२ (भाग ३, धारा ३९) मा बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसमा भनिएको छ कि प्रत्येक बालबालिकालाई नाम, जन्मदर्ता, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानपान, आवास, अभिभावकको संरक्षण, खेलकुद, मनोरञ्जन, र व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ। नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघ बालअधिकार महासन्धि (UNCRC) सन् १९९० मा हस्ताक्षर गरी सन् १९९२ मा अनुमोदन गरेको हो। त्यसपछि नेपालको बालबालिका ऐन, २०७५ लाई लागु गरिएको छ। यस ऐनले बालबालिकालाई चार प्रमुख अधिकारमा वर्गीकरण गरेको छ:

- जीवन र विकासको अधिकार
- सुरक्षा र संरक्षणको अधिकार
- सहभागिताको अधिकार
- गैर-भेदभावको अधिकार

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को धारा ४ अनुसार, “१८” वर्ष नपुगेका हरेक व्यक्तिलाई बालबालिका मानिन्छ।” धारा ५ अनुसार, कुनै पनि बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य किसिमको दुर्व्यवहार गर्नु अपराध हो। नेपाल सरकार, विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरू, र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरू मिलेर बालबालिकाको हितमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेका छन्। उदाहरणका लागि, शिक्षा मन्त्रालयले ‘बालमैत्री विद्यालय कार्यक्रम’, स्वास्थ्य मन्त्रालयले ‘निःशुल्क बाल स्वास्थ्य सेवा’, र ‘महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयले’ बाल संरक्षण नीति ल्याएका छन्।

३. नेपालको कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था (Legal and Policy Framework in Nepal)

३.१ नेपालको संविधानमा बाल अधिकार

नेपालको संविधान, २०७२ ले बालबालिकाका हकलाई मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ, जसअनुसार संविधानको भाग ३, धारा ३९ मा बालबालिकाको हक सम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ। प्रत्येक बालबालिकाले आफ्नो नाम, पहिचान र जन्मदर्ता गराउने अधिकार पाउने व्यवस्था गरिएको छ भने शिक्षा,

७ नेपाल सरकार. (२०७५). बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५. <https://ncc.gov.np/wp-content/uploads/2021/04/Child-Act-2075.pdf>

८ United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>

स्वास्थ्य, पालनपोषण, स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन र सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक सुनिश्चित गरिएको छ। संविधानले प्रारम्भिक बाल विकास र बाल सहभागिताको अधिकारसमेत प्रत्याभूत गरेको छ। साथै, कुनै पनि बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण श्रम, बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपसार, अपहरण, बन्धक बनाउने, सशस्त्र समूहमा भर्ती गराउने, वा धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराको नाममा दुर्व्यवहार गर्न निषेध गरिएको छ। शारीरिक, मानसिक वा यौनजन्य हिंसा गर्न नपाइने स्पष्ट व्यवस्था छ। बालबालिकालाई बाल-अनुकूल न्याय प्रणालीमा पहुँचको अधिकार दिइएको छ र विशेष अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई विशेष संरक्षणको हक सुनिश्चित गरिएको छ। उल्लंघन गर्नेहरूलाई कानुनी सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्तिको हक दिइएको छ।^९

३.२ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५

नेपालमा बालबालिकाको संरक्षण, हक, हित, शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता र विकास सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले पारित गरिएको "बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५" बाल अधिकारको क्षेत्रमा एक महत्त्वपूर्ण संवैधानिक तथा कानुनी दस्तावेज हो, जसले नेपालको संविधानमा उल्लेखित बाल अधिकारहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने उद्देश्य राखेको छ। ऐनको प्रारम्भिक भागमा बाँच्न पाउने अधिकार, नाम, थर, पहिचान, राष्ट्रियता पाउने अधिकार, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, बाबु-आमासँग बस्न तथा भेटघाट गर्ने अधिकार र संरक्षणको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ, जसले प्रत्येक बालबालिकाले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गर्दछ र सरकारलाई बालबालिका माथि हुन सक्ने जोखिम, दुर्घटना वा हिंसाबाट जोगाउन आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्न बाध्य बनाउँछ। यसले जन्मपश्चात कानुनी रूपमा नामकरण तथा जन्मदर्ता गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने शारीरिक, मानसिक, लैङ्गिक, जातीय, सांस्कृतिक वा आर्थिक आधारमा हुने भेदभावको स्पष्ट निषेध गरेको छ। साथै, बाबुआमाको सम्बन्ध विच्छेद वा अलगावको अवस्थामा दुवै पक्षले बालबालिकाको हेरचाह तथा पालनपोषणमा समान दायित्व वहन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। ऐनले अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, सडकमा बस्ने बालबालिकाको विशेष सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्दै सामाजिक पुनःस्थापनाका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। बालबालिकाको सहभागिता, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, सूचना प्राप्ति, बाल क्लब खोल्ने, भेला हुने, र गोपनीयताको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। उमेर अनुसारको पोषण, स्वास्थ्य सेवा, निःशुल्क शिक्षा, बालमैत्री वातावरण र गुणस्तरीय शिक्षाको ग्यारेन्टी दिइएको छ।^{१०}

३.३ राष्ट्रिय बाल नीति, २०८०

नेपाल सरकारले बालबालिकाको अधिकार, संरक्षण, र विकास सुनिश्चित गर्न ल्याएको 'राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०' बाल संरक्षण प्रणालीलाई सुदृढ गर्दै बालमैत्री सेवा र व्यवहारको विकास गर्न लक्षित एक महत्त्वपूर्ण नीतिगत दस्तावेज हो, जसको मुख्य उद्देश्य प्रत्येक बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास तथा अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु हो। यसले सार्वजनिक, निजी, सहकारी, गैरसरकारी र सामुदायिक संस्थाहरूलाई बालमैत्री सेवा र व्यवहार अपनाउन प्रेरित गर्दछ र विशेष संरक्षण आवश्यक पर्ने बालबालिकालाई सेवा प्रदान गर्न तीनै तहका संस्थागत संरचनालाई व्यवस्थित गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस नीतिमा बालसम्बन्धी कानूनहरू परिमार्जन वा नयाँ कानून तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू अवलम्बन गर्ने, तथा शारीरिक दण्ड, विद्युतीय दुर्व्यवहार, बालश्रम, ओसारपसार र बेचबिखनको अन्त्य गर्न सचेतना अभिवृद्धि गर्ने रणनीति समावेश गरिएको छ। यसले पोषण योजनामार्फत कुपोषण न्यूनीकरण गरी बालबालिकाको बाँच्ने,

^९ नेपाल सरकार. (२०७२). नेपालको संविधान २०७२. <https://www.lawcommission.gov.np/narchives/987>

^{१०} नेपाल सरकार. (२०७५). बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५. <https://ncc.gov.np/wp-content/uploads/2021/04/Child-Act-2075.pdf>

विकास, संरक्षण र सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राखेको छ।^{११}

३.४ सम्बन्धित अन्य कानून र निर्देशिका

नेपालमा बालबालिकाको हक अधिकार संरक्षणका लागि विभिन्न कानून, नीति तथा निर्देशिकाहरू कार्यान्वयनमा छन्। यी कानूनी प्रावधानहरूले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, र समग्र विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन्। तल तीमध्ये केहि प्रमुख कानून र तिनका विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले बालबालिकासम्बन्धी विभिन्न अपराधहरूलाई परिभाषित गरी तिनका लागि दण्डको व्यवस्था गरेको छ। यस संहिताले बाल यौन शोषण, बालश्रम, बालविवाह जस्ता अपराधहरूलाई निषेध गरी तिनका लागि कडा सजायको प्रावधान गरेको छ।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ले बालबालिकासम्बन्धी नागरिक अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गरेको छ। यस संहिताले बालबालिकाको अभिभावकत्व, संरक्षण र सम्पत्तिमा अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू समेटेको छ।

श्रम ऐन, २०७४

श्रम ऐन, २०७४ ले श्रमिकहरूको हकहित संरक्षण गर्ने क्रममा बालश्रमलाई निषेध गरेको छ। यस ऐनले १८ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई खतरनाक काममा लगाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ।

बालश्रम (निषेध तथा नियमन गर्ने) ऐन, २०५६

बालश्रम (निषेध तथा नियमन गर्ने) ऐन, २०५६ ले १४ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई कुनै पनि काममा लगाउन निषेध गरेको छ। साथै, १४ देखि १८ वर्षका बालबालिकालाई खतरनाक काममा लगाउन नपाइने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहलाई बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। यस ऐनले स्थानीय तहलाई बालमैत्री संरचना विकास गर्न र बालबालिकाको हक संरक्षण गर्न आवश्यक अधिकार दिएको छ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क रूपमा प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। यस ऐनले विद्यालय नजाने बालबालिकालाई विद्यालयमा ल्याउने व्यवस्था गरेको छ।

जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५

जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ ले सबै नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने हक प्रदान गरेको छ, जसमा बालबालिकाको स्वास्थ्य सेवामा विशेष ध्यान दिइएको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हक संरक्षण गर्ने

^{११} https://giwmscdntwo.gov.np/media/pdf_upload_itrphnn.pdf

उद्देश्य राखेको छ। यस ऐनले अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विशेष संरक्षण र सुविधा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले अपराधका पीडितहरूलाई न्याय प्राप्तमा सहायता गर्ने व्यवस्था गरेको छ, जसमा बालबालिका पनि समावेश छन्।

सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५

सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ ले बालबालिकालाई सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउने व्यवस्था गरेको छ। यस ऐनले बालबालिकाको स्वास्थ्य, शिक्षा, र पोषणमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यक्रमहरू समेटेको छ।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ ले प्रत्येक नागरिकलाई परिचयपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ, जसले बालबालिकाको पहिचान सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ।

बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०७८

बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०७८ ले बालबालिकाको हक संरक्षण सम्बन्धी ऐनहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नियमहरू निर्दिष्ट गरेको छ।

बालश्रम निवारणसम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना (२०७५ - २०८५)

बालश्रम निवारणसम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना (२०७५ - २०८५) ले नेपालमा बालश्रम उन्मुलनका लागि दीर्घकालीन योजना प्रस्तुत गरेको छ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ ले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेको छ, जसमा बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा ध्यान दिइएको छ।

पन्ध्रौं योजना एवं दिगो विकासका लक्ष्यहरू

पन्ध्रौं योजना एवं दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षालाई प्राथमिकतामा राखिएको छ।

बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८

बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८ ले स्थानीय तहमा बालमैत्री कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ।

बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा कार्यविधि, २०७९

बालमैत्री स्थानीय शासन घोषणा कार्यविधि, २०७९ ले स्थानीय तहलाई बालमैत्री घोषणा गर्ने प्रक्रियालाई सरल र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य राखेको छ।

यी सबै कानून, नीति, र निर्देशिकाहरूले नेपालमा बालबालिकाको हक संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन्। तसर्थ, तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक छ।

४. बाल अधिकारको कार्यान्वयनको अवस्था (Implementation Status of Child Rights)

४.१ संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका पहलहरू

नेपालमा बाल अधिकारको सुनिश्चितता र कार्यान्वयनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले संयुक्त रूपमा महत्त्वपूर्ण पहलहरू अगाडि बढाएका छन्। नेपालको संविधान, २०७२ ले बालबालिकालाई विशेष संरक्षण र विकासको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ, जसअनुसार विभिन्न कानुनी, नीतिगत, संरचनागत र कार्यक्रमगत उपायहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। बाल अधिकार प्रवर्द्धनका लागि सबै तहमा बाल अधिकार समितिहरू, बालमैत्री स्थानीय शासन, बाल क्लब र बाल संरक्षण संयन्त्र स्थापना गरिएको छ। २०७८ मा लागू भएको बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका अनुसार स्थानीय तहले बालबालिकाको हितमा नीति, कार्यक्रम र बजेट विनियोजन गर्ने प्राथमिकता दिएका छन्। संघीय सरकारको विभिन्न मन्त्रालयले शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण र संरक्षणका क्षेत्रमा प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन्। २०७९ को Flash रिपोर्ट अनुसार आधारभूत तहमा ९६.१ प्रतिशत र माध्यमिक तहमा ५७.४ प्रतिशत भर्नादर पुगेको छ। स्वास्थ्य सेवाका क्षेत्रमा ७,५९८ स्वास्थ्य संस्थाहरू सञ्चालनमा छन् र कुपोषण प्रभावित बालबालिकाका लागि पोषण पुनर्स्थापना गृहहरू सञ्चालनमा ल्याइएका छन्। बच्चाहरूको जन्मदरता ७४ प्रतिशत पुगेको छ र मृत्युदरमा कमी आएको छ। बाल संरक्षणका क्षेत्रमा पनि विभिन्न पहलहरू कार्यान्वयन भएका छन्। हिंसा, दुर्व्यवहार, बेचबिखन र श्रमशोषण जस्ता समस्याबाट बचाउन बाल हेलपलाइन, बालबालिका खोजतलास सेवा, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र, अस्थायी संरक्षण सेवा र बाल सुधार गृहहरू सञ्चालनमा ल्याइएका छन्। सडक बालबालिकामुक्त अभियानअन्तर्गत २०८४ जना बालबालिकाको उद्धार र संरक्षण गरिएको छ। बाल अधिकार सूचना व्यवस्थापन प्रणाली र बाल संरक्षण घटना व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गरिएको छ। यी सबै प्रयासहरूले बाल अधिकारको कार्यान्वयनमा महत्त्वपूर्ण सुधार देखाउँछन्, यद्यपि अझै पनि केही चुनौतीहरू छन् र दिगो सुधारका लागि दीर्घकालीन रणनीतिहरू आवश्यक छन्।^{१२}

४.२ सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका

नेपालमा बाल अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहँदै आएको छ। सरकारको तर्फबाट संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहका निकायहरूले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, पोषण र संरक्षणमा विविध कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन्। शिक्षा मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयजस्ता सरकारी निकायहरूले बालमैत्री नीति, कार्यक्रम र सेवा प्रणाली स्थापना गरी बालबालिकाको हितमा काम गरिरहेका छन्। गैरसरकारी संस्थाहरूको तर्फबाट पनि बाल अधिकारको क्षेत्रलाई सशक्त बनाउन विभिन्न कार्यक्रम र सेवा प्रदान गर्दै आएका छन्। 'Save the Children', 'World Vision', 'Plan International' जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले शिक्षा, बाल संरक्षण, बाल स्वास्थ्य, बालश्रम न्यूनीकरण जस्ता क्षेत्रमा काम गर्दै आएका छन्। यस्तै, 'CWIN Nepal', 'VOICE of Children', 'Kopila Valley', 'Child Workers in Nepal Concerned Centre (CWIN)' लगायत संस्थाहरूले सडक बालबालिकाको उद्धार, अस्थायी आवास, शिक्षा र पुनःस्थापनाका कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन्। नेपालको बाल अधिकारसम्बन्धी कानुनी आधार, नीति तथा कार्यक्रमहरूको अध्ययन गर्दा देखिन्छ कि सरकार र गैरसरकारी निकायबीच सहकार्यमा आधारित संरचना निर्माण गरिएको छ (UNICEF Nepal, 2020)।^{१३} अनुसन्धानकर्ताहरू Thapa & Aryal (२०२२) ले लेखेको "Children's Rights in Nepal: Realities and Challenges" नामक लेखमा

१२ <https://giwmscdntwo.gov.np/media>

१३ UNICEF Nepal. (2020). Annual Report on Child Rights in Nepal. Retrieved from <https://www.unicef.org/nepal/reports/annual-report-2020>

भनिएअनुसार सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको समन्वयमा मात्र बाल अधिकारको दीर्घकालीन प्रवर्द्धन सम्भव हुन्छ^{१४}।

४.३ सफल अभ्यास र उदाहरणहरू

नेपालमा बालबालिकाको अधिकार प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट विविध सफल अभ्यासहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८ अनुसार हाल विभिन्न पालिकाहरूले आफूलाई बालमैत्री स्थानीय तहको रूपमा घोषणा गरिरहेका छन्, जसले बालबालिकाको सहभागिता, संरक्षण र सेवाको पहुँच सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ। सडकमा आश्रित तथा जोखिमपूर्ण अवस्थाका बालबालिकाको उद्धारका लागि बालबालिका खोजतलास सेवा (१०४) र बाल हेल्पलाइन सेवा (१०९८) प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा रहेका छन्। २०७९ सालको अन्त्यसम्म २,०८४ जना सडक बालबालिकाको उद्धार तथा व्यवस्थापन भइसकेको छ, जुन एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ। शिक्षा क्षेत्रमा पनि उल्लेखनीय सुधार देखिएको छ। शिक्षा मन्त्रालयको प्रतिवेदन अनुसार आधारभूत तहको भर्नादर ९६.१ प्रतिशत पुगेको छ, जुन शिक्षामा पहुँचको दृष्टिकोणले सफल अभ्यास मानिन्छ। स्वास्थ्य सेवाको सन्दर्भमा कुपोषणपीडित बालबालिकाका लागि २१ जिल्लामा पोषण पुनर्स्थापना गृह सञ्चालनमा ल्याइएको छ, जसले गम्भीर कुपोषण न्यूनीकरणमा सहयोग पुऱ्याएको छ। यी अभ्यासहरूले बाल अधिकार संरक्षणका क्षेत्रमा नेपालले लिएको अग्रसरता र प्रतिबद्धतालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ।

५. मुख्य चुनौतीहरू र समस्या (Major Challenges and Issues)

बाल अधिकारको कार्यान्वयनमा नेपालले विभिन्न क्षेत्रहरूमा महत्त्वपूर्ण प्रगति हासिल गरेको भए तापनि अझै केही चुनौतीहरू विद्यमान छन्। तीमध्ये मुख्य चुनौतीहरू निम्नानुसार छन्:

(क) बाल श्रम र बाल दुर्व्यवहार:

नेपालमा बाल श्रम एक गम्भीर समस्या हो। केन्द्रीय तथ्यांक विभागका अनुसार सन् २०२१ मा १७ वर्षमुनिका करिब ११ लाख बालबालिका कुनै न कुनै श्रममा संलग्न छन्। तीमध्ये झन्डै २ लाख २२ हजार बालबालिका जोखिमपूर्ण कार्यमा संलग्न छन्। मधेस र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बाल श्रमिकहरूको संख्या उच्च छ, जसको मुख्य कारण पारिवारिक आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु हो। यद्यपि कानूनी रूपमा १४ वर्षमुनिका बालबालिकालाई श्रममा लगाउन निषेध गरिएको छ, तर कार्यान्वयनमा कमजोरी देखिन्छ।^{१५}

(ख) पहुँच, जानकारी र स्रोतको अभाव:

बाल अधिकारसम्बन्धी जानकारी र स्रोतहरूको अभावले गर्दा धेरै बालबालिका आफ्ना अधिकारहरूबाट वञ्चित छन्। विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रहरूमा शिक्षाको पहुँच सीमित छ, जसले गर्दा बालबालिकाहरू विद्यालय बाहिर रहन बाध्य छन्। साथै, अभिभावकहरूमा चेतनाको कमीका कारण बालबालिकाहरूलाई श्रममा लगाउने प्रवृत्ति कायम छ। सामाजिक सुरक्षाको अभावले गर्दा पनि बालबालिकाहरू श्रममा संलग्न हुन बाध्य छन्।^{१६}

(ग) नीतिको कार्यान्वयनमा समन्वयको कमी:

नेपालमा बाल अधिकार संरक्षणका लागि विभिन्न नीति तथा कानूनहरू बनेका छन्, तर तिनको प्रभावकारी

^{१४} https://giwmscdntwo.gov.np/media/pdf_upload/_ltrphnn.pdf

^{१५} नयाँ पत्रिका, असार ६, २०८०

^{१६} युनिसेफ नेपाल, ११ जुन २०२१

कार्यान्वयनमा समन्वयको कमी देखिन्छ। श्रम कार्यालयहरू तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरूबीच समन्वय अभावका कारण बाल श्रम नियन्त्रणमा कठिनाई उत्पन्न भएको छ। साथै, अनुगमन तथा कार्यान्वयनमा कमजोरीका कारण नीति तथा कानूनहरू प्रभावकारी रूपमा लागू हुन सकेका छैनन्।^{१७}

(घ) सीमान्तकृत बालबालिकाको अवस्था (जातीय, आर्थिक, भूगोलआदि)

नेपालका सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकाहरू जातीय, आर्थिक र भौगोलिक कारणले दोहोरो मारमा परेका छन्। दुर्गम भेगका बालबालिकाहरू शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित छन्, जसले गर्दा उनीहरू श्रममा संलग्न हुन बाध्य छन्। साथै, जातीय विभेदका कारण केही समुदायका बालबालिकाहरू थप जोखिममा छन्। आर्थिक अभावका कारण बालबालिकाहरू विद्यालय जानुको सट्टा श्रममा संलग्न हुन बाध्य छन्, जसले उनीहरूको भविष्यलाई नकारात्मकरूपमा प्रभावित गर्छ।^{१८} यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि सरकार, नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था तथा समुदायबीच समन्वय आवश्यक छ। बाल श्रम र दुर्व्यवहार अन्त्य गर्न, शिक्षामा पहुँच वृद्धि गर्न, नीति कार्यान्वयनमा सुधार ल्याउन तथा सीमान्तकृत बालबालिकाहरूको अवस्थालाई सुधार गर्न संयुक्त प्रयास आवश्यक छ।

६. सम्भावना र सुधारका उपायहरू (Opportunities and Way Forward)

बाल अधिकारको संरक्षण समाजको दायित्व हो, जसले बालबालिकाको उज्ज्वल भविष्य सुनिश्चित गर्दछ। यस लेखमा, बाल अधिकार संरक्षणका सम्भावना र सुधारका उपायहरूमा समुदायस्तरमा सशक्तिकरण, शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षामा पहुँच, तथा प्रविधिको उपयोग र नवप्रवर्तनका विषयमा चर्चा गरिनेछ।

(क) समुदायस्तरमा सशक्तिकरण

समुदायस्तरमा सशक्तिकरण बाल अधिकार संरक्षणको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। स्थानीय तहमा बालबालिकाका अधिकारबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्न, अभिभावक, शिक्षक, र समुदायका सदस्यहरूलाई प्रशिक्षण दिनु आवश्यक छ। यसले बालबालिकाको हितमा निर्णय लिने प्रक्रियामा समुदायको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्दछ। युनिसेफ नेपालले सामाजिक नीति, मूल्यांकन र प्रमाण शाखामार्फत संघीय संरचनामा बाल अधिकारको रक्षा तथा आवश्यक लगानी सुनिश्चित गर्न सहि तथ्यांक, अनुसन्धान तथा ज्ञान संकलनमा सहयोग पुऱ्याइरहेको छ।

(ख) शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षामा पहुँच

शिक्षा: शिक्षा प्रत्येक बालबालिकाको मौलिक अधिकार हो। नेपालमा पाँचदेखि नौ वर्षका बालबालिकाको साक्षरता दर ८५.८ प्रतिशत छ भने १० देखि १४ वर्षका बालबालिकाको साक्षरता दर ९५.६ प्रतिशत छ। तर, ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यालयमा स्रोतको अभाव र सीमित पहुँच जस्ता चुनौतीहरू बाँकी छन्। कक्षा एकको भर्ना दर करिब ९५ प्रतिशत भए पनि कक्षा १० सम्म पुग्दा भर्ना दर करिब ६० प्रतिशतमा झर्छ, जसले माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्नुअघि स्कुल छोड्ने गम्भीर स्थिति देखाउँछ।

स्वास्थ्य: नेपालमा बालबालिकाको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार भए तापनि अझै धेरै चुनौतीहरू छन्। पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर १,००० जीवित जन्ममा २८ मा झरेको छ। तथापि, कुपोषण अझै पनि गम्भीर समस्याका रूपमा छ, विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच सीमित छ। कतिपय बालबालिकाले आवश्यक खोप र चिकित्सा सेवा पाउन सकेका छैनन्।

^{१७} विकास न्यूज, २०८१ पुष १४

^{१८} युनिसेफ नेपाल, ११ जुन २०२१

सामाजिक सुरक्षा: सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू बालबालिकाको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। नेपालमा सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन्, जसले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, र विकासमा योगदान पुऱ्याउँछन् तर यी कार्यक्रमहरूमा अझै सुधार आवश्यक छ। बालबालिकाका लागि लक्ष्यीत कार्यक्रमहरूको बजेट हिस्सा तुलनात्मक रूपमा कम छ, जसले गर्दा बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्न थप लगानी आवश्यक देखिन्छ।

(ग) प्रविधिको उपयोग र नवप्रवर्तन

प्रविधिको उपयोगले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य र संरक्षणमा नवीन उपायहरू ल्याउन सक्छ। डिजिटल युगमा, प्रविधिको शिक्षा पहुँच योग्य बनाउने, स्वास्थ्य सेवाहरू सुधार गर्ने र सामाजिक सुरक्षामा नवप्रवर्तन ल्याउने सम्भावना छ। नेपालमा डिजिटल हेल्थ कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन्, जसले ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याइरहेका छन्। तर डिजिटल विभाजनका कारण न्यून आय भएका परिवारका बालबालिकाहरू प्रविधिमा पहुँच नपाउँदा शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाबाट बञ्चित हुने खतरा छ।

७. निष्कर्ष

नेपालमा बाल अधिकारको संरक्षणका लागि विगत केही दशकमा महत्त्वपूर्ण कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत उपलब्धिहरू हासिल भएका छन्। संविधानमै बाल अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरिएको छ भने विभिन्न ऐन, नीति तथा कार्ययोजनाहरू मार्फत त्यसको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न पहल गरिएको छ। राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, स्थानीय तहका बाल समिति, र बालमैत्री कार्यक्रमहरूले बालबालिकाको हितमा कार्य गरिरहेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र महासन्धिहरूको पालना गर्दै नेपालले वैश्विक मापदण्डअनुसार बाल संरक्षणका प्रणालीहरू निर्माण गर्ने प्रयास गरिरहेको देखिन्छ तर व्यवहारिक कार्यान्वयनमा अझै विविध चुनौतीहरू छन्। विशेषगरी बाल श्रम, बाल यौन शोषण, बाल विवाह, तथा विद्यालयबाट बाहिरिने बालबालिकाको संख्या उच्च हुनु प्रमुख समस्या हुन्। स्रोत अभाव, प्राविधिक जनशक्तिको कमी, तथा जनचेतनाको अभावले नीति र कार्यान्वयनबीच दूरी सिर्जना गरेको छ। त्यसैले अबको मार्गचित्रले प्राथमिक रूपमा बालमैत्री बजेट निर्माण, स्थानीय तहमा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि, समुदायस्तरमा जनचेतना विस्तार, र बालबालिकाका हितमा केन्द्रित अन्तरसंस्थागत समन्वयलाई विशेष प्राथमिकता दिन आवश्यक छ। साथै, बालबालिका स्वयंलाई नीति निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रियामा सहभागिता गराउने व्यवस्था गर्नु आजको आवश्यकता हो।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल सरकार. (२०७२). नेपालको संविधान २०७२. <https://www.lawcommission.gov.np/np/archives/987>
- नेपाल सरकार. (२०७५). बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५. [https://ncc.gov.np/wp-United Nations. \(1989\). Convention on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>](https://ncc.gov.np/wp-United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child)
- content/uploads/2021/04/Child-Act-2075.pdf
- UNICEF Nepal. (2020). Child Protection Situation Analysis in Nepal. <https://www.unicef.org/nepal/reports/child-protection-situation-analysis-nepal>
- Bista, D. B. (2017). Children and the State in Nepal. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar. DOI: 10.13140/RG.2.2.26187.59682

- United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
- United Nations Children’s Fund (UNICEF). (2021). The State of the World's Children 2021. ISBN: 978-92-806-5283-4. Retrieved from <https://www.unicef.org/reports/state-worlds-children-2021>
- Lansdown, G. (2005). The Evolving Capacities of the Child. UNICEF Innocenti Research Centre. DOI: 10.18356/0e889fac-en
- Save the Children. (2020). Global Childhood Report 2020. Retrieved from <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/global-childhood-report-2020.pdf>
- United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
- Todres, J., Wojcik, M. E., & Revaz, C. L. (2006). The U.N. Convention on the Rights of the Child: An Analysis of Treaty Provisions and Implications of U.S. Ratification. Martinus Nijhoff Publishers. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004148637.i-464>
- Verhellen, E. (2000). Convention on the Rights of the Child: Reflections from a historical, social policy and educational perspective. Leuven University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qf4z6>
- Nepal Law Commission. (2015). Constitution of Nepal 2072. <https://www.lawcommission.gov.np/en/archives/986>
- Government of Nepal. (2018). Act Relating to Children, 2075 (2018). <https://www.lawcommission.gov.np/en/wp-content/uploads/2021/01/Act-Relating-to-Children-2075-2018.pdf>
- United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
- Lansdown, G. (2005). The Evolving Capacities of the Child. UNICEF Innocenti Research Centre. <https://doi.org/10.18356/24b9a7a1-en>
- Thapa, R., & Aryal, B. (2022). Children’s Rights in Nepal: Realities and Challenges. Journal of Nepal Human Rights, 20(1), 15–28. <https://doi.org/10.3126/jnhr.v20i1.40321>
- UNICEF Nepal. (2020). Annual Report on Child Rights in Nepal. Retrieved from <https://www.unicef.org/nepal/reports/annual-report-2020>

नेपालको सन्दर्भमा ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी रणनीतिहरू

छविन्द्र पराजुली *

सारांश

ज्येष्ठ नागरिक राज्यका गहना हुन तसर्थ उनीहरू प्रति उचित व्यवहार र आदरभाव प्रकट गर्दै ज्येष्ठ नागरिकहरूले राष्ट्रप्रति गरेको लगानी तथा राष्ट्रसेवा प्रति नतमस्तक भई उनीहरू प्रति सम्मान गर्नु आम नागरिकको कर्तव्य हुनुपर्दछ । ज्येष्ठ नागरिक परिवार, समाज र राष्ट्रका अमूल्य सम्पत्ति हुन् । ज्येष्ठ नागरिक प्रति परिवारका सदस्यले उचित र सम्मानपूर्वक व्यवहार देखाउँदै हाम्रो नेपाली संस्कारलाई जर्गेना र प्रवर्धन गर्नुपर्छ । ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नै परिवारमा सन्तोषसँग बस्ने वातावरण र संस्कारको पृष्ठपोषण गर्नु नै ज्येष्ठ नागरिकप्रति हरेक परिवारको दायित्व हुनेछ । ज्येष्ठ नागरिकलाई वृद्धा आश्रम र अन्य ठाउँहरूमा राख्नुको सट्टा आफ्नै परिवारमा राखी उचित संरक्षण र पालनपोषण गर्ने नेपाली संस्कार र व्यवहारको प्रवर्धन र संरक्षण गर्नु नै आजका पुस्ताको र हाम्रो दायित्व र कर्तव्य रहेको विषय भुल्नु हुन्न । ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक सबैप्रति उचित आदरभाव र सम्मान प्रकट गर्दै उनीहरूले आफ्नो जीवनमा राष्ट्रप्रति गरेको योगदानको उचित कदर र मूल्याङ्कन गर्दै ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक हेरचाह गर्ने, पालनपोषण गर्ने, धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यमा संलग्न हुने अवसर प्रदान गर्ने जस्ता कार्यहरू गरी ज्येष्ठ नागरिकको जीवनयापनमा सहजता ल्याउने गरी व्यवस्था मिलाउन अति आवश्यक रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : ज्येष्ठ नागरिक, Senior Citizen Club, नेपाली संस्कार, ज्येष्ठ नागरिक संवेदनशील (Senior Citizen Sensitivity), Senior Citizen Enabling Environment, नेपाली सभ्यता र परम्परा (Nepali Civilization)

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकको हकको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त धारामा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकहरूमा रहेको ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभवको सदुपयोग गरी उनीहरूप्रति श्रद्धा, आदर तथा सद्भावको अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । ज्येष्ठ नागरिक राज्यका गहना हुन तसर्थ उनीहरू प्रति उचित व्यवहार र आदरभाव प्रकट गर्दै ज्येष्ठ नागरिकहरूले राष्ट्रप्रति गरेको लगानी तथा राष्ट्रसेवा प्रति नतमस्तक भई उनीहरू प्रति सम्मान गर्नु आम नागरिकको कर्तव्य हुनुपर्दछ । ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक सबैप्रति उचित आदरभाव र सम्मान प्रकट गर्दै उनीहरूले आफ्नो जीवनमा राष्ट्रप्रति गरेको योगदानको उचित

* सहसचिव, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय

कदर र मूल्याङ्कन गर्दै ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक हेरचाह गर्ने, पालनपोषण गर्ने, धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यम संलग्न हुने अवसर प्रदान गर्ने जस्ता कार्यहरू गरी ज्येष्ठ नागरिकको जीवनयापनमा सहजता ल्याउने गरी व्यवस्था मिलाउन अति आवश्यक रहेको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्ने वातावरणको सुनिश्चिततासहित अन्तरपुस्ता ज्ञान, सीप तथा अनुभव हस्तान्तरणको माध्यमद्वारा उत्पादन तथा उत्पादकत्वसँग जोडी सामाजिक आर्थिक विकासका क्षेत्रमा लाभ प्राप्त गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकलाई नीति निर्माण, विकास कार्यक्रम र सम्पदा तथा संस्कृति संरक्षणका क्षेत्रमा प्राथमिकता दिई सहभागिता बढाउने, ज्येष्ठ नागरिकका आधारभूत एवं पारिवारिक आवश्यकता, स्वास्थ्योपचार, स्याहार सम्भार, मनोरञ्जन तथा विशिष्टीकृत आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य सेवा तथा उपचारका लागि सबै सरकारी, सामुदायिक तथा निजी स्वास्थ्य संस्थाहरूमा बहिरंग तथा अन्तरङ्ग सेवामा निश्चित प्रतिशत शैल्या सहितको ज्येष्ठ नागरिक वार्डको व्यवस्था गरी सहूलियत दरमा स्वास्थ्योपचार लिन सक्ने व्यवस्था गर्ने जस्ता ज्येष्ठ नागरिक सम्बद्ध सुरक्षा र संरक्षण कार्यक्रमहरू सोह्रौं योजनाले परिचालन गरेको छ । यस्तै ज्येष्ठ नागरिक लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बहुउद्देश्यीय ज्येष्ठ नागरिक ग्राम स्थापना गर्ने, प्रत्येक प्रदेशमा एक निःशुल्क ज्येष्ठ नागरिक स्याहार केन्द्रका साथै प्रदेशस्तरीय अस्पताल लगायत धर्मशाला सेवा सञ्चालन गर्ने, प्रत्येक पालिकामा मनोसामाजिक परामर्शदाताको अनिवार्य रूपमा प्रबन्ध गर्ने जस्ता प्रमुख रूपान्तरणकारी कार्यक्रमहरू पहिचान गरिएको छ । ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक सबैप्रति उचित आदरभाव र सम्मान प्रकट गर्दै उनीहरूले आफ्नो जीवनमा राष्ट्रप्रति गरेको योगदानको उचित कदर र मूल्याङ्कन गर्दै ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक हेरचाह गर्ने, पालनपोषण गर्ने, धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यम संलग्न हुने अवसर प्रदान गर्ने जस्ता कार्यहरू गरी ज्येष्ठ नागरिकको जीवनयापनमा सहजता ल्याउने गरी व्यवस्था मिलाउन अति आवश्यक रहेको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाहसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको विश्लेषण

ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ ले ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ ।

क्र.सं.	परिवारका सदस्यले ज्येष्ठ नागरिक प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्वहरू
१.	ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नो आर्थिक हैसियत तथा इज्जत आमद अनुसार पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नुपर्ने
२.	ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो अंश लिई परिवारबाट अलग बसेको वा बस्न चाहेको अवस्थामा बाहेक निजले चाहेको परिवारको सदस्यले आफ्नो साथमा राखी पालनपोषण गर्नुपर्ने
३.	कसैले ज्येष्ठ नागरिकको इच्छा विपरित निजलाई परिवारबाट अलग राख्न वा अलग बस्न बाध्य गराउन नहुने
४.	ज्येष्ठ नागरिक वा निजलाई पालनपोषण गर्ने परिवारको सदस्यको आर्थिक अवस्था कमजोर भएमा परिवारको अन्य सदस्यले त्यस्तो ज्येष्ठ नागरिकलाई आफूसँगै नराखेको भए तापनि पालनपोषण तथा हेरचाहको व्यवस्था गर्नुपर्ने
५.	ज्येष्ठ नागरिकको चल, अचल सम्पत्ति प्रयोग वा उपयोग गर्ने परिवारको कुनै सदस्य, नातेदार वा हकवालाले निजलाई आफूसँगै राखी पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नुपर्ने

ज्येष्ठ नागरिकको कल्याण र संरक्षणात्मक प्रावधानसम्बन्धी अन्य व्यवस्थाहरू

क्र.सं.	कानुनी व्यवस्थाहरू	कानुनी व्यवस्थाको व्याख्या
१.	भिक्षा माग्न लगाउन नहुने	१. कसैले पनि ज्येष्ठ नागरिकलाई भिक्षा माग्न लगाउन हुँदैन । २. ज्येष्ठ नागरिकलाई निजको इच्छा विपरित सन्यासी, भिक्षु वा फकिर बनाउनु हुँदैन ।
२.	आफूखुसी गर्न पाउने	प्रचलित कानून बमोजिम अंशबण्डा गरिरहनु नपर्ने, आफ्नो अंश भागको चल, अचल र सोबाट बढे, बढाएको सम्पत्ति ज्येष्ठ नागरिकले आफूखुसी गर्न पाउने ।
३.	नेपाल सरकार वा प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित संस्थाले कुनै क्षेत्रमा विशेष योग्यता वा अनुभव हासिल गरेको ज्येष्ठ नागरिकबाट सेवा लिन सक्ने	यसरी सेवा लिएर वापत निज ज्येष्ठ नागरिकलाई त्यस्तो संस्थाले उचित पारिश्रमिक तथा सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
४.	दुर्व्यवहार तथा अपमान गर्न वा झुक्यानमा पार्न नहुने	१. कसैले ज्येष्ठ नागरिकलाई दुर्व्यवहार वा अपमान गर्न वा गराउन हुँदैन । २. कसैले ज्येष्ठ नागरिकको नाममा रहेको चल, अचल सम्पत्ति लिने, खाने उद्देश्यले वा अन्य प्रयोजनको लागि कुनै किसिमको दबाव दिई वा प्रलोभन वा झुक्यानमा पारी सम्पत्ति लिन वा आफ्नो वा अरु कसैको नाममा राख्नु हुँदैन ।
५.	छुट र सुविधा	१. सार्वजनिक सवारी साधन, सार्वजनिक कार्य, स्वास्थ्य सेवा, धार्मिक तथा सार्वजनिक स्थलमा ज्येष्ठ नागरिकलाई आवश्यक सेवा, सुविधा र सहयोग प्रदान गर्नु गराउनु सबैको कर्तव्य हुने, २. नेपाल सरकारले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी तोकेको किसिमको सार्वजनिक सवारी साधनमा सम्बन्धित सवारी धनी वा सञ्चालकले ज्येष्ठ नागरिकको लागि कम्तिमा दुईवटा सीट सुरक्षित राख्नु पर्ने र निजलाई यात्रु भाडादरमा कम्तिमा पचास प्रतिशत छुट दिनुपर्ने, ३. स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने प्रत्येक संस्थाले ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुपर्ने, ४. नेपाल सरकारले तोकेको स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने संस्थाले नेपाल सरकारले तोकेको संस्थाका ज्येष्ठ नागरिकले त्यस्तो संस्थामा उपचार गराउँदा लाग्ने शुल्कमा कम्तिमा पचास प्रतिशत छुट दिनुपर्ने, ५. खानेपानी, बिजुली, टेलिफोनलगायत सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने अन्य संस्थाले सेवा प्रदान गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने,
६.	काम कारवाहीमा प्राथमिकता दिनुपर्ने	ज्येष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कुनै काममा सम्बन्धित निकायले प्राथमिकता दिई त्यस्तो काम कारवाही सम्पादन गरिदिनु पर्ने ।

**ज्येष्ठ नागरिकको हित, कल्याण र सरोकारका क्षेत्रमा संलग्न सरोकारवालाहरू (Concerned Stakeholders
Regarding the Senior Citizen Welfare and Benefit)**

क्र.सं.	सरोकारवालाहरू	मुख्य-मुख्य कार्यहरू
१.	केन्द्रिय ज्येष्ठ नागरिक समिति (महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित)	<ol style="list-style-type: none"> १. ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्नका लागि आवश्यक नीति, योजना तथा कार्यक्रम तयार गरी नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने । २. नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भएको नीति, योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने । ३. प्रदेश ज्येष्ठ नागरिक समिति तथा स्थानीय ज्येष्ठ नागरिक समितिको काम कारवाहीमा समन्वय तथा अनुगमन गर्ने । ४. ज्येष्ठ नागरिकको लगत तथा अभिलेख अद्यावधिक राख्ने ।
२.	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	<ol style="list-style-type: none"> १. ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी कार्य । २. महिला हक एवं सशक्तीकरणसम्बन्धी नीति, कानुन र मापदण्डसम्बन्धी कार्य । ३. बालबालिका, बालकल्याण, उद्धार, पुनर्स्थापना र वृद्धाश्रमसम्बन्धी नीति, कानुन र मापदण्डसम्बन्धी कार्य । ४. समाज कल्याण परिषद्सम्बन्धी कार्य ।
३.	स्थानीय ज्येष्ठ नागरिक समिति	<ol style="list-style-type: none"> ५. स्थानीय तह भित्रका ज्येष्ठ नागरिकको लगत संकलन गर्ने, अभिलेख राख्ने र लगत तथा अभिलेख अद्यावधिक गर्ने । ६. स्थानीय तह भित्रका ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने योजना तथा कार्यक्रम तयार गरी केन्द्रिय ज्येष्ठ नागरिक समिति समक्ष स्वीकृतिका लागि पेश गर्ने । ७. ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रम बमोजिम जिल्लास्तीय कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा सोको अनुगमन गर्ने । ८. स्थानीय तहमा स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका हेरचाह केन्द्र, दिवा तथा सेवा केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक क्लब एवं ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी काम गर्ने तथा अन्य संघ संस्थाको काम कारवाही अनुगमन गर्ने । ९. ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यमा गर्न स्थानीय सामुदायिक संस्थालाई परिचालन गराउने ।

४.	ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र	<ol style="list-style-type: none"> १. ज्येष्ठ नागरिकलाई हेरचाह र संरक्षण गर्न स्थानीय तहले ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्ने । २. ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्रले ज्येष्ठ नागरिकका लागि तोकिए बमोजिमका आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने । ३. आयमूलक कार्यक्रममा ज्येष्ठ नागरिकलाई संलग्न गराउँदा निजको शारीरिक र मानसिक अवस्थाको विचार (Status of Physical & Mental Position) गर्नुपर्ने । ४. ज्येष्ठ नागरिकलाई उत्प्रेरित गर्ने किसिमका तालिम तथा ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य र पोषण तथा उचित स्याहार सम्बन्धमा चेतनामूलक तालिम तथा गोष्ठी सञ्चालन गर्न सक्ने ।
५.	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	<ol style="list-style-type: none"> १. स्वास्थ्य नीति र योजना, जनसंख्या नीति र योजना तथा स्वास्थ्य र जनसंख्यासम्बन्धी कार्यक्रम तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन । २. स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी नीति र कार्यक्रम । ५. Public Sectors Health Services सम्बन्धी अध्ययन, योजना तथा विकाससम्बन्धी कार्य । ६. Medical and Health Councils, Health Academics र अन्य स्वास्थ्य संस्थासम्बन्धी । ७. Migration Policy related Planning, Programming & Implementation.
६.	समाज कल्याण परिषद् (Social Welfare Council)	<ol style="list-style-type: none"> १. समाज कल्याण कार्यलाई प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्ने, सामाजिक संघ-संस्थालाई सहयोग गर्ने र तिनीहरूको समन्वयन र अनुगमन सुपरीवेक्षण र मूल्याङ्कन गर्ने, गराउने । २. सामाजिक संघ, संस्थाहरूको स्थापना, विकास, विस्तार र सुदृढीकरणको लागि आवश्यक सहयोग गर्ने, गराउने । ३. नेपाल सरकार र सामाजिक संघ-संस्थाहरूबीच समन्वयकर्ताको रूपमा कार्य गर्ने । ४. समाज कल्याण कार्य तथा समाज सेवासम्बन्धी नीति निर्माण तथा कार्यक्रम तर्जुमा सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक परामर्श दिने । ५. समाज कल्याण कार्यका लागि कोषको स्थापना र सञ्चालन गर्ने, गराउने । ६. बालक, वृद्ध, असहाय वा अपाङ्गहरूको हित र कल्याण गर्न समाज कल्याणसम्बन्धी विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । ७. समाज कल्याण परिषद्सँग आवद्ध संघ-संस्थाहरूका लागि सूचना तथा अभिलेख केन्द्रका रूपमा कार्य गर्ने, गराउने । ८. समाज कल्याण कार्यसँग सम्बन्धित विषयमा तालिम दिने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, गराउने ।

७.	हेरचाह केन्द्र, दिवा सेवा केन्द्र	<p>१. हेरचाह केन्द्र र दिवा सेवा केन्द्रको व्यवस्थापनमा संलग्न पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूले मन्त्रालयले बनाएको आचारसंहिता पालना गर्नुपर्ने ।</p> <p>२. हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रले तोकिएको न्यूनतम पूर्वाधार तथा सुविधाहरू उपलब्ध गराउनु पर्ने ।</p> <p>३. ज्येष्ठ नागरिकलाई धार्मिक, सामाजिक, मनोरञ्जनात्मक वा आर्थिक क्रियाकलापमा सरिक गराई पारिवारिक वातावरणमा बस्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।</p> <p>४. हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रले त्यस्तो केन्द्रमा रहेका ज्येष्ठ नागरिकलाई वर्षको कम्तिमा एक पटक तीर्थाटन र दुई पटक विभिन्न स्थानको दृश्यावलोकन गराउने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।</p>
८.	प्रदेश ज्येष्ठ नागरिक समिति र स्थानीय ज्येष्ठ नागरिक समिति (Provincial & Local Senior Citizen Committee)	<p>१. प्रदेश सरकारले प्रदेश राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी प्रदेश ज्येष्ठ नागरिक समिति गठन गर्न सक्ने ।</p> <p>२. स्थानीय तहले ज्येष्ठ नागरिकको लगत संकलन गर्ने, अभिलेख राख्ने र अद्यावधिक गर्ने ।</p> <p>३. प्रत्येक स्थानीय तहमा ज्येष्ठ नागरिकको हेरविचार, स्याहारसुसार तथा सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि स्थानीय तहले स्थानीय ज्येष्ठ नागरिक समिति गठन गर्न सक्ने ।</p> <p>४. स्थानीय तह भित्रका ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने योजना तथा कार्यक्रम स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गर्ने ।</p>
९.	ज्येष्ठ नागरिक क्लब (Senior Citizen Club)	<p>१. कम्तिमा पाँच जना ज्येष्ठ नागरिक सदस्य हुने गरी ज्येष्ठ नागरिक क्लब स्थापना र सञ्चालन गर्न सकिने ।</p> <p>२. न्यूनतम पूर्वाधारहरू जस्तै व्यायमशाला, पौडीपोखरी, खेलकुद मैदान वा कुनै पनि प्रकारको मनोरञ्जनस्थल, शौचालय, पुस्तकालय, वाचनालय वा प्रतीक्षालय, प्राथमिक उपचार केन्द्र, प्राथमिक उपचारक जस्ता र सुविधाहरूको व्यवस्थासहित क्लब सञ्चालन गर्न सकिने ।</p>

ज्येष्ठ नागरिकको सन्दर्भमा स्थानीय तहको दायित्वलाई ज्येष्ठ नागरि सम्बन्धी ऐन, २०६३ मा निम्नअनुसार उल्लेख गरिएको छ ।

क्र.सं.	स्थानीय तहको दायित्व
१.	ज्येष्ठ नागरिकको जीवनयापनमा समस्या देखेमा निजका सन्तान वा नजिकको हकवालाको आर्थिक आम्दानी वा हैसियत वा उपार्जनका अवस्था पहिचान गरी तोकिए बमोजिमको रकम मासिक रूपमा सम्बन्धित ज्येष्ठ नागरिकको खातामा स्थानीय तहले जम्मा गर्न लगाउनु पर्ने । तर तोकिएको न्यूनतम आम्दानी नभएका व्यक्तिको हकमा भने ज्येष्ठ नागरिकको न्यूनतम आधारभूत हकमा भने ज्येष्ठ नागरिकको न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नुपर्ने दायित्व स्थानीय तहको हुने ।

२.	स्थानीय तहले निर्णय लिनु पूर्व ज्येष्ठ नागरिकको जीवनयापनका लागि तत्काल केही गर्न आवश्यक देखेमा सम्बन्धित वडा अध्यक्षले अन्तरिम रूपमा निजका सन्तान वा हकवालालाई परिस्थिति विचार गरी सम्बन्धित ज्येष्ठ नागरिकको बैंक खातामा निश्चित रकम जम्मा गर्न लगाउनु पर्ने ।
३.	ज्येष्ठ नागरिकको बैंक खातामा रकम जम्मा गर्नुपर्ने दायित्व भएको व्यक्तिले रकम जम्मा नगरेमा त्यस्तो दायित्व भएको व्यक्ति कार्यरत निकायको प्रमुखले त्यस्तो व्यक्तिको पारिश्रमिक वा रकम जम्मा गर्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आदेश दिनुपर्ने ।
४.	ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी प्राप्त निवेदन एवं उजुरीको सुनुवाई सरल एवं द्रुत प्रक्रियाबाट सम्पादन गर्न स्थानीय तहले आवश्यक कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्ने ।
५.	ज्येष्ठ नागरिकको सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि सम्बन्धित स्थानीय तहले ज्येष्ठ नागरिकको विस्तृत विवरण अद्यावधिक एवं वर्गिकरण गर्नुपर्ने ।

मुद्दा मामिलामा ज्येष्ठ नागरिकले पाउने प्राथमिकता र सहूलियतसम्बन्धी व्यवस्थाहरू

क्र.सं.	प्राथमिकता र सहूलियतसम्बन्धी व्यवस्थाहरू
१.	प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ज्येष्ठ नागरिक मात्र पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दालाई अदालतले प्राथमिकता दिई कारवाही र किनारा गर्नुपर्ने,
२.	प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै असहाय वा अशक्त ज्येष्ठ नागरिक मात्र पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दाको सुनुवाई गर्दा अदालतले निजको प्रतिरक्षा गर्ने कानून व्यवसायी राखेर मात्र गर्नुपर्ने,
३.	ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही जिल्ला कानूनी सहायता समिति मार्फत् कानूनी सहायता उपलब्ध गराइने,
४.	कुनै ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्न कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्ने भनी अदालत समक्ष निवेदन दिएमा सम्बन्धित अदालतले निजको लागि वैतानिक कानून व्यवसायीको सेवा उपलब्ध गराई दिनुपर्ने
५.	ज्येष्ठ नागरिकले गरेको कसूरजन्य कार्यको सुरु कारवाही, सुनुवाई र किनारा गर्न नेपाल सरकारले न्याय परिषद्को सिफारिसमा ज्येष्ठ नागरिक इजलास गठन गर्न सक्ने,

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नेपालले लिनुपर्ने रणनीतिहरू

१. ज्येष्ठ नागरिक (Senior Citizen) परिवारको बोझ (Family Burden) नभई परिवारको सम्पत्ति (Family Asset) का रूपमा बुझनुपर्ने गरी आम नागरिकलाई शिक्षित पार्ने रणनीति,
२. ज्येष्ठ नागरिकलाई परिवारको र वंश तथा कुलको संरक्षक र पहेरेदारका रूपमा सेवा र सम्मान पाउने र पारिवारिक सौहार्द्रता तथा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने मुहानको रूपमा परिवारमा नै रहने

वातावरण तयार पार्ने रणनीति,

३. परिवारमा कल्याण, समाजमा सामाजिक सहिष्णुता कायम गर्दै नेपालीपनको आफ्नै सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता (Social & Cultural Values & Norms) लाई विश्वव्यापीकरण गर्ने रणनीति,
४. ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नै परिवारका सदस्यको साथमा रहने र हेरविचार, स्याहार सुसार गर्ने नेपाली परम्परा र सभ्यतालाई संरक्षण गर्दै दीगोरूपमा आम परिवारजनले आत्मसात गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने रणनीति,
५. ज्येष्ठ नागरिकलाई परिवारका तर्फबाट पूरा गर्नुपर्ने दायित्व र जिम्मेवारीलाई वहन गर्न सक्ने नेपाली सभ्यता र परम्परा (Nepali Civilization) लाई जर्गेना गर्ने रणनीति,
६. ज्येष्ठ नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको कार्यान्वयन गर्दै पारिवारिक वातावरणमा नै ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी कल्याणकारी कार्यहरूको उपभोग गर्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्ने रणनीति,
७. ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षाका लागि ज्येष्ठ नागरिक कल्याणकारी कोष स्थापना गरी उक्त कोषबाट ज्येष्ठ नागरिक लक्षित कल्याणकारी कार्यहरू सञ्चालन गर्ने रणनीति,
८. ज्येष्ठ नागरिकको अभिलेख र तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्दै Senior Citizen Club गठन गर्ने र सक्रिय पार्ने रणनीति,
९. ज्येष्ठ नागरिक लक्षित स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन गर्ने रणनीति,
१०. ज्येष्ठ नागरिक अनुभव, सीप र ज्ञान पुस्तान्तरण गर्ने रणनीति,
११. ज्येष्ठ नागरिकका ज्ञान, अनुभव र सिकाईलाई उद्यमशीलतातर्फ रूपान्तरण गर्ने रणनीति,
१२. ज्येष्ठ नागरिकका नविन विचार र उद्यमशील सोचाईलाई Start up तर्फ Transformation गर्दै पूँजी निर्माणतर्फ आकर्षण गर्ने रणनीति,
१३. ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न र मर्यादितरूपमा आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सक्ने गरी परिवार र समाजमा Senior Citizen Enabling Environment तयार गर्ने रणनीति,
१४. ज्येष्ठ नागरिक प्रति सेवाभाव, आदरसम्मान र कृतज्ञता प्रदान गर्ने सु-संस्कृत र सभ्य परिवार र समाज निर्माण गर्ने रणनीति,
१५. ज्येष्ठ नागरिक संवेदनशील (Senior Citizen Sensitivity) सुरक्षा व्यवस्था सञ्चालन गर्ने रणनीति,
१६. ज्येष्ठ नागरिक देश दर्पण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्थानीय तहहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने रणनीति,
१७. ज्येष्ठ नागरिक परिवारका लागि बोझ होइनन् बरू पारिवारिक सु-सम्बन्ध र पारिवारिक प्रेरणाका स्रोतका रूपमा परिचालन गर्ने रणनीति,
१८. सार्वजनिक सेवा वितरणमा ज्येष्ठ नागरिक प्रति उचित व्यवहार प्रदर्शन गर्न अभिप्रेरित गर्ने रणनीति,
१९. ज्येष्ठ नागरिकलाई परिवारले Asset का रूपमा लिई गौरव गर्ने रणनीति ।
२०. ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई स्वस्थ र सुखी बनाउँदै ज्येष्ठ नागरिक खुसी र सन्तुष्टि बनाउने रणनीति ।
२१. बेवारिसे ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, एकल ज्येष्ठ नागरिक, सत्तरी वर्ष उमेर पूरा नगरेको ज्येष्ठ नागरिक तथा सत्तरी वर्ष उमेर पूरा गरेको ज्येष्ठ नागरिकका लागि समूहगत

कल्याणकारी कार्यक्रमहरू (Focused Clustering Approach) मा सञ्चालन गर्ने रणनीति ।

२२. ज्येष्ठ नागरिक लक्ष्यीत कार्यक्रमहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले एकीकृत र समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गर्ने रणनीति ।

२३. ज्येष्ठ नागरिक संवेदनशील भौतिक पूर्वाधारहरू विकास र विस्तार गर्ने रणनीति ।

निष्कर्ष र सुझाव

ज्येष्ठ नागरिक परिवार, समाज र राष्ट्रका अमूल्य सम्पत्ति हुन् । ज्येष्ठ नागरिक प्रति परिवारका सदस्यले उचित र सम्मानपूर्वक व्यवहार देखाउँदै हाम्रो नेपाली संस्कारलाई जर्गेना र प्रवर्धन गर्नुपर्छ । ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नै परिवारमा सन्तोषसँग बस्ने वातावरण र संस्कारको पृष्ठपोषण गर्नु नै ज्येष्ठ नागरिकप्रति हरेक परिवारको दायित्व हुनेछ । ज्येष्ठ नागरिक परिवारका लागि बोझ होइनन् बरू परिवारका लागि सच्चा पहेरेदार र परिवारको कल्याणका खातिर अनन्त योगदान पुर्‍याउन सक्ने सम्पत्ति (Asset) हुन् । तसर्थ, ज्येष्ठ नागरिक प्रति वर्तमान पुस्ताका सदस्यहरूले गौरव गर्दै उनीहरू प्रति आफ्नो कर्तव्य र दायित्वलाई पालना गर्न चुक्नु हुन्न ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूले परिवारमा संरक्षित्व प्रदान गर्दै पारिवारिक कल्याण र उन्नतिका लागि विगतमा गरेको Contribution लाई मनन् गर्दै तथा हरेक पारिवारिक संकटलाई टार्न र विग्रह र विद्वेष विरुद्ध गरेको पहेरेदारीलाई उच्च मूल्याङ्कन गर्दै ज्येष्ठ नागरिकलाई वृद्धा आश्रम र अन्य ठाउँहरूमा राख्नुको सट्टा आफ्नै परिवारमा राखी उचित संरक्षण र पालनपोषण गर्ने नेपाली संस्कार र व्यवहारको प्रवर्धन र संरक्षण गर्नु नै आजका पुस्ताको र हाम्रो दायित्व र कर्तव्य रहेको विषय भुल्नु हुन्न अब ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, २०७५
- सोह्रौं योजना (आ.व. २०८१/८२ — २०८५/८६) राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं
- www.swc.org.np, www.mowcsc.gov.np, www.mohp.gov.np

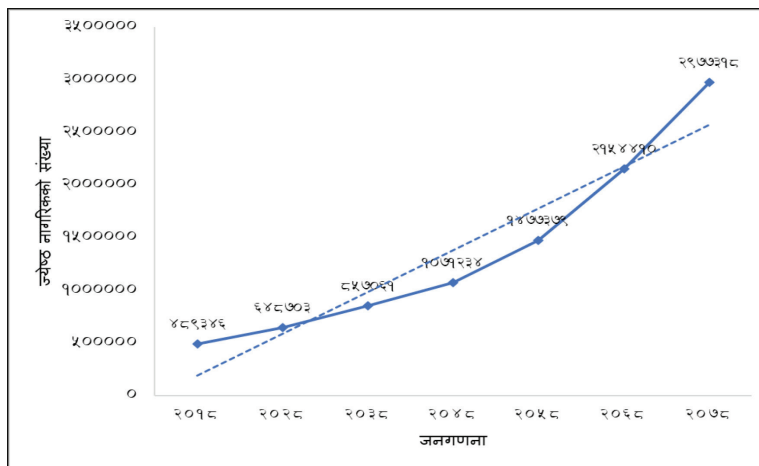
ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू

डा. माधव अधिकारी *

१. पृष्ठभूमि

ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ ले ६० वर्ष उमेर पूरा गरेको नेपाली नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भनि परिभाषित गरेको छ । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का अनुसार ६० वर्ष वा सो भन्दा माथिको ज्येष्ठ नागरिकको संख्या कूल जनसंख्याको १०.२१ प्रतिशत (जम्मा २९,७७,३१८ जसमध्ये पुरुषको संख्या १४,४३,९०७ र महिलाको संख्या १५,३३,४११) रहेको छ । त्यस्तै, ७० वर्ष वा सो भन्दा माथिको संख्या १२,५०,०९८ र ८० वर्ष वा सो भन्दा माथिको संख्या २,८७,५२५ रहेको छ भने ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या वृद्धिदर ३.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । सन् २०५० सम्ममा ज्येष्ठ नागरिकको अंश कुल जनसंख्यामा २० प्रतिशतभन्दा माथि पुग्ने अनुमान गरिएको छ ।

नेपालको पछिल्ला ६ वटा जनगणनाको विश्लेषण गर्दा ज्येष्ठ नागरिकको संख्या बढ्दो क्रममा छ । जुन तलको चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ज्येष्ठ नागरिक हाम्रो समाजको महत्त्वपूर्ण गहना हुन् । पहिले—पहिले वृद्ध बा—आमा, हजुरबा, हजुरआमालाई माया, मानसम्मानका साथ आफ्नै घरमा पालनपोषण तथा हेरचाह गरिन्थ्यो तर आधुनिक जीवनशैलीले एकल

* प्रमुख, गोरखकाली मनकामना अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर

परिवारको चाहना, स्वार्थीपना, रोजगारको व्यस्तता, विदेशी संस्कारको प्रभाव बसाइँसराइ, कमजोर आर्थिक अवस्था, जनचेतनाको कमी, फिक्का नैतिक शिक्षा, विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कमी आदि जस्ता विभिन्न कारणहरूले गर्दा ज्येष्ठ नागरिक एक्लिँदै गएका छन् ।

२. मूल विषयवस्तु/विश्लेषण

२.१ ज्येष्ठ नागरिकले सामना गर्नुपर्ने प्रमुख समस्याहरू

- **आर्थिक असुरक्षा:** वृद्ध अवस्थामा काम गर्ने अवसर सीमित हुने र शारीरिक रूपमा काम गर्न कठिनाई हुने भएकाले ज्येष्ठ नागरिकहरूको आर्थिक स्रोत न्यून भई आत्मनिर्भर हुन सक्दैनन् । त्यस्तै, राज्यबाट प्राप्त हुने सामाजिक सुरक्षा भत्ता पर्याप्त नहुने र सो पनि परिवारका सदस्यले दुरुपयोग गर्ने र निजी सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्न बाध्य बनाई उनीहरूलाई बञ्चित गर्दा ज्येष्ठ नागरिकले समस्या भोग्नुपरेको छ । साथै, वृद्ध अवस्थामा आउने स्वास्थ्य समस्याको उपचारका लागि सबै ज्येष्ठ नागरिकहरूमा स्वास्थ्य बीमाको पहुँच नहुँदा औषधिउपचारमा धेरै खर्च भई आर्थिक समस्या भोग्न बाध्य छन् ।
- **स्वास्थ्य समस्या:** उमेर बढेसँगै शारीरिक क्षमता कमजोर हुँदै जान्छ जसका कारण विभिन्न दीर्घकालीन रोगहरू जस्तै: उच्च रक्तचाप, मधुमेह, हड्डी कमजोर हुने, पक्षघात, बाथ, दम, क्यान्सर तथा अन्य विभिन्न श्वासप्रश्वास र मुटुसम्बन्धी रोगहरू देखिन्छन् । त्यस्तै, वृद्धअवस्थामा विभिन्न मानसिक समस्याहरू जस्तै: डिप्रसन, अल्जाइमर तथा डिमेन्सिया, हिंताबोध आदि देखा पर्दछन् । नेपालमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच सीमित भएकाले ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ज्येष्ठ नागरिक अझ बढी समस्यामा पर्ने गर्दछन् । स्वास्थ्य संस्थाहरू टाढा हुने, सडक तथा यातायातको अभाव र एम्बुलेन्सको व्यवस्था नहुने, स्वास्थ्य बीमाको कमी, र महँगो उपचार खर्च, नियमित स्वास्थ्य परीक्षणको अभाव, पोषणको कमी, परामर्श सेवामा कमी आदिले ज्येष्ठ नागरिकहरूको स्वास्थ्यमा थप असर पुऱ्याउने गर्दछ ।
- **उपेक्षा र सामाजिक समस्या:** आधुनिकीकरण र पश्चिमी संस्कृतिको प्रभावका कारण हाम्रो समाजमा ज्येष्ठ नागरिकको भूमिका परिवर्तन हुँदै गएको छ । यसले ज्येष्ठ नागरिकहरूमा सामाजिक बहिस्करण र एकलोपनको अनुभूति गराएको पाइन्छ । उमेरका आधारमा हुने भेदभावले ज्येष्ठ नागरिकहरूमा नकारात्मक धारणाहरूलाई बढावा दिएको पाइन्छ । एकल परिवारको चाहना, परिवारका सदस्यहरू व्यस्त हुनु वा विदेश जानु, पारिवारिक झगडा आदिका कारण ज्येष्ठ नागरिकहरूमा एकलोपना बढेको छ । साथै, समाजमा हुने विभिन्न सामाजिक कार्य, विकास निर्माणका कार्य र निर्णय प्रक्रियामा ज्येष्ठ नागरिकलाई संलग्न नगराउँदा ज्येष्ठ नागरिकमा थप नैराश्यता बढेको पाइन्छ । त्यस्तै, परिवारका सदस्यहरूले ज्येष्ठ नागरिकको भावनात्मक वा भौतिक हेरचाह नगर्ने, अस्पताल वा स्वास्थ्य संस्था, सार्वजनिक कार्यालयहरू, वित्तिय निकाय, सार्वजनिक यातायात आदिमा प्राथमिकता नदिने आदिजस्ता विभिन्न समस्याहरू ज्येष्ठ नागरिकहरूले भोग्दै आएका छन् ।
- **हिंसा:** ज्येष्ठ नागरिकहरू आफ्नै घरमा विभिन्न हिंसाको सिकार बन्न पुगेका छन् । परिवारका सदस्यहरू, विशेष गरी छोराछोरी वा बुहारीहरूले कुटपिट गर्ने जबरजस्ती काम लगाउने, जबरजस्ती वृद्धाश्रममा राख्ने, त्रासपूर्ण व्यवहार गर्ने, झुठ्ठा बात लगाउने, बोक्सीको आरोप लगाउने, अपमान, गालीगलौज, अस्वीकार, तिरस्कार गर्ने, जबरजस्ती सम्पत्ती हडप्ने आदिजस्ता गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । यस्ता विभिन्न

प्रकारका शारीरिक यातना, मानसिक यातना, यौनजन्य यातना, आर्थिक यातना र उपेक्षा र अन्य प्रकारको दुःखव्यवहारको सिकार भई ज्येष्ठ नागरिकहरूको जीवनयापनमा कठिनाई भएको छ ।

२.२ ज्येष्ठ नागरिकका लागि विद्यमान कानूनी व्यवस्था

- नेपालको संविधानको धारा ४१ अनुसार ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हकको प्रत्याभूति गरेको पाइन्छ ।
- ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान गर्नु सबैको कर्तव्य हुने र ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नो आर्थिक हैसियत तथा इज्जत आमद अनुसार पालनपोषण र हेरचाह गर्नु परिवारको प्रत्येक सदस्यको कर्तव्य हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै, सार्वजनिक सवारी साधन, सार्वजनिक कार्य, स्वास्थ्य सेवा, धार्मिक तथा सार्वजनिक स्थलमा ज्येष्ठ नागरिकलाई आवश्यक सेवा, सुविधा र सहयोग प्रदान गर्नु गराउनु सबैको कर्तव्य हुने, सार्वजनिक सवारी साधनमा ज्येष्ठ नागरिकको लागि कम्तीमा दुईवटा सीट सुरक्षित राख्ने र निजलाई यात्रु भाडादरमा कम्तीमा पचास प्रतिशत छुट दिनुपर्ने, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने प्रत्येक संस्थाले ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुपर्ने, नेपाल सरकारले तोकेको स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने संस्थाले नेपाल सरकारले तोकेको संख्याका ज्येष्ठ नागरिकले त्यस्तो संस्थामा उपचार गराउँदा लाग्ने शुल्कमा कम्तीमा पचास प्रतिशत छुट दिनुपर्ने, खानेपानी, बिजुली, टेलिफोन लगायत सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने अन्य संस्थाले सेवा प्रदान गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने, मुद्दा मामिलामा प्राथमिकता आदि जस्ता प्रावधानहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । साथै, ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ ले ज्येष्ठ नागरिकको परिचयपत्र उपलब्ध गराउने, ज्येष्ठ नागरिक क्लब स्थापना गर्न सक्ने, हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रले वर्षको कम्तीमा एकपटक तीर्थाटन र दुईपटक विभिन्न स्थानको दृष्यावलोकन गराउने, व्यवस्था गराउनुपर्ने आदि व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।
- सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ ले ज्येष्ठ नागरिकले सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने, दलित र एकल महिला ज्येष्ठ नागरिकले साठी वर्ष पूरा गरेपछि र अन्य ज्येष्ठ नागरिकले सत्तरी वर्ष उमेर पूरा गरेपछि सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा नेपाल सरकारले तोके बमोजिमको ज्येष्ठ नागरिक भत्ता पाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्नेलाई स्याहार भत्ताको समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ र घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) नियमावली, २०६७ ले "घरेलु हिंसा" लाई कुनै व्यक्तिले घरेलु सम्बन्ध भएको अर्को कुनै व्यक्तिलाई दिएको शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक यातनालाई परिभाषित गरी कसैले पनि घरेलु हिंसा गर्न गराउन वा सो कुराको उद्योग गर्न वा घरेलु हिंसाको निमित्त कसैलाई दुरुत्साहन गर्न नहुने र यो कार्य गरेमा कसूर मानिने प्रावधान रहेको छ ।
- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ मा ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापनका लागि संघ, प्रदेश कानूनको अधीनमा रही समाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयन, संचालन तथा व्यवस्थापन, ज्येष्ठ नागरिकको परिचयपत्र वितरण, सामाजिक सुरक्षा तथा सुविधाको व्यवस्थापन र वितरण, ज्येष्ठ नागरिक क्लब, दिवा सेवा केन्द्र, भेटघाट स्थल, आश्रय केन्द्रको संचालन

तथा व्यवस्थापन, संघ तथा प्रदेशसँगको समन्वयमा ज्येष्ठ नागरिक केन्द्र संचालन र व्यवस्थापन आदि गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

- जेरियाट्रिक (ज्येष्ठ नागरिक) स्वास्थ्य सेवा संचालन निर्देशिका, २०७८ ले ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधार तथा सेवा व्यवस्थापन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई निःशुल्क वा सहूलियत रूपमा तोकिएको विशेषज्ञ सेवाहरू उपलब्ध गराउने, स्वास्थ्य बिमामा आबद्ध भएका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई अस्पतालबाट सहज रूपमा सेवा उपलब्ध गराउन सहजीकरण गर्ने, ज्येष्ठ नागरिक प्रति परिवार तथा समाजलाई उत्तरदायी बनाउन परामर्श सेवा प्रदान गर्ने आदिको व्यवस्था गरेको छ ।
- सार्वजनिक सवारी साधनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई छुट र सुविधा दिनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७० ले सार्वजनिक सवारी साधनमा सम्बन्धित सवारी धनी वा सञ्चालकले साठी वर्ष उमेर पूरा गरेको नेपाली ज्येष्ठ नागरिकका निम्ति कम्तीमा दुईवटा सीट सुरक्षित राख्नुपर्ने र सुरक्षित सिटमा यात्रा गर्ने कम्तीमा दुई जना ज्येष्ठ नागरिकलाई यात्रु भाडा दरमा पचास प्रतिशत छुट दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।
- ज्येष्ठ नागरिक परिचयपत्र वितरण निर्देशिका, २०७४ ले ज्येष्ठ नागरिकहरूको पहिचान गर्ने र स्थानीय तहदेखि नै ज्येष्ठ नागरिकहरूको लगत राख्ने, नेपालको संविधान अनुसार प्रदत्त ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकार सुनिश्चित गर्न र ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरण अनुसार सार्वजनिक सवारी साधन, सार्वजनिक कार्य, स्वास्थ्य सेवा, धार्मिक तथा सार्वजनिक स्थलमा ज्येष्ठ नागरिकलाई आवश्यक सेवा, सुविधा र सहयोग सरल रूपमा प्रदान गर्ने, प्रचलित ऐन, नियमअनुसार ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा, न्याय, अधिकार र समानता प्रदान गरी निजहरूमा रहेको ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभवको सदुपयोग गरी विकास प्रक्रियामा सहभागी गराउने उद्देश्यले ज्येष्ठ नागरिक परिचयपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।
- ज्येष्ठ नागरिक राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६२ ले ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई राष्ट्रिय विकासको कार्यमा उपयोग गरी उनीहरूको जीवन सहज, सुरक्षित र सम्मानीत तुल्याउने दीर्घकालीन अवधारण अनुरूप विभिन्न आर्थिक, सामाजिक, स्वास्थ्य तथा पोषण, सहभागिता र संलग्नता, शैक्षिक तथा मनोरञ्जनात्मक, कानूनी व्यवस्थामा सुधार र अन्य विविध पक्षहरूको विषयगत कार्ययोजना निर्माण गरेको पाइन्छ ।
- सोही योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२–२०८५/८६) ले लक्ष्यीत समुदाय विशेष विकास तथा एकीकरण कार्यक्रमअन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिकका लागि एकीकृत सेवाहरूको विकास, विस्तार र घुम्ति सेवा कार्यक्रम संचालन गर्ने, घरेलु हिंसा लगायत सबै प्रकारका विभेद, हिंसा, शोषण, परम्परागत हानिकारक अभ्यास, अन्धविश्वास, जातीय विभेद, कुरीति, बहिष्करण अन्त्यका लागि विशेष तथा लक्षित कार्यक्रम संचालन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिक सुरक्षा र संरक्षण कार्यक्रम अन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्ने वातावरणको सुनिश्चिततासहित अन्तरपुस्ता ज्ञान, सीप र अनुभव हस्तान्तरणको माध्यमद्वारा उत्पादन तथा उत्पादकत्वसँग जोडी सामाजिक आर्थिक विकासका क्षेत्रमा लाभ प्राप्त गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकलाई नीति निर्माण, विकास कार्यक्रम र सम्पदा तथा संस्कृति संरक्षणका क्षेत्रमा प्राथमिकता दिई सहभागिता बढाउने, ज्येष्ठ नागरिकका आधारभूत एवम् पारिवारिक आवश्यकता, स्वास्थ्यपोचार, स्याहार, सम्भार, मनोरञ्जन तथा विशिष्टीकृत आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य सेवा तथा उपचारका लागि सबै सरकारी, समुदायिक तथा निजी

स्वास्थ्य संस्थाहरूमा बहिरङ्ग तथा अन्तरङ्ग सेवामा निश्चित प्रतिशत शैय्यासहितको ज्येष्ठ नागरिक वार्डको व्यवस्था गरी सहूलियत दरमा स्वास्थ्योपचार लिन सक्ने व्यवस्था गर्ने कार्यक्रमहरू रहेको पाइन्छ । त्यस्तै, ज्येष्ठ नागरिक मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा गुणस्तरीय सहायक सामग्री व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई समेत जोड दिएको पाइन्छ ।

- दिगो विकास लक्ष्यको "कसैलाई पछाडि नछोडौं" भन्ने सोच कार्यान्वयन गर्न ज्येष्ठ नागरिकको लागि सामाजिक सुरक्षालगायत सुरक्षित, समावेशी र पहुँचयोग्य हरित तथा सार्वजनिक खुल्ला ठाँउहरूमा पहुँच सर्वसुलभ गर्ने विषय समावेश भएको छ ।
- ज्येष्ठ नागरिकको हेरचाह र पालनपोषणलाई सन्तानको बाध्यकारी दायित्व बनाउँदै संघीय संसदले ज्येष्ठ नागरिक ऐन संशोधन विधेयक पारित भएको पाइन्छ । सो अनुसार ज्येष्ठ नागरिक प्रति सन्तानको दायित्वलाई बाध्यकारी बनाएको छ । सन्तानले दायित्व पुरा नगरेमा पत्रिक सम्पत्तीको अधिकार अन्त गर्ने, स्थानीय तहले हेरचाहको जिम्मा लिने वा हेरचाह गर्ने नातेदार वा हकवालालाई सम्पत्ती हस्तान्तरणको व्यवस्था विधेयकले गरेको छ । स्थानीय तहले हेरचाह गरेको अवस्थामा सम्पत्ति स्वामित्व स्थानीय सरकार मातहतमा समेत जान सकिने व्यवस्था गरेको छ । हकवाला नातेदारले हेरचाह नगरेमा नागरिकको संरक्षणको दायित्व स्थानीय तहलाई दिने व्यवस्था मिलाउन लागेको छ । ज्येष्ठ नागरिकको मुद्दा हेर्नको लागि न्याय परिषदको छुट्टै ईजलासको गठनको प्रस्तावको पनि प्रतिनिधि सभाले स्वीकार गरेको छ ।

२.३ ज्येष्ठ नागरिकका समस्याहरू समाधानका केही उपायहरू

- ज्येष्ठ नागरिकको सुरक्षा, सम्मान र गुणस्तरीय स्वास्थ्य प्रवर्द्धनका लागि नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायहरूबाट विभिन्न नीति, ऐन, नियमावली, निर्देशिका तथा कार्यविधि, योजनामा विभिन्न प्रावधान तथा कार्यक्रमहरू समावेश गरेको पाइन्छ तर यी विभिन्न प्रावधान तथा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयनको पाटो भने महत्वपूर्ण हुन्छ साथै त्यसको सर्वेक्षण र मूल्याङ्कन गरी प्रभावकारीता र ज्येष्ठ नागरिकहरूको सन्तुष्टि अध्ययन गरी ती नीति तथा योजनाहरूको संशोधन गर्न अति आवश्यक छ ।
- सार्वजनिक यातायातमा ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि संरक्षित सिट, यात्रु भाडामा छुट दिए नदिएको, साथै, सरकारी कार्यलय, वित्तिय संस्था, सार्वजनिक स्थलमा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई प्राथमिकता दिए नदिएको बारे अनुगमन गरी सोको प्रभावकारीता मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक छ ।
- **स्वास्थ्य सेवामा सुधार:** ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवा पहुँच वृद्धि गर्न मोवाईल स्वास्थ्य क्लिनिकहरू संचालन गर्ने, निर्धारित अवधिमा स्वास्थ्य शिविर संचालन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य बीमा सबै स्थानीय निकायमा अनिवार्य र निःशुल्क बनाउने, जेरियाट्रिक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने स्वास्थ्य संस्थाको वृद्धि र भएकाको संगठनात्मक क्षमता वृद्धि गर्ने र विशेषज्ञ डाक्टरको संख्या बढाउने, बिमा सिफारिस खुकुलो बनाउन आवश्यक छ । साथै, अधिकतम क्षेत्रमा रगत, सुगर आदि परीक्षण गर्न सदरमुकाम धाउनुपर्ने भएकाले ज्येष्ठ नागरिकहरूमा सास्ती बढेको पाइन्छ । सोको समाधानका लागि वडास्तरमै त्यस्ता परीक्षण गर्ने तथा घरबाट नमूना संकलन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- **सामाजिक समावेशीकरणको प्रवर्द्धन:** प्रत्येक टोलमा ज्येष्ठ नागरिक क्लब तथा मिलन चौतारीहरू गठन गरी त्यसलाई सक्रिय र क्रियाशील बनाउने, जसको लागि वाद्यवादनको व्यवस्था, धार्मिक पुस्तकालयको

स्थापना, सीप हस्तान्तरणका कार्यक्रम, योगा गर्ने बानीको विकास गर्न सकिन्छ । साथै, गाउँ तथा समाजमा हुने विभिन्न सार्वजनिक गतिविधिमा संलग्न गराई उनीहरूको ज्ञान र अनुभवको सदुपयोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, पुस्तान्तरणका लागि ज्येष्ठ नागरिक र युवा तथा बालबालिकाहरूको अन्तरक्रिया बढाउने कार्यक्रमहरू जस्तै: विभिन्न सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम, परम्परागत खेल (चेस, बाघचाल, गोटी) आदि जस्ता कार्यक्रमहरू बडास्तरमा आयोजना गर्ने आदि जस्ता कार्य गर्न सकिन्छ ।

- **डाटाबेस तयार:** प्रत्येक पालिकाले पालिकाभित्र बसोबास गर्ने ज्येष्ठ नागरिकहरूको सर्वेक्षण गरी उनीहरूको स्वास्थ्य अवस्था, आम्दानीको स्रोत, परिवारका सदस्य, खर्च विवरण, उनीहरूमा भएको ज्ञान तथा विशेषज्ञता आदिजस्ता विभिन्न विषयमा डाटाबेस तयार गरी सोही अनुरूपको स्वास्थ्य सेवा, कार्यक्रम संचालन गर्न सकिन्छ । साथै, डाटाबेसका आधारमा विभिन्न विकास निर्माण, समाज सुधार र परम्परागत ज्ञान, संस्कृति आदि संरक्षणमा उनीहरूको विशेषज्ञताको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- **ज्येष्ठ नागरिक दिवस मनाउने:** ज्येष्ठ नागरिकको सम्मान र उनीहरूको समाज विकासप्रतिको योगदानलाई कदर गर्न साथै समाजिक सचेतना विकास गर्न प्रत्येक अक्टोबर १ मा ज्येष्ठ नागरिक दिवस भव्यताका साथ मनाउन सकिन्छ ।
- **आयस्रोत सुदृढ गर्ने:** आयस्रोतको अभावमा ज्येष्ठ नागरिकले आफूलाई बोझको रूपमा लिने र उनीहरूको मानसिक स्वास्थ्यमा समेत नकारात्मक असर पर्ने भएकाले काम गर्न सक्ने र इच्छुक ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई उनीहरूको क्षमता र ज्ञानका आधारमा रोजगारी तथा स्वरोजगारीको व्यवस्थाका लागि स्थानीय सरकारले पहल गर्न आवश्यक छ । उदाहरणका लागि महिला ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई लक्षित गर्दै, दुना-टपरी बनाउने, धुप बाट्ने, बत्ती कात्ने आदि जस्ता कार्यमा लगाउन सकिन्छ भने पुरुष ज्येष्ठ नागरिकलाई बाँसको हस्तकला बुन्ने, युवा पुस्तालाई परम्परागत क्रियाकलापहरू जस्तै: संगित सिकाउने, रैथाने बालीको पहिचान, परम्परागत कृषि आदि जस्ता कार्यमा सरिक गराउन सकिन्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू ज्येष्ठ नागरिक क्लब तथा मिलन चौतारीको माध्यमबाट अथवा, कुनै सामुदायिक सहकारी स्थापना गरी संचालन गर्न सकिन्छ ।
- **डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम:** ज्येष्ठ नागरिकका लागि विभिन्न कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न डिजिटल मिडियाले पनि मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसको लागि गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूद्वारा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई डिजिटल साक्षरताका लागि तालिमहरू संचालन गर्न सकिन्छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूको मोबाईल नम्बर संकलन गरी कुनै सामाजिक सञ्जालमा समूह बनाएर ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि आवश्यक सूचनाहरू आदनप्रदान र उनीहरूको अवस्थाबारे बुझ्न समेत सहज हुन्छ । त्यस्तै, प्रत्येक ज्येष्ठ नागरिक बसोबास गर्ने घरको जि.पि.एस. तथ्यांक संकलन गर्ने र आपतकालीन अवस्थामा प्रयोग गर्न मिल्ने गरी आपतकालीन कल बटन तथा हेल्पलाइन सेवाको स्थापना गर्ने ।
- **ज्येष्ठ नागरिकमैत्री समाज निर्माण:** प्रत्येक स्थानीय निकायले ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पालिका निर्माण गर्ने नीति तथा योजना बनाएर ज्येष्ठ नागरिकमैत्री विकास निर्माणका कार्यहरू अगाडि बढाउन आवश्यक छ । जस्तै: ज्येष्ठ नागरिकको आवश्यकता पूरा गर्ने नीति र भवन संहिता अपनाउने, सार्वजनिक स्थान तथा कार्यालयहरूमा र्याम्पको व्यवस्था, सार्वजनिक शौचालयहरूमा कमोडको व्यवस्था, बाटोघाटोमा सुरक्षा संकेतहरू, रेलिड, आराम गर्ने वृद्धचौतारी तथा प्रतीक्षालयको निर्माण, सार्वजनिक सेवामा ज्येष्ठ

नागरिकलाई प्राथमिकताको प्रवन्ध, मनोरञ्जनका व्यवस्था, सिप हस्तान्तरणका कार्यक्रम आदि ।

३. निष्कर्ष

विश्व परिवेश लगायत नेपालमा पनि ज्येष्ठ नागरिकको संख्या बढ्दो क्रममा रहेको छ र उनीहरूले भोगिरहेको समस्याहरू पनि बढ्दो क्रममा छ । समयको फेरबदलको कारण देखाई आफुलाई जन्म दिई लालनपालन गर्ने आमा बाबुलाई केहीले आफ्नो परिवार तथा इष्टमित्रबाट वेवास्ता गरी केहीलाई खाना, लाउन, बस्न समेत नदिई घरैबाट निकालिएको अवस्था छ । आमाबाबुलाई हेला गर्ने, वृद्धाश्रम पुर्‍याउने, खान, लगाउन नदिने, औषधोपचारबाट टाढै राख्ने प्रवृत्तिले नेपाली समाजलाई मानवताशून्य बनाएको छ । सम्पत्ति भएका वा नभएका दुवैखाले ज्येष्ठ नागरिक ढल्कंदो उमेरमा केवल पीडाका पात्र बनेको पाइन्छ । सम्पत्ति हुने बाबुआमालाई करकाप गर्ने, छलछाँम गर्ने, तर्साउने र जालझेल गरी स्वार्थसिद्ध गर्ने छोराछोरी एकातिर निन्दनीय छन् भने सम्पत्ति नभएका बाबुआमाप्रति रति दयाभाव नराख्ने, दुर्व्यवहार गर्ने सन्तान घोर कलङ्कका पात्र बनेका छन् । ज्येष्ठ नागरिक दुर्व्यवहारबाट पीडित छन् ।

राज्यले पनि ज्येष्ठ नागरिकलाई उचित किसिमको आवश्यक व्यवस्था मिलाउने प्रयास नगरेको भने होइन । ज्येष्ठ नागरिकको कानुनी अधिकार तथा विभिन्न संघ संस्था तथा निजी स्तरको प्रयास हेर्दा ज्येष्ठ नागरिकको क्षेत्रमा धेरै कार्य भएको त देखिन्छ तर यसको लाभ ज्येष्ठ नागरिकले प्रभावकारी रूपमा लिएको भने अझै कम छ । संविधानद्वारा ज्येष्ठ नागरिकको विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गर्नु, ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन स्थानीय तहको अधिकार रहनु, ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई उपयोग गर्ने वातावरण सिर्जना हुँदै जानु र ज्येष्ठ नागरिकको हक र अधिकारको रक्षा र प्रवर्द्धन गर्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सरकारको प्रतिवद्धता रहे पनि विभिन्न कारणले गर्दा नेपालमा यथार्थ रूपमा पालना गर्न सकिएको देखिदैन । सिर्जनशील युवा विदेश तथा खाडीमा छन् । गाउँमा ज्येष्ठ नागरिक मात्र छन् । गाउँघरमा बाटो, बत्ती र अन्य भौतिक पूर्वाधार क्रमशः विकास नभएको भने होइन, तैपनि गाउँमा मलामी जाने मान्छे समेत पाउन कठिन छ । बाबुआमाको लासले सन्तान कुर्नुपर्ने अवस्था छ ।

अतः ज्येष्ठ नागरिक हाम्रो समाजको साँस्कृतिक धरोहर, ज्ञान तथा अनुभवको खानी र इतिहासको संग्रह हुन् । ज्येष्ठ नागरिकको सम्मान र कल्याण सुनिश्चित गर्न परिवार, समाज र सरकारको संयुक्त प्रयास अपरिहार्य छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि परिवार, समुदाय र राज्यले दुर्व्यवहार रोकी घर परिवारका सदस्यले यथोचित माया ममता, प्रेम र समय दिई आफ्ना अग्रजहरूलाई सदैव मातृ देवो भवः पितृ देवो भवः जस्ता आदर्श वाक्यलाई सार्थकता प्रदान गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो । जो कोही सरोकारवालाले ज्येष्ठ नागरिकको उमेरलाई गणितीय हिसावलेमात्र लेखाजोखा गर्नु हुँदैन । आमाको पेटमा गर्भाधानदेखि बाल्यकाल, युवाकाल, वयस्क हुँदै वृद्धत्व उमेर मात्र छैन बहुसंख्यक क्षमता र अनुभवको संगालो भरिएको हुन्छ । जन्मदेखि मृत्युसम्म सबैको यही बाटो हो भनि मनन गर्ने हो भने आमा बा (ज्येष्ठ नागरिक) ले प्रताडित हुनु अपहेलित र अपमानित जीवन विताउनु पर्ने अवस्था नआई उचित जीवन विताउन सक्षम हुनुहुने छ ।

४. सन्दर्भ सामग्री

- घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ र घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) नियमावली, २०६७
- जेरियाट्रिक (ज्येष्ठ नागरिक) स्वास्थ्य सेवा संचालन निर्देशिका, २०७८, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

- ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ र ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नियमावली, २०६५
- ज्येष्ठ नागरिक परिचयपत्र वितरण निर्देशिका, २०७४
- ज्येष्ठ नागरिकमैत्री शहरको आधारभूत मूल्याङ्कन, २०२४, चौगुनारायण नागरपालिका, भक्तपुर ।
- डा. माधव अधिकारी, विभिन्न लेख रचना ।
- नेपालको संविधान, २०७२ ।
- राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ प्रतिवेदन ।
- सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ ।
- सार्वजनिक सवारी साधनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई छुट र सुविधा दिनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७० ।

अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राज्यको भुमिका र कानुनी एवं संस्थागत व्यवस्थाहरू

 कमला घिमिरे *

पृष्ठभूमि:

शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा ईन्द्रिय सम्बन्धी कुनै क्षति, चोट वा कमजोरी भएका व्यक्तिलाई अपाङ्गता भएका व्यक्ति भनिन्छ जसको कारण व्यक्तिको समाजमा हुने विविध क्रियाकलापहरूमा भाग लिन सक्ने क्षमतामा अवरोध उत्पन्न भई अन्य व्यक्ति सरह समान रूपमा सहभागी हुन सक्ने क्षमतालाई सीमित गर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ अनुसार "अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा ईन्द्रिय सम्बन्धी दीर्घकालिन अशक्तता, कार्यगत सीमितता (फड्सनल इम्पेरिमेन्ट) वा विद्यमान अवरोधका कारण अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गले सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्ति सम्झनु पर्दछ" भनी परिभाषित गरिएको छ । सन् १९४८ को मानव अधिकार विश्वव्यापी घोषणापत्रसँगै अन्तराष्ट्रिय स्तरबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारलाई स्वीकार गर्न थालिएको हो । अपाङ्गता कुनै व्यक्तिगत असक्षमता नभएर विभिन्न अवरोधहरूबाट सिर्जित एक अवस्था हो जुन अवरोध हटाउन सकेमा व्यक्ति समाजमा सक्रिय र उत्पादनशील जीवन यापन गर्नसक्ने बनाउन सकिन्छ । बृहत दृष्टीकोणले हेर्दा अपाङ्गता कुनै दया, माया, कृपा, करुणा, दान दन्तव्य र पुण्यको विषय नभई विकास प्रक्रिया र मानव अधिकारसँग आवद्ध गरेर सम्बोधन गर्नुपर्ने विषय हो । अपाङ्गता हुनु एक परिस्थितिजन्य अवस्था हो । यसबाट जुनसुकै बेला पनि जो कोही प्रभावित हुन सक्ने अवस्था रहन्छ । अपाङ्गता भएकै कारणले गर्दा समाजमा कुनैपनि व्यक्तिलाई बिभेद गर्न नपाईने विश्वव्यापी मान्यता रहेको छ । तथापी राज्यले सकारात्मक बिभेदका माध्यमबाट सबै क्षेत्रहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच स्थापना गरी सामाजिक न्याय प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ जसबाट मानव अधिकारको सम्मान भई दीगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ ।

अपाङ्गतासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू:

नेपालको संविधान, २०७२ ले समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा विभेदरहित, आर्थिक समानता, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने अपेक्षा गरेको छ । संविधानको धारा १८ समानताको हकमा सामान्य कानुनको प्रयोगमा अपाङ्गताको आधारमा भेदभाव नगरिने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । धारा ३१ शिक्षा सम्बन्धी हकमा अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा र दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट कानुन बमोजिम निःशुल्क शिक्षाको हक रहने व्यवस्था गरेको

* उप-सचिव, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

छ । धारा ४२ सामाजिक न्यायको हकमा अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचान सहित मर्यादित र आत्मसम्मान पूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको व्यवस्थाको साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुन बमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने व्यवस्था रहेको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिस्म्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८० ले राज्यका सबै क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समानुपातिक सहभागिता र पहुँच स्थापित गर्दै, आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणद्वारा सम्मानपूर्वक जीवन यापनको सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको छ । त्यस्तैगरी सोही आवधिक योजनाले अपाङ्गमैत्री पूर्वाधार निर्माण गर्ने, सहायक सामाग्रीको उत्पादन तथा आपूर्तिको व्यवस्था गर्ने, पूर्ण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तथ्यङ्क संकलन गरी सहयोगीसहितको संरक्षण प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको पाईन्छ । साथै अपाङ्गता रोकथाम तथा पुनःस्थापना कार्यक्रमलाई क्रमशः सबै प्रदेशमा विस्तार गर्ने विषय समेत सोही योजनाले उल्लेख गरेको छ ।

नेपाल पक्ष भएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिका सम्बन्धी महासन्धि, २००६ लाई नेपालले २००९ मा अनुमोदन गरिसकेको छ । त्यसैगरी अपाङ्गता सम्बन्धी एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रीय आवधिक रणनीति तथा कार्ययोजना पनि कार्यान्वयनमा रहेको छ । साथै विश्व अपाङ्गता सम्मेलनमा नेपालले सहभागिता जनाई अपाङ्गता समावेशी विकासप्रति कटिबद्धता व्यक्त गरी सकिएकोले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको क्षेत्रमा नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै प्रतिबद्ध रहेको देखिन्छ ।

हाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी नियमावली, २०७७ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्ति विरुद्ध हुने भेदभाव अन्त्य गरी नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको सम्मान गर्न तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सशक्तीकरण गरी नीति निर्माण र विकास प्रक्रियामा सहभागी गराई स्वावलम्बी र सम्मानजनक जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था उक्त ऐन तथा नियमावलीमा उल्लेख गरिएको छ । साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शारीरिक अङ्ग वा प्रणालीमा भएको समस्या तथा कठिनाइको आधारमा दश वटा वर्गमा वर्गीकरण गरेको छ भने अपाङ्गता परिचयपत्र प्रदानको लागि गम्भिरता एवम् अशक्तताको आधारमा चार वर्गमा वर्गीकरण गरी पूर्ण अशक्त र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता नियमित रूपमा राज्यबाट उपलब्ध हुँदै आइरहेको छ ।

संस्थागत व्यवस्था:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समग्र विकाश र व्यवस्थापन सम्बन्धमा संस्थागत व्यवस्थालाई हेर्दा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीनै तहका सरकारको संस्थागत व्यवस्थालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । अधिकांस स्थानीय तहहरूमा महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक र अपाङ्गता लगायतका क्षेत्र हेर्नेगरी छुट्टै शाखा रहने गरेको छ । प्रदेश स्तरमा सामाजिक विकास मन्त्रालय, खेलकुद तथा समाज कल्याण मन्त्रालय वा अन्य जुनसुकै नाम भएतापनि अपाङ्गतासम्बन्धी क्षेत्र हेर्न मन्त्रालयमा सामाजिक विकास महाशाखा रहने गरेको छ । यस महाशाखाले महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक र अपाङ्गता लगायतका क्षेत्र हेर्ने गरी संगठन संरचना स्थापना गरिएको पाईन्छ । संघीय संरचनामा नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारी महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई तोकिएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य सामाजिक क्षेत्र (Social Sector) सँग सम्बन्धित कार्य भएको

हुनाले यो विषय धेरै निकायहरूसँग सम्बन्धित विषय (Cross Cutting Issues) हो । तथापी अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी कार्य गर्न महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय सम्पर्क (Focal) मन्त्रालयको रूपमा रहने गरेको छ । यस मन्त्रालयले संघीय तहमा अपाङ्गताको विषय हेर्ने सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा रही कार्य गर्नुका साथै अन्तर सरकार र अन्तर मन्त्रालय समन्वय र सहकार्य लगायत नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने कार्य गर्दछ । त्यस्तै अपाङ्गता सम्बन्धी विषयमा नीतिगत राय सुझावको लागि राष्ट्रिय समावेसी आयोग रहेको छ । प्रदेश तहमा योजना तथा कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय मार्फत अपाङ्गता भएका व्यक्तिको विषय हेर्ने प्रदेश मन्त्रालय रहेको छ । सेवा प्रवाह र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नको लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय मार्फत स्थानीय तहको सामाजिक विकास शाखाले कार्य गर्ने गर्दछ ।

संघीय स्तरमा अन्तर मन्त्रालय समन्वय र सहकार्य गर्ने सन्दर्भमा नीतिगत क्षेत्र हेर्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, आवधिक र दीर्घकालिन योजना निर्माणको लागि राष्ट्रिय योजना आयोग, स्वास्थ्य क्षेत्र सम्बन्धी विषय स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, शिक्षा क्षेत्र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सूचना तथा संचार क्षेत्र, संचार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार र यातायात क्षेत्र, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, भवन निर्माण क्षेत्र, शहरी विकास मन्त्रालय, न्याय तथा कानुनी क्षेत्र कानुन, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, वित्तीय क्षेत्र अर्थ मन्त्रालय, सामाजिक सुरक्षा भत्ता गृह मन्त्रालय, व्यापार व्यवसाय र उद्यमी क्षेत्र, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय रहेका छन् ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिले प्राप्त गर्नुपर्ने सेवा सुविधाहरू

नेपालको संविधान २०७२, अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०८०, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन र नियमावली लगायत विभिन्न क्षेत्रगत कानूनहरूमा व्यवस्था भए अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्राप्त गर्ने मुख्य मुख्य सेवा सुविधालाई निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- निःशुल्क शिक्षा र छात्रावृत्ति
- निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा
- पूर्ण अशक्त र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था
- निःशुल्क सहायक सामग्री तथा शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था
- सार्वजनिक यातायातको भाडामा छुट र आरक्षण सिटको व्यवस्था
- चारपांग्रे स्कुटर र सहायक सामग्री खरिदमा कर छुट
- आयकरको दायरा वृद्धि: ५० प्रतिशत फराकिलो बनाइएको
- सार्वजनिक सेवामा आरक्षण: पाँच प्रतिशत आरक्षण कोटाको व्यवस्था
- परीक्षामा सहयोगी राख्ने तथा समय थपको व्यवस्था
- आवासिय पुनर्स्थापना सेवाको सुविधा
- सार्वजनिक सवारी साधनहरू अपाङ्गता मैत्री बनाउने कार्यको थालनी
- नेपाल राष्ट्र बैंकले अपाङ्गता मैत्री नोटहरू प्रचलनमा ल्याएको
- नेपाल टेलिकमले बहिराहरूका लागि थ्रिजि सिमबाट निःशुल्क भिडियो कुराकानीको व्यवस्था ।
- ब्रेल लिपि, साङ्केतिक भाषाको पाठ्यक्रम निर्माण र पाठ्यपुस्तक वितरण ।

- साङ्केतिक भाषामा नेपाल टेलिभिजनबाट समाचार प्रसारण भइरहेको ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको वर्गीकरण र जनसंख्या:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ मा भएको व्यवस्था अनुसार अपाङ्गताको वर्गीकरण निम्न अनुसार रहेको पाइन्छ ।

क) शारीरिक अङ्ग वा प्रणालीमा भएको समस्या वा कठिनाइको आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति

१. शारीरिक अपाङ्गता
२. दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता: दृष्टिविहीनता, न्यून दृष्टियुक्त, पूर्ण दृष्टिविहीन
३. सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता: बहिरा, सुस्तश्रवण
४. श्रवण दृष्टिविहीन अपाङ्गता
५. स्वर र बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता
६. मानसिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता
७. बौद्धिक अपाङ्गता
८. अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफिलिया) सम्बन्धी अपाङ्गता
९. अटिज्मसम्बन्धी अपाङ्गता
१०. बहुअपाङ्गता

ख) अशक्तताको गम्भीरताका आधारमा अपाङ्गताको वर्गीकरण

१. पूर्ण अशक्त अपाङ्गता
२. अति अशक्त अपाङ्गता
३. मध्यम अपाङ्गता
४. सामान्य अपाङ्गता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको जनसंख्यालाई हेर्दा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिको जनसंख्या ५,१३,३२१ रहेको थियो जुन जम्मा जनसंख्याको १.९४ प्रतिशत हुन जान्छ । त्यस्तै राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिको जनसंख्या ६,४७,७४४ रहेको छ जुन जम्मा जनसंख्याको २.२५ प्रतिशत हुन जान्छ । विभिन्न वर्ग अनुसारको अपाङ्गता भएका व्यक्तिको जनसंख्या निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

विवरण	संख्या (जनगणना २०६८)	संख्या (जनगणना २०७८)
कुल अपाङ्गता भएका व्यक्ति	५,१३,३२१	६,४७,७४४
महिला	२,३३,२३५	२,९९,८९३
पुरुष	२,८०,०८६	३,४८,८५१
शारीरिक अपाङ्गता	१,८६,४५७ (शारीरिक अपाङ्गता र पूर्ण दृष्टिविहीन)	२,४०,६०९
न्यून दृष्टिविहीन अपाङ्गता	९४,७६५	१,१०,५२५

विवरण	संख्या (जनगणना २०६८)	संख्या (जनगणना २०७८)
पूर्ण दृष्टीविहीन		३५,१४२
बहिरा	७९,३०७ (बहिरा र सुस्त श्रवण)	५१,३७३
सुस्त श्रवण		५१,५२०
श्रवण दृष्टीविहीन	९,४३६	१०,१८७
स्वर बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता	५८,८५५	४१,६७६
मनोसामाजिक अपाङ्गता	३०,९९७	२८,०४५
बौद्धिक अपाङ्गता	१४,८८८	११,३५८
हेमोफोलिया		४,९३७
अटिज्म		४,८८६
बहु अपाङ्गता	३८,६१६	५७,४८६

(स्रोत:राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)

महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट अपाङ्गता क्षेत्रमा विनियोजित भएको बजेट

महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयको संगठन संरचना अनुसार सामाजिक समन्वय महाशाखा अन्तरगत अपाङ्गता अधिकार प्रवर्द्धन शाखा रहेको छ । उक्त शाखालाई अपाङ्गताको क्षेत्रमा मन्त्रालयबाट विनियोजन भएको बजेट कार्यान्वयन गर्ने, गराउने जिम्मेवारी समेत तोकिएको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट अपाङ्गताको क्षेत्रमा विनियोजित भएको बजेटलाई निम्न तालिकाहरूमा देखाइएको छ ।

तालिका १ : आ.व.२०८१/८२ को लागि मन्त्रालयबाट अपाङ्गताको क्षेत्रमा विनियोजित भएको बजेट

आ.व. २०८१/०८२ को बजेट	
अपाङ्गता अधिकार प्रवर्द्धन शाखा	बजेट रु लाखमा
चालु	३९७.५
मन्त्रालयतर्फ	६७.५
मन्त्रालयबाट ससर्त अनुदान	३३०
पुँजीगत	५०
जम्मा	४ करोड ४७ लाख ५० हजार
ससर्त अनुदान प्रदेशतर्फ	३ करोड ७ लाख
ससर्त अनुदान स्थानीय तहतर्फ	१ करोड ९७ लाख ७५ हजार
कुल बजेट	९ करोड ५२ लाख २५ हजार

तालिका २ : विगत पाँच आ.व.को अपाङ्गताको क्षेत्रमा विनियोजित बजेट विवरण

क्र.सं.	आ.व.	विनियोजित बजेट (लाखमा)	कैफियत
१	२०७७/०७८	९३९	
२	२०७८/०७९	१२१३	
३	२०७९/०८०	१४८९	
४	२०८०/०८१	८५८.७	
५	२०८१/०८२	९५२.२५	
जम्मा		५४५१.९५	

तालिका ३ : सहायक सामग्री उत्पादन तथा वितरण सम्बन्धी विवरण

क.सं.	आ.व.	विनियोजित बजेट (लाखमा)	लाभान्वित व्यक्ति (जना)	कैफियत
१	२०७६/०७७	७४	१६१६	
२	२०७७/०७८	६९	२०४३	
३	२०७८/०७९	८२	२४४८	
४	२०७९/०८०	१५०	३०८६	
५	२०८०/०८१	२००	११६४	
जम्मा		५७५	१०३५७	

तालिका ४ : आवासिय पुनःस्थापना कार्यक्रमसम्बन्धी विवरण

क.सं.	आ.व.	विनियोजित बजेट	पुनर्स्थापित व्यक्ति	कैफियत
१	२०७६/०७७	१७२	२३१	
२	२०७७/०७८	१४०	२४२	
३	२०७८/०७९	१५५	२१३	
४	२०७९/०८०	२६५	२८५	
५	२०८०/०८१	२७०	२८०	
जम्मा		१००२		

आ.व. २०८१/८२ मा संचालित मुख्य-मुख्य कार्यक्रमहरू

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको अपाङ्गता अधिकार प्रवर्द्धन शाखाबाट आ.व.२०८१/८२ मा संचालनमा रहेका प्रमुख कार्यक्रमहरूलाई निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ :

- सहायक सामग्री उत्पादन तथा वितरणसम्बन्धी कार्यक्रम: बागमती प्रदेश बाहेक छुट्टै प्रदेशको सम्बन्धित क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयबाट संचालन भइरहेको छ भने केन्द्रमा राष्ट्रिय अपाङ्ग कोष मार्फत कार्यक्रम संचालन भइरहेको,
- अपाङ्गता रोकथाम तथा पुनःस्थापना साझेदारी कार्यक्रम: कोशी, मधेश, लुम्बिनी र कर्णाली प्रदेशका सम्बन्धित क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयबाट कार्यक्रम संचालन भइरहेको,
- आवसीय पुनःस्थापना सेवाहरू: खगेन्द्र नवजीवन केन्द्र जोरपाटी, धनुषा, झापा र अपाङ्गता सशक्तीकरण एवं संचार केन्द्र, बाँकेबाट संचालन भइरहेको,
- संघीय मन्त्रालयहरूको भौतिक संरचनाको पहुँचयुक्त परीक्षण: ५ वटा मन्त्रालयहरू (प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, खानेपानी मन्त्रालय, युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय) को भौतिक संरचनाको पहुँचयुक्त परीक्षण कार्य सम्पन्न भएको,
- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई अपाङ्गतामैत्री निकायको रूपमा विकास गर्ने कार्यक्रम संचालन भइरहेको,
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८० को कार्यान्वयन कार्ययोजना निर्माण गर्ने कार्य शुरू भइरहेको,
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ संशोधन गर्ने कार्य शुरू भएको,
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि व्यक्तिगत सहयोगी सेवालाई दीगोरूपमा संचालन गर्ने सम्बन्धमा अन्तर सरकार र अन्तर मन्त्रालय बीच छलफल भइरहेको,
- "Amplifying the leadership of persons with disabilities for an inclusive and sustainable future" अन्तर्राष्ट्रिय नारा समावेशी तथा दीगो भविष्यको पूर्वाधार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रबल नेतृत्व यस्को आधार भन्ने राष्ट्रिय मूल नाराका साथ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको ३३ औँ अन्तर्राष्ट्रिय दिवसका सम्पन्न गरिएको ।

समस्या चुनौती:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वास्थ्य उपचारमा प्रयासता नहुनु, सहायक सामग्रीको पहुँच प्रयास नहुनु, सशक्तीकरण, शिक्षा तथा आयआर्जनका अवसरमा समान पहुँच हुन नसक्नु, रोजगारीका अवसरमा कमी, न्युन सामाजिक सहभागिता, सूचना, संचार तथा प्रविधिमा सहज पहुँच पुग्न नसक्नु, परिवार आर्थिक सशक्तीकरणका कार्यक्रम नरहुनु, पहुँचयुक्त भौतिक संरचनाको अभाव रहनु जस्ता विषयहरू प्रमुख समस्याको रूपमा रहेका छन् । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन गर्ने विषय स्थानीय तहको एकल अधिकारको सूचीमा रहेको छ । सोही अनुसार अपाङ्गता रोकथाम तथा पुनःस्थापनासम्बन्धी कार्य स्थानीय सरकारले गर्नुपर्ने देखिन्छ । अपाङ्गता रोकथामअन्तर्गत गर्भावस्था देखि नै स्वास्थ्य परिक्षण र रोकथाम सुरक्षित

प्रसुती सेवा लगायतका क्रियाकलाप संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ पुनःस्थापनाअन्तर्गत स्वास्थ्य उपचार, सहायक सामग्री, शिक्षा, सशक्तीकरण, परिवार आर्थिक सशक्तीकरण, अति अशक्त अपाङ्गता साहारा विहिनहरूको लागि व्यक्तिगत सहयोगी सेवा तथा समुदायमा आधारित पुनःस्थापना गृह संचालनसम्मका विषयलाई समेटेर कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने दायित्व स्थानीय सरकारको रहन्छ । हाल धेरै स्थानीय तहहरूले उक्त कार्य प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न सकिरहेको अवस्था छैन । यसको लागि तीनै तहका सरकारका कार्यक्रम, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका कार्यक्रमलगायतका यससँग सम्बन्धित सबै कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा संचालन गरी स्थानीय तह मार्फत कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई परिवार वा समुदाय स्तरमा पुनःस्थापना गर्दा निश्चित लेखाजोखा सूचकका आधारमा स्थानीय स्तरबाट व्यक्तिलाई कस्तो प्रकारको पुनःस्थापना सेवा आवश्यक पर्ने हो सोको लेखाजोखा (Assessment) गर्नुपर्दछ । उक्त लेखाजोखाको आधारमा कति संख्याका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई स्वास्थ्य उपचार, सशक्तीकरण, शिक्षा, सहायक सामग्री, परिवार आर्थिक सशक्तीकरणका माध्यमबाट पुनःस्थापना गर्न सकिन्छ र कति संख्याका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहयोगी सेवा तथा समुदायमा आधारित पुनःस्थापना गृह संचालनको आवश्यक पर्दछ भन्ने विषय निक्कैल गरी आवश्यक योजना तर्जुमा गर्न सकिन्छ ।

हाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गताको प्रकृति बमोजिमको आधिकारिक खण्डीकृत तथ्याङ्कको अभाव रहेको छ । उक्त तथ्याङ्कको अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई कानुन बमोजिम राज्यबाट प्रदान गर्ने सेवा सुविधा र हक अधिकारको वितरणमा कठिनाई उत्पन्न हुनुका साथै राज्यबाट निर्माण गरिने योजना तथा कार्यक्रमलाई पनि प्रभाव पार्दछ । यसको लागि मन्त्रालयमा प्रयोग भईरहेको SIMS सफ्टवेयरलाई अद्यावधिक गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्रयोग गर्ने र अपाङ्गता सम्बन्धी सबै प्रकारको खण्डीकृत तथ्याङ्क यसै प्रणाली मार्फत प्राप्त गर्न सकिने बनाउनु आवश्यक छ ।

अपाङ्गताको गम्भीरताको आधारमा अपाङ्गता परिचयपत्र वितरणका लागि पूर्ण असक्त, अति अशक्त, मध्यम र सामान्य गरी चार बर्गमा अपाङ्गताको वर्गीकरण गरिएको छ । पूर्ण असक्त, अति अशक्तहरूलाई राज्यबाट सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य रोजगारी तथा आयआर्जनका अवसर कम हुने भएकोले मध्यम र सामान्य बर्गमा पर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि पूर्ण र अति अशक्तताको परिचयपत्र बनाउन पहुँचको खोजिमा दौडिरहने अवस्था विद्यमान रहेको छ । यसको लागि तीनै तहका सरकारको साझेदारीमा उनीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रकृति अनुसार सशक्तीकरण गरी विभिन्न प्रकारका सशक्तीकरण र रोजगारीका कार्यक्रमहरू संचालन गरी सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रतिको निर्भरतामा कम गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

निष्कर्षः

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हक, अधिकारको संरक्षणका लागि संविधानको धारा १८, ३१ र ४२ मा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Rights of Persons with Disabilities) (CRPD) को नेपाल पक्ष राष्ट्र बनिसेको छ । अपाङ्गता क्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी नियमावली, २०७७, अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८०, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिचय पत्र वितरण कार्यविधि, २०७५, अपाङ्गता

भएका बालबालिकाको संरक्षणको लागि स्थापना भएका बालगृहलाई अनुदान उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७७, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवासिय पुनस्थापना संचालन कार्यविधि, २०७९, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ (अपाङ्गता सम्बन्धी विषय समावेश भएको), राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ (अपाङ्गता भएका महिलालाई समान अवसर, पहुँच र प्रतिफल प्राप्त गर्नका लागि विशेष व्यवस्था मिलाइने व्यवस्था गरेको) जस्ता कानूनहरू कार्यान्वयनमा रहेको पाईन्छ । संस्थागत व्यवस्थामा अपाङ्गतासम्बन्धी सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय रहेको छ । अन्य मन्त्रालयहरूमा नीतिगत क्षेत्र हेर्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, आवधिक एवम् दीर्घकालीन योजना हेर्ने राष्ट्रिय योजना आयोग, स्वास्थ्य क्षेत्र हेर्ने स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, शिक्षा क्षेत्र हेर्ने शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सूचना तथा संचार क्षेत्र हेर्ने, संचार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार र यातायात क्षेत्र हेर्ने, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, भवन निर्माण क्षेत्र हेर्ने, शहरी विकास मन्त्रालय, न्याय तथा कानुनी क्षेत्र हेर्ने कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, वित्तीय क्षेत्र हेर्ने, अर्थ मन्त्रालय, सामाजिक सुरक्षा भत्ता हेर्ने गृह मन्त्रालय, व्यापार व्यवसाय र उद्यमी क्षेत्र हेर्ने उद्योग, बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय रहेका छन् र यी मन्त्रालयहरूले प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा अपाङ्गता क्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्य गरिरहेका छन् । प्रदेश स्तरमा सम्बन्धित क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयमा अपाङ्गताको क्षेत्र समेत हेर्ने गरी छुट्टै महाशाखा रहेको छ । साथै स्थानीय तहमा पनि अपाङ्गताको क्षेत्र समेत हेर्नेगरी सामाजिक विकास शाखा रहने गर्दछ । तीनै तहका सरकारहरू मार्फत अपाङ्गताको क्षेत्रमा बजेट विनियोजन हुने गर्दछ । यसको साथै कतिपय राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू पनि यस क्षेत्रमा कार्य गर्ने गर्दछन् । यति हुदाहुदै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पाउनुपर्ने सेवा सुविधामा उनीहरूको पहुँच पुग्न सकिरहेको छैन । यसको लागि तीनै तहका सरकारका कार्यक्रम, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका कार्यक्रममलगायतका यससँग सम्बन्धित सबै कार्यक्रमहरूलाई स्थानीय तह मार्फत एकीकृत रूपमा संचालन गरी सम्बन्धित व्यक्तिको पहुँच स्थापना हुन सक्ने बनाउनु पर्दछ जसबाट दीगो विकास र मानव अधिकारको सम्मान हुन पग्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री:

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी नियमावली, २०७७
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८०
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Rights of Persons with Disabilities), २००६
- नेपालको संविधान, २०७२
- नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४
- Government of Nepal, Ministry of Women, Children and Senior Citizen, Compilation of Social Statistics Nepal, 2078

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि रोजगारीको अवसर, कार्यवातावरण र चुनौती

 नीरा अधिकारी *

पृष्ठभूमि

गरिबि न्यूनीकरणको सवालमा चर्चा गर्दा रोजगारी वा व्यवसाय प्रमुख तत्वको रूपमा अघि आउँछ। अर्थात् रोजगारी तथा स्वरोजगारीले हरेक मानिसलाई मर्यादित जीवन एवम् सुरक्षित र स्वावलम्बन जीवन बाँच्नका लागि मद्दत गर्दछ। रोजगारी वा आर्थिक सक्षमताले कुनै पनि व्यक्तिको आत्मविश्वास बढाउन र समाजमा आफ्नो पहीचान स्थापित गर्न सहयोग पुर्याउँछ। रोजगारीको मुद्दा साझा व्यक्ति तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति सबैको साझा सवाल हो। तर यस लेखमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीका अवसरलाई केन्द्रमा राखी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका निम्ति विद्यमान रोजगारीको अवसर र चुनौतीको केही हदसम्म भए पनि उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या विसं २०७८ को जनगणनाअनुसार कुल जनसङ्ख्याको २.२ प्रतिशत (६४७७४४) रहेको छ, जुन सङ्ख्या विश्व स्वास्थ्य संगठनले विकासोन्मुख मुलुकमा करिब १० देखि १५ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू छन् भनी सन् २०११ मा नै गरेको आङ्कलनभन्दा निकै कम हो। तथापि नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको निम्ति सामाजिक सहभागिता र अधिकारको बहस हुन थालेको छ। खासगरी नेपाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि २००६ को सदस्य राष्ट्र बनिसकेपछि र नेपालमा लोकतन्त्रको स्थापना भइसकेपछि यस क्षेत्रमा प्रगतिका रेखाहरू कोरिएका हुन्। त्यसैगरी नेपालको संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समावेशीताका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र राजनीतिक क्षेत्रमा समेत सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गरे पश्चात अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक सहभागितामा बृद्धि भएको हो र यस सहभागिताले मानवअधिकारको सूचाकाङ्क र सरकारको गरिबी निवारणको लक्ष्यमा समेत सकारात्मक नतीजा प्राप्त गर्न मद्दत पुगेको हुनुपर्छ। तसर्थ यो सानो लेखमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका निम्ति उपलब्ध रोजगारीका अवसर, रोजगारीका क्षेत्रमा सुधार गर्न कार्यवातावरणको भूमिका र यस क्षेत्रमा रहेको चुनौतीलाई केही अनुभव, दृष्टान्त र अनुसन्धानका आधारमा पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको रोजगारीको विश्व परिदृश्य

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक परनिर्भरताका आधारमा दिगो विकास लक्ष्यका प्रारम्भिक अध्ययनहरूले विश्वका ८० प्रतिशतभन्दा अधिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू गरिबीको चपेटामा छन् भन्ने तथ्य अघि सारेको छ भने भर्खरै गरिएको एक अध्ययनमा संयुक्त राष्ट्र संघले ८० देखि ९० प्रतिशत अपाङ्गता भएका सकृय उमेर

* उप-सचिव, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

समूहका व्यक्तिहरू बेरोजगार छन् भनी औल्याएको छ। अर्को एक अध्ययनअनुसार “औद्योगिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको बेरोजगारी दर १५-१७ प्रतिशत रहेको छ” (लुक, २०२२)। हुनतः सन् १९६६ मा जारी आर्थिक तथा सामाजिक साँस्थृतिक अभिसन्धिले सबै मानिसहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक काम तथा रोजगारी गर्न पाउने समान हक प्रदान गरिसकेको थियो। तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हकमा आर्थिक सवलीकरण र सक्षमताको विषय कानुनको अगाडि बराबर हुन सकेको छैन। अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनको एक अध्ययनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू गरिबको उच्च जोखिममा रहने कुरालाई पुष्टि गर्दै उनीहरूको रोजगारीको स्तर कमजोर भएका कारण खर्च अर्थात उपभोगताका रूपमा पनि सिमीतता रहेको औल्याएका छन्। सोही अध्ययनले युवा अवस्थाका १५ देखि २९ उमेर समूहका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शैक्षिक प्रणाली एवम् रोजगारी तथा तालिमबाट बाहिर रहने दर समान समूहका साझा व्यक्तिभन्दा ५ गुना बढी हुन्छ (स्टोभका, २०२२)। त्यसैगरी अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनले श्रमिकको अधिकार प्रवर्धनका निम्ति जारी गरेका विभिन्न अभिसन्धि नम्बरहरूलाई सुक्ष्मतर तवरले केलाउँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी र व्यवसाय प्रवर्धनको समेत मुद्दालाई संबोधन गरेको पाइन्छ। अभिसन्धि नम्बर १०२ मा सामाजिक सुरक्षा र १११ ले काम र पेशामा अविभेदको नीतिमा जोड दिएको छ। त्यसो त अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनले जारी गरेका सबै अभिसन्धिहरू श्रमिकको हितका लागि मार्ग प्रसस्त गर्ने खालका छन्। यद्यपि अपाङ्गतालाई अझ पनि पूर्वजन्मको फल सम्झने र असक्षमताको दृष्टिले हेर्ने हाम्रो समाजको नजरीया फेर्न सकिएको छैन।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीको अवस्थाको चर्चा गर्दा ऐतिहासिक कालखण्डको पानाहरू पल्टाउनु पनि सान्दर्भिक हुन्छ। कृषि प्रधान मुलुकमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले हातले गर्नसक्ने धेरै काम सजिलै गर्ने, कुट्ने पिस्ने बुन्ने जस्ता कार्यमा पनि सकृय रहने कुरा इतिहासले देखाउँछ। जापान जस्तो मुलुकमा पनि दृष्टिविहीन व्यक्तिले बौद्ध भिक्षु भइ विरामीहरूको सेवा गरेको दृष्टान्त पनि पाइन्छ। मुस्लिम समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्था तुलनात्मक सम्मानजनक भेटिन्छ। चर्चहरूमा गाना कथा वाचनमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भूमिका सकृय थियो भन्ने कुरा पश्चिमको इतिहासले बताउँछ तर विश्व औद्योगीकरणतर्फ अघि बढिरहँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले ससाना घरेलु काम प्राप्त गर्ने अवसर समेत गुमाउँदै गएको देखिन्छ। घरबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई संस्थाकरण गर्ने कार्य युरोपमा अठारौँ शताब्दीमा अत्यधिक रहेको थियो र अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई समाजको बोझको रूपमा हेर्न थालियो। तर १९७० को दशकमा युरोपका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले संगठित भइ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई संस्थाकरण गर्ने, स्टेरियलाइजेसन गर्ने जस्ता कार्य मानवता विरोधि भएको भनी अभियानमा उभिे। फलस्वरूप अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विभिन्न कानुन जारी गर्ने कार्य समेत भयो। ७० कै दशकमा संयुक्त राष्ट्र संघले बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि घोषणापत्र, १९७१ र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि घोषणापत्र, १९७५ कार्यन्वयनमा ल्यायो। त्यति मात्र होइन, विश्व स्वास्थ्य संगठनले सन् १९७६ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्थितिपत्र जारी गरी विश्वमा अपाङ्गताको सङ्ख्या समग्र जनसङ्ख्यामा ३ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको उल्लेख थियो। समय क्रमसँगै सन् १९८१ लाई विश्व स्वास्थ्य संगठनले अपाङ्गता वर्षका रूपमा मनाउने घोषणा गरी सो कार्य समेत सम्पन्न भयो। तत्पश्चात विश्वमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि दशक दशक बीचमा विश्व कार्ययोजना जारी गरेको देखिन्छ। यी कार्ययोजनाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी अर्थात आर्थिक सशक्तीकरणलाई विशेष स्थान प्रदान गरेको छ। यसैगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धि महासन्धि, २००६ कार्यन्वयनमा ल्याइयो, सोही महासन्धिको धारा २७ मा राखिएको रोजगारीको प्रावधानमा महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अन्य व्यक्तिसरह काम गर्नकालागी पहुच युक्त कार्यस्थल र विभेदरहित वातावरण भएमा मात्र श्रम बजारमा स्थापित

हुन सक्ने मान्यता राखेको छ । । तथापी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको निम्ति पहुँचयुक्त कार्यस्थल र अपाङ्गमैत्री संरचना नभएका कारण रोजगार प्राप्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले समेत पूर्ण क्षमताका साथ आफ्नो प्रतिभा र सीपको प्रयोग गर्न पाएका छैनन् ।

यसरी आजको युगसम्म आइपुग्दा अपाङ्गतालाई धर्मका रूपमा दयामायाका रूपमा वा चिकित्सकीय मोडलका रूपमा मात्र होइन सामाजिक साँस्कृतिक दृष्टिकोणभन्दा माथि मानवअधिकारको अवधारणाबाट ग्रहण गरी अधिकारको प्रवर्धन गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण पनि उत्तिकै पेचिलो र बहसको विषय बनिसकेको छ । युरोप जस्तो सामाजिक कार्यका दृष्टिले अग्रपङ्क्तिमा रहेको महाद्वीपमा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी प्रवर्धन गर्न छुट्टै आयोगले काम गरिरहेको छ । यस आयोगले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी प्रवर्धन गर्न २०२१-२०३० सम्मको दश वर्षीय रणनीति तय गरेको पाइन्छ । अस्ट्रेलिया, क्यानाडा र अमेरिका जस्ता मुलुकमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी वा आर्थिक सशक्तीकरणलाई बढावा दिन भेदभाव विरोधि कानूनहरू कार्यान्वयनमा आएका छन् । केही वर्ष यता विश्व अपाङ्गता सम्मेलन गरी अपाङ्गताका सवालमा प्रतिवद्धता जुटाउने कार्य पनि भइरहेको छ ।

नेपाल र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीको सन्दर्भ

श्रमशक्ति सर्भेक्षण, २०७४ अनुसार हाल नेपालमा बेरोजगारी दर ११ दशमलव चार प्रतिशत रहेको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले रोजगारी र श्रमको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गर्दै मौलिक हकको धारा ३३ मा रोजगारीको हक र धारा ३४ मा श्रमको हक सुनिश्चित गरिएको छ । केही दशक यता नेपालमा सकृय उमेरका जनशक्तिको सङ्ख्या अधिक बन्दै गएको छ, वि.सं. २०७८ सालको जनगणनाले सक्रिय उमेरका जनसङ्ख्या ६१.९४ प्रतिशत देखाएको छ । यस्तो जनशक्तिबाट राज्यले अधिकतम जनसाङ्खिक लाभ लिन सक्छ तर स्वदेशमा उपयुक्त रोजगारीको अभावमा प्रत्येक वर्ष ४५ लाखको हाराहारीमा युवाहरू विदेश पलायन भइरहँदै खबर कसैलाई पनि नौलो छैन । नेपालमा गणतन्त्रको स्थापना भएसँगै जारी अन्तरिम संविधान २०६३ ले सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गरेको हो र यसले नीजामति सेवा लगायत सरकारी सेवामा रोजगारीका निम्ति आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । अर्कोतर्फ कृषि प्रधान मुलुक भनिरहँदा अब कृषि उत्पादन महिला र ज्येष्ठ नागरिकको भरमा जेनतेन चलिरहेको र जमीन दिनप्रतिदिन बाझ्ने हुँदै गएको तीतो यथार्थ पनि हामीसँग छ ।

नेपाल सरकारले लोकतन्त्रको प्राप्ति पश्चात नीजामति सेवा लगायत सम्पूर्ण सार्वजनिक सेवामा आरक्षणको व्यवस्था गरी विविध कारणले पछि परेका वा पछाडि पारिएका नागरिकका लागि रोजगारी श्रीजना गरिरहेको छ । कुल रोजगारीलाई १०० प्रतिशत मान्दा त्यसबाट ४५ प्रतिशत कोटा छुट्याइ सो ४५ प्रतिशतलाई १०० प्रतिशत मानी महिला जनजाति/आदिवासी मधेशी दलित अपाङ्गता भएका व्यक्ति र पिछडिएको क्षेत्रलाई क्रमशः ३३ प्रतिशत, २७ प्रतिशत, २२ प्रतिशत, ९ प्रतिशत, ५ प्रतिशत र ४ प्रतिशत गरी विभाजन गरेको छ र सोहीबमोजिम कर्मचारी भर्ना कार्यक्रम चलिरहेको छ । निश्चय पनि यो आरक्षणले निजामती सेवालगायत सरकारी सेवामा प्रवेश गर्नका लागि सिमान्तकृत वर्गलाई केही हदसम्म बाटो खुलेको छ । यही आरक्षणको कडी समातेर निजामती सेवामा २०८० असारसम्मको तथ्याङ्कले १११२ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवामा प्रवेश गरेको देखाएको छ । त्यस्तै शिक्षा सेवामा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उपस्थिति निकै फराकिलो बन्दै गएको छ । सन् २००४ मा प्रकाशित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था “The Status of People with Disabilities in Nepal” नामक पुस्तकमा १ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्ति मात्र रोजगारीमा रहेको छ भन्ने उल्लेख थियो । केही समयपछि राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघद्वारा प्रकाशित पुस्तकमा तालिम लिएकामध्ये करीब ९ प्रतिशत अपाङ्गता

भएका व्यक्तिहरूले स्वरोजगार गरेका छन् भन्ने तथ्य उजागर भएको थियो। यदपी बदलिंदो समयसँगै विकास भएको प्रविधि र शिक्षा पद्धतिका कारण आजको समय र परिस्थिति अपाङ्गता अनुकूल बन्दै गएको छ र आरक्षणबाहेक खुलामा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रवेश गरिरहेको तथ्यले शिक्षामा पहुँच भयो र परीक्षा प्रणाली अनुकूल बनाउन सकियो भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू क्षमतावान् छन् भन्ने नजीर समेत स्थापित हुँदै गएको छ। यी अवसरले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सामाजिक जीवनलाई सम्मानजनक बनाउँदै गएको छ भने अपाङ्गता भएका व्यक्ति स्वयंमा रहेको नकारात्मक विचार पनि हटाउन थप बल पुगेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि रोजगारी र कार्यवातावरण

रोजगारीको हकसम्बन्धी ऐन, २०७५ ले प्रत्येक स्थानीय तहमा रोजगार सेवा केन्द्रको स्थापना गरी बेरोजगारहरूको पहिचान सूचीकरण गर्ने र रोजगार सेवा केन्द्रहरूमा सूचीकृत भएका बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई एक आर्थिक वर्षमा न्यूनतम एक सय दिनको रोजगारी प्रत्याभूतिको व्यवस्था गरेको छ। सरकारले क्षेत्रगत रूपमा राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ र वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८, कार्यान्वयनमा ल्याएको छ (हाडा, २०८०)। त्यसै गरी रोजगारी तथा स्वरोजगारीलाई प्रवर्धन गर्न नेपाल सरकारले श्रम ऐन २०७४ पनि ल्याएको छ भने योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ समेत कार्यान्वयनमा आइसकेको छ। यी ऐन, नियमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीको सवालले खासै स्थान ओगट्न सकेको देखिन्न। केवल असामयिक रूपमा हुनसक्ने दुर्घटना वा असामयिक रूपमा हुन सक्ने अपाङ्गताको विषयलाई लिएर थोरै सुविधाको चर्चा मात्र गरेको छ। यो सत्य हो कि हाम्रो मुलुकमा समग्रतामा पनि रोजगारीको विषय एकदमै चुनौतीपूर्ण बन्दै गइरहेको छ, जसको पुष्टी मौसमी रोजगारीका लागि भारततर्फ लाग्ने युवाहरूको लकोले समेत इंगित गर्दछ।

यसभन्दा उपल्लो हरफमा नै सकारात्मक विभेद र आरक्षणका नीतिका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले रोजगारी प्राप्त गर्न केही सहज भएको विषय उल्लेख गरी सकिएको छ। यहाँ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको रोजगारीका लागि विशेष कानुनले गरेका व्यवस्थाहरूको प्रसङ्गलाई उठाउनु सान्दर्भिक नै हुन्छ होला। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धि ऐन २०७४ मा राखिएका रोजगारीका प्रावधानहरूलाई देहाय अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

१. नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएको व्यक्तिको सीप अभिवृद्धि गरी व्यवसायिकता विकास तथा स्वरोजगारीको अवस्था सिर्जना गर्न व्यवसायिक तालिम उपलब्ध गराउने छ।
२. नेपाल सरकारले विभिन्न पेशा वा व्यवसाय गर्न चाहने अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई निजमा रहेको सीप, क्षमता तथा पेशा व्यवसायका लागि निजले तयार गरेको प्रस्तावको आधारमा तोकिए बमोजिम सहूलियत दरमा ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने छ। ३. सवारीसाधन धनी वा सञ्चालकले तोकिए बमोजिमको अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बस, हवाई जहाज, जस्ता सार्वजनिक सवारी साधनबाट यात्रा गर्दा भाडामा पचास प्रतिशत छुट गरिएको छ।
४. नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिले प्रयोग गर्ने सहायक साधन, उपकरण औजार, अपाङ्गमैत्री सवारी साधन तथा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको शिक्षा तथा रोजगारका लागि प्रयोग हुने मालसामान यन्त्र, कच्चापदार्थ, पाटपूजा मा प्रचलित कानुन बमोजिम भन्सार, अन्तःशुल्क वा कर अन्य दस्तुर सम्पूर्ण वा आंशिक रूपमा छुट दिन सक्ने छ।
५. नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रोजगारी दिने उद्देश्य राखी स्थापना भएका प्रतिष्ठानमा

जडित यन्त्रलाई अपागमैत्री बनाउन विशेषरूपमा फेरबदर गर्न वा पाटपूर्जा जडान गर्दा भएको खर्चमा तोकिएबमोजिम कर छुट दिन सक्नेछ ।

- ६ अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रोजगारी वा तालीम दिने उद्देश्यले स्थापना भएका वा तोकिएका भन्दा बढी संख्यामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रोजगारी दिने प्रतिष्ठानलाई नेपाल सरकारले विशेष सहूलियत दरमा ऋण उपलब्ध गराउने, प्रचलित कानून बमोजिम कर छुट दिने वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई कार्यस्थलमा सुरक्षाका लागि आवश्यक पर्ने उपकरणहरू आयात गर्दा वा बजार व्यवस्थापन कार्यका लागि छुट तथा सहूलियत प्रदान गर्ने छ । (हग्लोबल आवाज, २०७८) ।

यसरी कानूनको फिनिस्ता पल्टाएर हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीको हकलाई कानूनले संबोधन गरेको छ भन्ने केही हदसम्म दावी गर्न सकिन्छ । तथापि कानूनसँगै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न कार्यवातावरणको भूमिका अझ अग्रणी हुनजान्छ । कार्यवातावरण भन्नाले काम गर्ने स्थानको भौतिक, प्राविधिक, सामाजिक-साँस्कृतिक आदि लगायतको वातावरणको समष्टीलाई बुझ्नुपर्दछ । यही कार्यवातावरण अनुकूल नहुँदा अपाङ्गताको विविधताअनुसार श्रम बजारमा उनीहरूको उपस्थिति सन्तोषजनकरूपमा हुन सकेको छैन । त्यसमा पनि अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीमा पहुँच अझ न्यून रहेको छ । अन्य आरक्षणमा आरक्षणभित्रको सम्भ्रान्तको वर्चस्व रहे जस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आरक्षणमा सामान्य वा मध्यम अपाङ्गता र प्रकृतिका आधारमा शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच राम्रो छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । यसका पछाडि फरक-फरक र अनगिन्ति कारण हुन सक्छन् तर कार्यवातावरणको अभावलाई यहाँ मुख्य कारणका रूपमा स्वीकार गर्दै कार्यवातावरणका अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भोग्नुपरेका समस्या एवम् चुनौतीलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- भर्ना प्रकृत्यामा पक्षपात हुनु,
- नकारात्मक मूल्याङ्कन पद्धति वा क्षमताको अवमूल्यन हुनु,
- सहकर्मीहरूबाट आशातीत सहयोग प्राप्त नहुनु,
- भौतिक रूपमा कार्यस्थल पहुँचयुक्त नहुनु,
- उपयुक्त अनुकूलताको सिद्धान्तबमोजिम आवास सुविधा उपलब्ध नगराउनु, (लुक, २०२२) त्यसैगरी अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनले विश्वका ८ मुलुकहरूमा अध्ययन गरी ती मुलुकका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको रोजगारीमा पहुँच नपुगनुका निम्न कारणहरू जनाएका छन्ः
- सामर्थ्य निर्माणको वातावरण नहुनु,
- निर्मित संरचनाहरू, यतायातका साधन उत्पादन र सेवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचको कमी हुनु,
- अपाङ्गताका लाभहरूको ठीक ढाँचा निर्माण नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई गरीबीतर्फ धकेलिनु,
- सहयोगी सेवाहरूको कमी हुनु र देश देश बीचमा हस्तान्तरण नहुनु,
- असमावेशी शैक्षिक वातावरण र व्यवसायिक तालिमका कारण शैक्षिक तथा व्यावसायिक गुणस्तरीयताको कमी हुनु,
- विद्यालयदेखि कामसँग युवा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको निम्ति सहयोगको अपर्याप्तता हुनु,
- सार्वजनिक क्षेत्रमा काम गरिरहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगी सेवाको अभाव हुनु,

- सुचना तथा संचारका साधनहरू अपाङ्गता अनुकूल नबनाइनु (अल्नी, २०१८) ।

वास्तवमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उपलब्ध रोजगारीका अवसरहरू उपयोग गर्नका निम्ति कार्यवातावरण महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यी विषयहरूलाई सार्वजनिक र नीजी क्षेत्रका रोजगार प्रदायकहरूले बुझ्नु र कार्यन्वयनमा ल्याउनु जरूरी हुन्छ। केवल कानुनी वा नीतिगतरूपमा रोजगारीको कोटा निश्चित गर्दैमा सामाजिक सांस्कृतिक एवम् पहुँचयुक्त वातावरणका कारण रोजगारीको अवसरबाट वञ्चितकरणमा परेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले न्यायोचित वितरणको अनुभूति गर्न सक्दैनन्। अझ श्रम बजारमा औपचारिक रोजगारीको ठूलो हिस्सा बोकेको निजी क्षेत्र भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचबाट धेरै टाढा देखिन्छ। निजी क्षेत्रको हकमा अपाङ्गता र रोजगारीको विषयमा ठोस कानून निर्माण गरी उनीहरूलाई समेत रोजगार प्रदायकको स्थानमा उभ्याउन ढिला भइसकेको छ।

रोजगारीमा कार्यवातावरणसँगै उठाउनुपर्ने वा उठ्नुपर्ने एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा पदास्थापन हो। रोजगारीमा आरक्षण वा सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गरे तापनि पदास्थापनको विषयलाई कुनै पनि रोजगारदाताले गम्भीर विषयका रूपमा आत्मसात् गरेको देखिँदैन। रोजगारीको पेशामध्ये शिक्षण सेवा एक ठूलो जनशक्ति आवश्यक पर्ने क्षेत्रको रूपमा रहेको छ। यस पेशामा पनि समावेशिकरणको नीति अवलम्बन गरे पश्चात सालवसाली रूपमा शिक्षण पेशामा आवद्ध हुने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या अधि हुँदै गइरहेको छ। नेपाल आफैं भौगोलिक रूपमा विकट भूगोल भएको मुलुक भएकाले खासगरी शिक्षक दरबन्दीहरूमा पदस्थापनको जटिलता देखिएको छ। एकातिर नियुक्ति पाएर विकट भए पनि त्यस स्थानमा जानुपर्ने बाध्यता अर्कोतर्फ विद्यालय व्यवस्थापन प्रधानाध्यापक र अभिभावकहरूले समेत अपाङ्गता भएको शिक्षकलाई हाजिरी नगराउने परम्परा चलिरेको छ। अर्कोतर्फ हाजिरी गराए पनि उपयुक्त कक्षाहरू नदिने क्षमतामा विश्वास गर्ने अपमान गर्ने श्रृङ्खला पनि दुःख लाग्दो छ। उदाहरणका लागि एक जना चितवनकी दृष्टिविहीन महिला स्थायी नियुक्ति प्राप्त गरी रामेछाप पुगिन् तर सुरुको विद्यालयमा हाजिरी नभएपछि विभिन्न संघसंस्थालाई हारगुहार गर्दै अन्तिममा मानवअधिकार आयोगको ढोकासम्म पुग्न बाध्य भइन्। त्यसपछि उनले अर्को विद्यालयमा हाजिर भइ शिक्षण सुरु गरिन् तर त्यसपछिका चुनौती पनि उत्तिकै अकल्पनिय छन्। विद्यालयले पूर्ण दृष्टिविहीन व्यक्तिलाई क, ख, रा सिकाउने जिम्मेवारी दिने, कोठासम्म लिन नपाइने ठाउँमा जागिरका लागि जानुपर्ने, साना कक्षामा नै कक्षागत शिक्षकको भूमिका निभाउनुपर्ने, शिक्षक सहकर्मीहरूले समेत उपेक्षाका दृष्टिले हेर्ने। यी भौतिक र दृष्टिकोणात्मक अवरोधहरूलाई हटाउन छिटपुटरूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संघसंस्थाहरूले आवाज उठाउने र संचार क्षेत्रले मसला बनाउने कार्य गरिरहे तापनि समाज, अगुवा शिक्षक र राजनीतिक नेतृत्वले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीमा रहेको यावत चुनौतीलाई चीर्न भेदभाव विरुद्ध (Anti-discrimination) को कानूनलाई अंगिकार गर्न नसक्दा समस्या चुलिदै गएको आभास हुन्छ।

हुनतः पदस्थापनको समस्या शिक्षण पेशामा मात्र होइन निजामती सेवामा पनि ज्वलन्तरूपमा देख्न र अनुभूत गर्न सकिन्छ। उपयुक्त स्थानमा पदस्थापन नगर्ने, जिम्मेवारी दिनै नखोज्ने, अवसरहरूमा समान व्यवहार नगर्ने, भौतिक संरचनाले ल्याएको चुनौतीलाई न्यूनीकरण गर्न राम्रोसँग ध्यान नपुर्याउनेआदि जस्ता समस्या एवम् व्यावहारिक चुनौतीहरू निजामती कर्मचारीहरूले भोगिरहेका छन्। त्यसो त कर्मचारीहरूलाई दुर्गमको आधारमा पनि बढुवाको नम्बर दिने प्रावधान निजामति सेवा ऐन लगायतमा छ। यस प्रावधानका कारण अपाङ्गता भएका विशेषतः अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बढुवाको सुविधा लिन प्रभाव पारेको छ। कार्यालयसम्म पुग्न र बसोइका कठिनाइका कारण हिलचेयर प्रयोगकर्ता, बैशाखी प्रयोगकर्ता, कृत्रिम खुट्टा प्रयोगकर्ता एवम्

पूर्ण दृष्टिविहीन व्यक्तिलाई बढुवाको अवसरमा केही पछाडि पारेको तीतो यथार्थ यहाँ उल्लेख गर्नु असान्दर्भिक नहोला। यसरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू योग्यता र क्षमता हुँदाहुँदै पनि उपयुक्त वातावरणका कारण कार्यस्थलमा क्षमता प्रदर्शन गर्न सकेका छैनन्। उनीहरूको क्षमतालाई उजागर गर्न वातावरण मिलाउनुको सट्टा कार्यस्थलमा सहकर्मी र अग्रजबाट अनुकूल व्यवहार प्राप्त गर्न नसक्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कामप्रतिको वितृष्णा बढ्दै गएको महसुस गर्न सकिन्छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई रोजगारी प्राप्तिमा चुनौती

विश्व परिदृश्य र नेपालको वर्तमान अवस्थालाई अध्ययन गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकारको प्रवर्धन गर्ने र अपाङ्गतालाई समानुभूति दृष्टिकोणबाट हेर्ने परिपाटीको थालनी भइसकेको छ। अझ नेपाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धि महासन्धि २००६ को पक्षराष्ट्र बनिसकेपछि नेपालका ऐननियम, योजना तथा कार्यक्रम समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हक अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने अभिप्रायकासाथ तर्जुमा जारी र कार्यान्वयन भएका छन्। तथापी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धि भने सन्तोषजनक गतिमा अघि बढ्न सकेको छैन। वास्तवमा विभिन्न वरोधहरूका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिले रोजगारीको हक उपभोग गर्न चुनौतीको सामना गरिरहनु परेको छ। रोजगार प्राप्त गर्न खोज्ने र रोजगारदाता बीचको दृष्टिकोणसँग सम्बन्धित अवरोध, सीप र ज्ञानमा आधारित अवरोध, कार्यस्थलको पहुँचयुक्तता, परिवेश वा आन्तरिक संरचना र सुरक्षासँग सम्बन्धित अवरोध र ऐननियमसँग सम्बन्धित अवरोध (लामिछाने र अन्य: २०२२)। यस्ता अवरोधका कारण सिर्जित चुनौतीलाई मुख्य गरी निम्न बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई रोजगारी प्रदान गर्न रोजगारदाता वा रोजगार प्रदायकलाई सचेत र सजग बनाउनु र उनीहरूमा सामाजिक दायित्व बोध गराउनु,
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा रहेको विविधता व्यवस्थापन गर्दै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सक्षमता अभिवृद्धि गर्न प्राविधिक एवम् व्यवसायिक सीप प्रदान गर्नु,
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा र तालिममा पहुँच अभिवृद्धि गर्दै वैकल्पिक रोजगारीका बाटाहरू पहिचान गर्नु,
४. रोजगार गर्ने स्थानलाई भौतिक, मानवीय र प्राविधिक दृष्टिले अपाङ्गता अनुकूल बनाउँदै कार्यवातावरणमा सुधार ल्याउनु,
५. पूर्ण अपाङ्गता र अति अशक्त अपाङ्गता खास गरी बौद्धिक, अटिज्म श्रवण दृष्टिविहीन र मनोसामाजिक अपाङ्गताका सन्दर्भमा विश्वमा अभ्यास हुँदै आएको सहयोगीसहितको काम अर्थात “supported work” को व्यवस्था गर्नु,
६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई नियुक्तिका लागि सिफारिस गरिसके पश्चात उपयुक्त पदास्थापनको समेत व्यवस्थाका निम्ति सरोकारवालाहरूलाई जिम्मेवार बनाउनु,
७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विभेद गर्ने वा रोजगारबाट हटाउने र निश्चित जिम्मेवारी समेत प्रदान नगर्ने निकाय वा व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु।

माथिका बुँदाहरू बाहेक कार्यवातावरण र रोजगारीलाई जोडेर त्यस अघि नै समस्या र चुनौतीका बारेमा चर्चा

भइसकेको छ। तसर्थ चुनौतीलाई अवसरमा बदल्न दृष्टिकोणात्मक परिवर्तन महत्त्वपूर्ण भएकाले यसतर्फ सबै पक्षको सकारात्मक भूमिका जरूरी हुन्छ।

निष्कर्ष

कुनै पनि व्यक्तिको आर्थिक सशक्तीकरण वा आर्थिक सक्षमताले उसको शक्ति वा आवाज बुलन्द गराउने क्षमता बढाउन मद्दत गर्दछ भन्ने कुरामा कसैको फरक मत हुन सक्दैन। हाम्रो संविधान होस् वा कानूनले सबै व्यक्ति समुदायको सशक्तीकरण वा आर्थिक स्वनिर्भरतामा जोड दिँदै रोजगारी तथा श्रमको हकलाई समेत मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरिसकेको छ तर वर्षौंदेखि समाजमा रहेको अपाङ्गताप्रतिको नकारात्मक दृष्टिकोणको अन्त्य गर्ने कार्य भने निकै चुनौतीपूर्ण छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धि महासन्धिले मर्यादित जीवनको सवाललाई उठाइरहँदा कार्यस्थल अपाङ्गतामैत्री नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामना गरेका चुनौतीको निवारणतर्फ अझ सरोकारवाला अर्थात् रोजगार प्रदायकको ध्यान पुग्न सकेको छैन। कार्यस्थलमा सहकर्मीको सहयोग, अपाङ्गता अनुकूल प्राविधिक र भौतिक वातावरण, उपयुक्त सुपरीवेक्षण र कार्यस्थल नजिकमा आवासिय सुविधा जस्ता व्यवस्थाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई रोजगारी गर्न उत्प्रेरित गरिरहेका हुन्छन्। त्यति मात्र होइन, धेरै मुलुकहरूमा गतिशीलतामा समस्या भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि घरबाटै अनलाइनमा काम दिने, मेडिकल रिपोर्ट अनुवाद गर्ने भाषा अनुवाद गर्ने जस्ता कार्यहरूको पनि थालनी भइसकेको छ। महिलाका सन्दर्भमा प्रयोगमा ल्याइएका काममा लचकदार समय (Flexitime) को पनि उत्तिकै महत्त्व छ। समग्रमा रोजगारी जीवनमा शिखर चढ्न साहस दिने आधार हो र समाजमा प्रतिष्ठा दिने औजार हो। तसर्थ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार स्थापित गर्न अपाङ्गता विविधता र गम्भीरताअनुरूप रोजगारीको सिर्जना गरिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धि महासन्धि २००६, www.nfdn.org
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धि ऐन २०७४, www.mowcsc.gov.np
- अपाङ्गतासम्बन्धि राष्ट्रिय नीति, २०८०, www.mowcsc.gov.np
- अपाङ्गता श्रोत पुस्तिका २०७९, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय
- केली लुक २०२२, कार्यस्थलमा अपाङ्गता: रोजगारी र भरनाका लागि चुनौती, अपाङ्गता भएका युवाहरूबीच रोजगारी अभिवृद्धिका उपागम तथा रोजगारीको गुणस्तरीयता।
- ग्लोबल आवाज २०७८, अपाङ्गता: औपचारिक रोजगारी र चुनौती।
- गम्भीर बहादुर हाडा २०८०, नेपालमा श्रमशक्तिको सम्भावना र समस्या, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक।
- जेम्स चाल्टन १९९८, हाम्रो लागि हामी नै: अपाङ्गता दमल र सशक्तीकरण।
- टवीन् सिबर्स २००८, अपाङ्गताको सिद्धान्त, मिचिगन विश्वविद्यालय।
- मेजिड टुमर्सीनी २००३, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र विकासोन्मुख विश्वमा आर्थिक आवश्यकता, टेलर एण्ड फ्रान्सिस लिमिटेड।
- नेपालको संविधान २०७२, कानून किताब व्यवस्थापन समिति, बबरमहल, काठमाडौं।
- निजामति सेवा ऐन २०४९, कानून किताब व्यवस्थापन समिति, बबरमहल, काठमाडौं।
- भेलेन्टिना स्टोभस्का, २०२२, श्रम तथ्याङ्कको नेतृत्वदायी श्रोत, एड्ल.एम.आइ.एट्स
- सौना अल्नी २०१८, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समावेशी कामको भविष्य, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन, विश्व व्यापार र अपाङ्गता संजाल।

State responsibility for the protection and welfare of street children: National and International protective measure

 Baliram Kumar Chauhan *

Abstract

The state has obligation to make necessary arrangement for the basic needs including maintenance, protection, health and education of street children in need of special protection, on the basis of the available means and resources. This paper has explored the family, economic social and other causes of being street children. Including this, the Paper has presented the national legal measure and international legal measure for the protection and promotion and welfare of street children. Ultimately, this paper concludes by stating that all three levels of governments are responsible for protection and welfare of street children.

Keywords: Street Children, Protective measure, Rescue, Protection, responsibility.

1. Breaking the Ice

"Children are not only the future of a nation but also of the entire human race. They are the pillars of the future." Children are the future of the society and the foundation of a strong, vibrant and dynamic nation. The physical and mental health of the country is determined largely in the manner by which children are cared for in the early stages. "Children" means persons who have not completed the age of eighteen years. Children are vulnerable group that need special attention and protection from the state and families. Among them Street children are one of the most vulnerable categories of children. A street child can be described as someone who resides on the streets, does not attend school, engages in low-income street jobs if they work at all, lacks parental care and protection, and is exposed to the dangers of urban living conditions. Extending his best wishes on the occasion of the 60th Children's Day, Prime Minister KP Sharma Oli had expressed his commitment to making the streets free of street children by the year 2081. But after the end of this year also there is no changes in the situation street children although there are significant and substantive national and international protective measures for protecting the street Children. There are major difficulties in trying to count the number of street children and the degree of challenges they experience as these populations are not adequately covered by national census, educational and health or other types data.

Numbers of newspapers in this country are publishing the news regarding problems and causes of Street children. The increasing number of children begging daily stretching out their hands, carrying placards saying they are poor and helpless, or performing acts to elicit sympathy raises serious concerns about their future. This situation can be considered problematic not only from the perspective of the child's well-being

* Final year BALLB Student, Kathmandu School of Law

but also from that of the family, society, and the nation as a whole. Orphan children, Children that have been left or found abandoned in hospitals or other public places or separated from parents or left unclaimed, with the identity of their parents unknown and Children who have been separated from their families for their best interests due to abuse, violence or neglect by their respective father, mother or guardian are children in need of special protection. The state has obligation to make necessary arrangement for the basic needs including maintenance, protection, health and education of children in need of special protection, on the basis of the available means and resources.

Street children usually reside in areas with high foot traffic and dense populations. In Nepal they can be found in Birgunj, Kathmandu Valley, Pokhara, Damak, Dharan, Hetauda, Butwal, Bhairahawa and other populated cities areas in Nepal. The problem of street children has emerged as a major social problem. The doctrinal research method has been used in this paper. The paper has explored the causes of being street children. The objective of this paper is to present the National and international protective legal measures regarding the state responsibility to protect the children. This paper is dedicated to shed light on only national and international legal framework and national institutional frame work only.

2. Defining Street- Children

“The United Nations (1985) defines children living and working on the street as any girl or boy for whom the street has become his or her habitual abode and/or source of livelihood, who are inadequately protected, supervised, or directed by responsible adults.” To offer a globally recognized classification, UNICEF (1986) categorizes children into three groups: Children at Risk, referring to poor working children from street families who live at home but earn money on the streets for their families; Children on the Street, who spend most of their time on the streets but still maintain some family ties and regularly return home; and Children of the Street, who both live and work on the streets with little to no family support or contact. A street child refers to any girl or boy for whom the street has become his or her habitual residence or a source of livelihood and who work and live in the streets in the daytime and whether return back home to their family at night. Children who, despite having a home, choose not to return, have no contact with family members, and consider the street their entire world while living independently on the streets for a long time, fall under the definition of street children. Among them, the majority fall within the 10 to 14 age group. Government data shows that about 65 percent of these street children are male.

Guidelines for the Rescue, Protection, and Management of Street Children, 2072 B.S. has defined street children as “Street children” refers to the following children who, for their survival, take shelter on the streets for twenty-four hours, or overnight, or during the day, or for some part of the day and night:

1. Children who are compelled to live on the streets due to being without parents or family.
2. Children who have been completely living on the streets, without any contact with their family for a long period of time.
3. Children who live on the streets but occasionally maintain contact with their family.
4. Children who live on the streets together with their family.
5. Children who, due to disasters, conflict, or similar reasons, have been displaced, lost, or abandoned and are compelled to survive on the streets.
6. Children who have been abandoned by their families for various reasons and left helpless on the

streets.

7. Children who, due to special circumstances (including family breakdown), take shelter on the streets alone or with friends.

3. Causes of being street Children

Family causes is one of the causes of being street children. Domestic violence, family breakdown, poverty, and similar causes are found to be reasons why children end up on the streets. Further, children from broken families such as those living with a stepmother, only with their father, without any family support, or orphans are more likely to develop harmful habits like drinking, smoking, using intoxicants, gambling, and engaging in other activities that are prohibited by national law.

Research has explored economic causes as the second dominant cause; this covered up 42.33%, which pushed people on the street as another causes. Families living below the poverty line often struggle to provide adequate care for their children, leading to neglect. Consequently, many of these children leave home and form their own groups on the streets. Children usually come to the streets because of violence or extreme poverty at home.

Further, social disorganization is one of the major causes of being street children. Due to family poverty, unfulfilled desires, an unappealing home environment, and cultural conflicts from the generation gap, children often choose to live on the streets where they find companionship among peers in similar situations. social stigma, gender discrimination, lack of social control, are the one major cause that compels children to go to and spent street life. Moreover, second marriage of the mother, forced child marriage, domestic violence, gender Discrimination, family abandoned, child birth before married, suspected to be witches that bring bad luck to family and so on are also major social causes for compelling children to be street children.

Other causes include wars and natural disasters such as earthquakes, volcanic eruptions, floods and hurricanes are other causes for being street children. Another reason is that many of the street children who had run away from their home have had done so because they were beaten or sexually abused. A research has revealed that boss are abuse to child of their home to stay on works but child girls are dislike such type of activities on day to day, it is so painful for girl's child and leave from bosses home, no more way and come to street living with street life.

4. National Legal Measures

There is extensive legal provisions regarding the protection of Children that proved a strong legal frame for making state responsible for the special protection of the street children. Recognizing their vulnerability and humanity, national laws have laid strong foundations to protect, empower, and uphold the rights of these forgotten voices of our streets. Some of important national laws are as follows:-

4.1. The Constitution of Nepal

Article 39 of the Constitution of Nepal has recognized Following Rights of child as fundamental Right:

- Every child shall have the right to name and birth registration along with his or her identity.
- Every child shall have the right to education, health, maintenance, proper care, sports, entertainment and overall personality development from the families and the State.

- Every child shall have the right to elementary child development and child participation.
- No child shall be employed to work in any factory, mine or engaged in similar other hazardous work.
- No child shall be subjected to physical, mental or any other form of torture in home, school or other place and situation whatsoever.
- The child who is helpless, orphan, with disabilities, conflict victim, displaced or vulnerable shall have the right to special protection and facilities from the State.
- In addition to this Article 43 of the constitution of Nepal has incorporated that children shall have the right to social security, in accordance with law.
- Similarly, article 11(4) of the constitution of Nepal states that every minor who is found within Nepal and the whereabouts of whose father and mother are not known shall, until the father or the mother of the child is traced, be a citizen of Nepal by descent.
- Evaluating economically the work and contribution such as maintenance of children and care of families and taking into consideration primarily of the best interests of the child has been incorporated as Policies relating to social justice and inclusion under the article 51(j) of the constitution of Nepal as policies of state.

4.2. Act relating to Children, 2075

This act has incorporated extensive legal provision regarding the protection of street Children as children in need for special protection. This act has provided following legal framework for the protection of street children:

- Every child shall have the right to live with dignity.
- The Government of Nepal, Province Government and Local Level shall take necessary measures required for preventive and security service including prevention of possible accidents, minimization of risks that may occur on the children, in order to protect the rights of the child to live and development.
- Every child shall have the right to have name with own identification and birth registration.
- A child whose both father and mother are not identified may use the surname given by the guardian after his or her name.
- Every child shall have the right to obtain proper care, protection, maintenance, love and affection from his or her father, mother, other member of family or guardian under Right to protection.
- Further, Children with disabilities, war victims, displaced, under vulnerable conditions, or living on street shall have the right to special protection as prescribed from the State for their secured future.
- Similarly, every child shall have the right to protection from being exploited economically and shall also be entitled to be protected from any activity which may be harmful to him or her or be obstacle to his or her education or detrimental to his or her health, physical, mental, moral, social development.
- The Government of Nepal, Provincial Government and Local Level may follow the necessary measures and make and implement the standards for the protection of the children.
- Further, children shall have the right to get necessary vaccination to prevent diseases and allow to

utilize the physical and mental health services according to the national standards, to get information about body, reproduction and reproductive health according to age and maturity.

- Every child shall have the right to child friendly entertainment according to his or her age, interest and requirement.

4.3. The Regulation Relating to Children, 2078

The Government of Nepal has framed the Regulation Relating to Children, 2078 in order to implement the objectives of the Act Relating to Children, 2075. This regulation has regulated the matters relating to child club or organizations, Child-friendly behavior and determination of the best interests of the child, Juvenile Detention Center and Child Reform Home, Alternative care of children, temporary Protection Service and Rehabilitation Center, National Child Right Council, Child welfare officer and social worker and child psychologist. Similarly, this regulation has provided following additional services for Children in need for special protection including the Act.

4.4. Guidelines for the Rescue, Protection, and Management of Street Children, 2072 B.S.

In order to operate programs for the rescue, counseling, protection, socialization, family and social reintegration, rehabilitation, and re-unification of street children—and to create an environment that prevents children from coming to the streets by promoting family support programs and awareness programs related to child rights shall be conducted at the local level. Additionally, programs related to the management of street children shall be implemented in partnership, coordination, cooperation, and collaboration with government, non-governmental organizations, development partners, and civil society. To organize and make ongoing activities more coordinated and effective, the Ministry of Women, Children and Social Welfare had issued the "Guidelines for the Rescue, Protection, and Management of Street Children, 2072 B.S."

4.5. Procedure on Monitoring, Rescue, Reintegration, and Rehabilitation of Child Laborers, 2076 (2019)

This procedure has been developed in accordance with the strategies adopted by the Master Plan, aiming for the regular identification, monitoring, and regulation of children at risk of or involved in child labor, and to facilitate their reintegration and rehabilitation within their families and communities. This procedure has listed Child labor involved in begging and Child labor involved in street vending as targeting group.

4.6. National strategy for Early Childhood development 2077-2088

The National Strategy for Early Childhood Development 2077–2088 has been formulated under the convenorship of the National Planning Commission to build clear and uniform views among the governments of all three levels about its concept, definition and vision, along with the goal of realizing holistic development of all children from conception to 8 years of age. through age appropriate, quality services, supported by strong legal, institutional, and financial systems. It emphasizes skilled human resources, active family and community involvement, and expanded, inclusive services, prioritizing children needing special protection for their complete and healthy growth.

4.7. Child labor (to prohibit and regulate) act, 2056 B.S.

This Act has been enacted to prohibit employing children in factories, mines, or other hazardous work, and to make necessary provisions regarding their health, safety, services, and facilities when engaging them in other forms of work.

4.8. Child labor (to prohibit and regulate) act, 2062 B.S.

This regulation has regulated the procedural matters relating to the child labor.

5. National Institutional Frame work

Following institutions are working for the protection, promotion and welfare of street child in Nepal :

- National Institutional Mechanism
- National Human Right Commission
- National Women Commission
- National planning Commission
- Ministry of Women, Children and Senior Citizens
- Home Ministry
- Ministry of health and population
- Ministry of labor, employment and social security
- Nepal Police
- National Child Right Council
- Chief District Office
- Courts
- Child Search and Coordination Center (104)
- Child Helpline 1098
- Child Club
- District coordination Committee, Village Bodies and Municipalities
- Child Protection and Promotion Sub-Committee

6. International measures

Every child deserves a life of dignity, safety, and opportunity regardless of where they live, sleep, or survive. Yet, for millions of street children around the world, basic rights remain distant dreams, overshadowed by hardship and neglect. Recognizing their vulnerability and humanity, international laws have laid strong foundations to protect, empower, and uphold the rights of these forgotten voices of our streets. Some of important international laws are as follows: -

6.1. Convention on the rights of Child Right, 1989

This convention has provided a strong legal measure covering all civil, political, social, economic and cultural rights of children that makes state to be responsible for protect the street children as follows:

- States Parties recognize that every child has the inherent right to life.
- States Parties shall ensure to the maximum extent possible the survival and development of the child.
- States Parties undertake to respect the right of the child to preserve his or her identity, including nationality, name and family relations as recognized by law without unlawful interference.
- States Parties recognize the rights of the child to freedom of association and to freedom of peaceful

assembly.

- No child shall be subjected to arbitrary or unlawful interference with his or her privacy, family, home or correspondence, nor to unlawful attacks on his or her honour and reputation.
- States Parties shall take all appropriate legislative, administrative, social and educational measures to protect the child from all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation, including sexual abuse, while in the care of parent(s), legal guardian(s) or any other person who has the care of the child.
- A child temporarily or permanently deprived of his or her family environment, or in whose own best interests cannot be allowed to remain in that environment, shall be entitled to special protection and assistance provided by the State.
- States Parties shall in accordance with their national laws ensure alternative care for such a child.
- States Parties recognize the right of every child to a standard of living adequate for the child's physical, mental, spiritual, moral and social development.
- States Parties recognize the right of the child to be protected from economic exploitation and from performing any work that is likely to be hazardous or to interfere with the child's education, or to be harmful to the child's health or physical, mental, spiritual, moral or social development.
- States Parties shall take all appropriate measures, including legislative, administrative, social and educational measures, to protect children from the illicit use of narcotic drugs and psychotropic substances as defined in the relevant international treaties, and to prevent the use of children in the illicit production and trafficking of such substances.
- States Parties shall protect the child against all other forms of exploitation prejudicial to any aspects of the child's welfare.

6.2. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communications procedure

The Optional Protocol on a Communications Procedure allows street children, or their representatives, to directly report rights violations to the UN Committee on the Rights of the Child when national remedies fail. It ensures justice, state accountability, and encourages legal reforms, empowering street children by recognizing their rights and promoting systemic changes for their protection and well-being at both national and international levels.

6.3. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966

The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone to an adequate standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing and housing, and to the continuous improvement of living conditions. The States Parties will take appropriate steps to ensure the realization of this right, recognizing to this effect the essential importance of international co-operation based on free consent.

Others

- Universal Declaration on Human Rights 1948
- International Covenant on Civil and Political Rights 1966
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women

- Convention on the Protection of the Rights of Migrant Workers and Members of their Families

Concluding Words

Street children are the victims of various social and economic issues such as economic growth disparities, conflict, poverty, erosion of traditional values, domestic abuse, and both physical and emotional mistreatment. Investing in children is necessary to achieve the long-term vision of “Prosperous Nepal, Happy Nepali”. The state shall not make them stateless in the condition of Parentless children. Recognizing their vulnerability and humanity, national and international laws have laid strong foundations to protect, empower, and uphold the rights of these forgotten voices of our streets. Prevailing protective legal measures has made all three levels of government responsible for the special protection of street children. National institutions working for child must be more active with focus on their responsibilities towards the rights of street children.

References

1. Acharya, M. P., & Bhattarai, G. B. (2022). Criminology Penology (Second, p. 55). Kathmandu. Bhrikuti Academic Publications.
2. Bhusal, S. (2016). STREET CHILDREN IN BUTWAL MUNICIPALITY: A CASE STUDY. TRIBHUVAN UNIVERSITY JOURNAL, XXIX(1), p.197. [file:///C:/Users/Baliram/Downloads/gebanath,+191-202%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Baliram/Downloads/gebanath,+191-202%20(2).pdf).
3. Convention on the rights of Child, Article 6(1) (1989).
4. Gorkhapatra News Reporter. (2024, April 20). Lack of Birth Registration Renders Children Stateless. Gorkhapatra, p.2.<https://epaper.gorkhapatraonline.com/pdf?file=/uploads/file/2024/4/gorkhapatra/2024-04-19-11-55-41-gopa-baishakh-8.pdf>.
5. Guidelines for the Rescue, Protection, and Management of Street Children, 2072, section 2(n).
6. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Article 11(1966).
7. KHANAL, U. (n.d.). STREET CHILDREN IN NEPAL: A STUDY ON SOCIO-ECONOMIC CONDITION OF STREET CHILDREN IN KATHMANDU VALLEY (p. p.247). Retrieved April 10, 2025, from <http://archive.nnl.gov.np/bitstream/123456789/165/2/Uttam%20Phd%20thesis%20.pdf>.
8. Oli, B. (2024, May 5). Street Children Being Rescued. Gorkhapatra. <https://gorkhapatraonline.com/news/106529>.
9. Pillai, K. (2021). Prevention with Children living & working on the streets. United Nations office on Drugs and Crimes.<https://www.unodc.org/unodc/prevention/youth-initiative/youth-magazine/2021/december/prevention-with-children-living-and-working-on-the-streets.html>.
10. Pathak, P. (2020). Street children: International & national protective measures , commonwealth law review journal. vol 6. P. 480.
11. Procedure on Monitoring, Rescue, Reintegration, and Rehabilitation of Child Laborers, section 4 (2076).
12. Sharma, M.K. (2020). Street Children in Nepal: Causes and Health Status. JOURNAL OF HEALTH PROMOTION. V. 8. P.130. [file:///C:/Users/Baliram/Downloads/gebanath,+129-140+Mohan+Kumar+Sharma%20\(8\).pdf](file:///C:/Users/Baliram/Downloads/gebanath,+129-140+Mohan+Kumar+Sharma%20(8).pdf)
13. The Act Relating to Children, 2075.
14. The Constitution of Nepal.
15. (2024, September 14). We will free street children from the streets by 2081. Prime Minister Naya Patrika. <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/149587/2024-09-14>.

Effectiveness of Child Marriage Laws in Nepal

 Safalta Karki *

Abstract

In the context of Nepal, child marriage remains a significant challenge, affecting various aspects of life, including health, education, and the overall well-being of young girls and boys. Although the government has been continuously working to prohibit this practice, it is prevalent, particularly in rural regions of Nepal. This paper examines the effectiveness of child marriage laws, the challenges in their enforcement, and strategies to mitigate early marriages.

1. Introduction

1.1 Definition of marriage

Marriage, a legally and socially sanctioned union, usually between a man and a woman, that is regulated by laws, rules, customs, beliefs, and attitudes that prescribe the rights and duties of the partners and accords status to their offspring (if any but this definition seems reformed due to the evolving concept of inclusion of gender.

1.2 Historical and cultural perspectives on child marriage in Nepal

Sage Manu (first king of the earth) in Manu Smriti, has also gave his insights regarding the concept of marriage, it has stated that if girls remains unmarried after reaching puberty, her parents have failed in their duty towards her. The concept of kanyadan has also give rise to the child marriage as kanyadan literally means gift of virginity". (maharjan, 2012)

The social construct of sending a daughter to her husband's home has reinforced the perception that daughters are a burden to their families. This deeply ingrained belief has led to the notion that marrying off a daughter at an early age reduces the family's financial and social responsibility.

2. Legal Framework Addressing Child Marriage

2.1 Domestic Legal Provisions

I. Muluki Ain (11th Amendment)

Historically, 11th amendment of Muluki Ain 2020 B.S provided the legal age for marriage for boys 20 years and girls for 18 years without parental consent. (Muluki Ain 2020, 2020 B.S(2018 A.D)) The provision mentioned in muluki Ain 2020 has faced criticism regarding gender discrimination in the age of marriage between men and women.

II. Muluki Criminal Code, 2074

Muluki criminal code 2074, has defined marriage below the age of 20 is regarded as a child marriage. It has also extended its provisions regarding the sexual relationship under 18 years is regarded as rape and impose strict liability and punishment. (Muluki criminal code, 2074)

III. Constitution of Nepal, 2072 (Fundamental Rights and Duties)

Nepal's 2015 Constitution lays a strong foundation for safeguarding women and children from harmful practices like child marriage. It enshrines several fundamental rights that collectively work to prevent such practice: (The Constitution of Nepal, 2072)

Right to Equality and Non-Discrimination: Article 18 ensures that all citizens are equal before the law and prohibits discrimination based on gender, caste, or other.

Right to Live with Dignity: Article 16 guarantees every individual's right to live with dignity, reinforcing the state's commitment to uphold human right.

Right to Protection from Exploitation: Article 29 protects individuals from exploitation in any form, which encompasses practices like child marriage.

Rights of Women: Article 38 recognizes women's rights, including reproductive rights, and ensures their protection against all forms of violence.

Rights of Children: Article 39 provides children with rights to identity, birth registration, education, health care, and protection from hazardous work and exploitation.

IV. The Local Self Governance Act, 1999

Obligates local-level governance bodies to adopt necessary programs for the protection of women and children. Accordingly, the Ministry of Local Development's guidelines on granting support to local governments requires that they allocate at least 10% of their budgets for programs and projects that directly benefit women and children. These funds may be used by local bodies in formulating specific programs to end child marriage. (Local self Governance Act, 1999)

V. National Strategy to End Child Marriage, 2072

Although Nepalese law stipulates that individuals must be at least 20 years old to be eligible for marriage, approximately 29% of marriages still involve individuals under the age of 18. To address this issue, the Government of Nepal launched the National Strategy to End Child Marriage in 2016, aiming to eliminate child marriage by 2030. The United Nations Population Fund (UNFPA) anticipates that this strategy will play an effective role in addressing all issues related to adolescents and in enforcing laws to end child marriage. (Ministry of Women, 2016)

2.2 International Legal Commitments

I. Convention on the Rights of the Child (CRC)

Convention on the rights of child adopted on 20 November 1989 by the UN general assembly resolution 44/25. It has incorporated various provisions for the protection of best interest of children and it has also incorporated the provisions from the harmful and mal practices.

- Article 3, states that it shall be the primary consideration to protect best interest of children.
- Article 6, Every child has the inherent right to life and states must ensure their survival and development. The child marriage can hinder in the overall development of children and their survival as early marriage can put children in the risk to proper development.
- **ARTICLE 21(3), ABOLITION OF HARMFUL TRADITIONAL PRACTICES**

States shall take all effective and appropriate measures with a view to abolishing traditional practices prejudicial to the health of children. (Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989)

Since, Nepal is the party to child right convention and has promised to adhere by the laws of CRC, it has implemented the laws in its national provisions.

II. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)

Adopted by the UN general assembly 34/180, 18 December 1979, It has penalized forced or underage marriage with the objective of protection of women from forced marriage. (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1979)

III. Sustainable Development Goals (SDGs)

In 2015, UN member states came together to adopt the sustainable development goals(SDGs). Set of 17 goals were set for the global development. They are the universal call to action to end poverty, protect the planet and ensure that all people enjoy peace and prosperity, centered on the realization of human rights.

Target 5.3 aims to “eliminate all harmful practices, such as child, early and forced marriage and female genital mutilations” by 2030. We will not achieve eight of the Sustainable development Goals without ending child marriage. 193 countries have agreed to end child marriage by 2030 under the SDGs (The sustainable development goals and child marriage. , 2023)

Muluki criminal code 2074, has defined marriage below the age of 20 is regarded as a child marriage . (Muluki criminal code, 2074)

3. Challenges in Enforcement

I. Social and Cultural Barriers

a. Deep-rooted beliefs and traditions (e.g., Kanyadan)

Traditional rituals such as Kanyadan are entrenched in Nepalese custom in such a way that the prevalence of child marriage is unavoidable. Early marriage is considered a norm in these customs and perpetuates the practice down through successive generations. Since the past daughter birth are considered as disgrace to the family and due to the tendency of discrimination among son and daughter the patriarchal society has set up the system of marrying daughter in an early age. This has not only give rise to the practice of child marriage but also linked with the societal deep rooted belief system and tradition.

b. Gender roles and economic incentives for early marriage

Patriarchal norms assign distinct roles to genders, often limiting opportunities for girls and encouraging early marriage. Economic factors, including dowry practices and financial incentives, further drive families to marry off daughters at a young age to alleviate economic burdens. (UNICEF U. &., 30 Aug, 2019)

II. Legal and Institutional Barriers

a. Weak enforcement and lack of awareness

Despite the laws has set the minimum age of marriage 18 years from Muluki Ain of 2020 B.S and set it to 20 years from Muluki criminal code, 2074 B.S. It has failed to implement pragmatic approach to make general people aware about the laws and it's rationality behind the demarcation of the early age marriage restriction.

In 2021, Madan Majhi 19 years, married a girl of 16 years of age after the death of his father so he can go for work to cure his mother illness and with the hope of bread was sentenced for 18 years imprisonment and and 50,000/- fine, after the imprisonment his mother was taken care by villagers and eventually died after 2 month (Bagale, 2019) . The real life scenario reflects how legal ignorance and intersects with each other.

This scenario presents how people are getting convicted due to lack of knowledge of laws and due to obligation of to be fulfilled in early age.

b. Limited access to justice for victims

Child marriage may have led to limited access of justice to the victims despite the case being filed, particularly in the case of a girl she may even be rejected by her own family and on another hand she would have to face the problem of survival in the society.

III. Economic and Educational Factors

In 2023, the United Nations Children's Fund reported that 640 million girls and women worldwide were married before 18, with nearly half of all child brides from South Asia. (UNCRC, 2023) Each year, approximately 15 million girls marry as children, which translate to one girl every two seconds. (UNICEF, 2013) Nepal has the third highest rate of child marriage in Asia. Despite laws against it, the practice remains widespread in the country. (UNFPA, 30 Aug, 2019)

a. Poverty and lack of economic opportunities

Poverty, the low value attached to daughters, and lack of access to education are contributory factors, while the caste system and patriarchal culture similarly play a role. It increasingly appears that teenagers are choosing their own partners and may even elope. In some cases, parents encourage adolescents to initiate their own marriage to avoid the high costs associated with dowry or wedding. (UNICEF U. , June, 2017)

b. Impact of child marriage on education and health

Child marriage also severely affects girls' education, triggering high rates of school dropout. Girls who are married in Nepal are ten times more likely than unmarried girls to drop out of school. Early marriage also exposes girls to drastic health consequences, such as risks associated with early pregnancies and poor mental health resulting from isolation and a higher level of domestic work. (brides, 22 feb, 2024)

Effectiveness of child marriage law

One of the major confusions in Nepal's legal system regarding child marriage is the contradictory way the Civil Code and the Criminal Code approach the issue. The Muluki Civil Code 2074 states that marriage

before the age of 20 is not valid, but it is also not automatically void it is considered voidable. This means that unless someone challenges it in court of file case of child marriage, the marriage still carries some weight.

Now here's the confusing part: if a couple marries before turning 20 and even gives birth to a child before reaching that age, the rights of the child and other civil responsibilities get recognized by the law.

However, the marriage itself is not legally valid, and because of that, the woman's rights especially related to property and inheritance are not guaranteed. This legal loophole opens the door for various kinds of discrimination and violations against women, leaving them unprotected in the eyes of the law despite having entered into marital and maternal roles.

On the other hand, the Muluki Criminal Code 2074 is far more serious: it calls child marriage a crime. Section 173 of the Criminal Code clearly states that marrying or helping someone marry before 20 is punishable by law. This gap in the law sends a mixed message to society, making it harder to protect children and truly end child marriage. For real change, Nepal's laws need to be in sync child marriage should not only be criminal, but also considered completely invalid from the beginning.

6. Strategies to Mitigate Child Marriage

A. Community Awareness and Behavioral Change

Awareness is fundamental measures that can bring positive change to any deformities in legal practices. The civic awareness plays huge role in any society. It is the society by which law gets implemented. Civic awareness has direct impact for the behavioral changes. The civic awareness in the matter of child marriage can have direct impact in the positive changes to minimize the potential harm to the individual /children and can even reduce the sentences from child marriage.

B. Legal Reforms and Stronger Enforcement

When any situation gets out of the hand the role of state can goes beyond the civic awareness. The legislature and other responsible stake holders implementation of laws can create deterrence effects in society.

C. Economic and Social Support Programs

Economic status of any children can lead to the early marriage. The burden to raise family can cause trouble and mostly daughters are forced to marriage in an early age.

RECOMMENDATIONS

1. Legal Harmonization

- Amend Section 72 of the Muluki Civil Code to explicitly include child marriage as a void marriage, not just voidable.
- Ensure both civil and criminal codes reflect a unified stance: that child marriage is illegal, invalid, and punishable.

2. Automatic Annulment Provision

- Introduce a legal provision to automatically void any marriage below the legal age, regardless of the parties' consent or action.

3. Clarity in Enforcement

- Develop clear judicial and procedural guidelines to handle cases of child marriage with consistency across civil and criminal courts.

4. Awareness and Training

- Conduct legal literacy campaigns to inform the public, especially rural communities, about the legal consequences of child marriage.
- Provide training for law enforcement, judges, and local authorities on handling child marriage cases effectively.

5. Child-Centered Support Services

- Establish accessible legal aid and psychosocial counseling for victims of child marriage to seek annulment and justice without stigma.

Conclusion

Child marriage in Nepal isn't just a matter of legal provisions it's a deeply personal, emotional, and social issue that continues to affect thousands of young lives. Behind every early marriage is a story of poverty, pressure, tradition, and a lack of choice. While the country has made commendable efforts on paper through laws, constitutional rights, and international commitments, the real-life impact of these measures still falls short.

A major reason for this gap is the inconsistency in how our legal system treats child marriage. The Civil Code recognizes such marriages as "voidable" rather than automatically "void," while the Criminal Code calls them a punishable crime. This contradiction sends mixed messages to society and weakens the very protections we're trying to provide especially to young girls who often carry the heavier burden in these relationships.

Laws alone won't change what's rooted in culture and economic desperation. For real transformation, we need to change hearts and minds at the community level. Families must see the long-term value in educating their daughters and delaying marriage. Girls must be empowered to dream bigger and live freely. And victims of child marriage must be supported not silenced with accessible legal aid, education, and emotional care.

Ending child marriage is possible but only if we move beyond just punishing the practice. We must also create an environment where every child can grow up with dignity, choice, and hope. That's how we protect our children not just in law, but in life.

Bibliography

- Bagale, T. (2019). Child marriage and Nepal law: A case that proves the ignorance of the law is no excuse.
- brides, K. W. (22 feb, 2024).
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1979. (n.d.).
- Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989. (n.d.).
- Local self Governance Act, 1999. (n.d.).
- maharjan, p. D. (2012). Child marriage in Nepal. Kathmandu, Nepal: plan Nepal.
- Ministry of Women, C. a. (2016, march 11). nepal.unfpa. Retrieved from <https://nepal.unfpa.org>: <https://nepal.unfpa.org/>
- Muliki Ain 2020. (2020 B.S(2018 A.D)).
- Muluki criminal code, 2074. (n.d.).

- The Constitution of Nepal, 2072. (n.d.).
- (2023). The sustainable development goals and child marriage. .
- UNCRC. (2023). Is this an end to child marriage with reach? New york : UNICEF.
- UNFPA. (30 Aug, 2019). UNFPA-UNICEF Global progrmmae to end child marriage. .
- UNICEF. (2013). Ending child marriage progress and prospects. .
- UNICEF, U. &. (30 Aug, 2019). Nepal child marriage profile.
- UNICEF, U. (June, 2017). Ending child marriage in Nepal.
- Bagale, T. (2019). Child marriage and Nepal law: A case that proves the ignorance of the law is no excuse.
- brides, K. W. (22 feb, 2024).
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1979. (n.d.).
- Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989. (n.d.).
- Local self Governance Act, 1999. (n.d.).
- maharjan, p. D. (2012). Child marriage in Nepal. Kathmandu, Nepal: plan Nepal.
- Ministry of Women, C. a. (2016, march 11). nepal.unfpa. Retrieved from <https://nepal.unfpa.org>: <https://nepal.unfpa.org/>
- Muliki Ain 2020. (2020 B.S(2018 A.D)).
- Muluki criminal code, 2074. (n.d.).
- Muluki criminal code, 2074. (n.d.).
- The Constitution of Nepal, 2072. (n.d.).
- (2023). The sustainable development goals and child marriage. .
- UNCRC. (2023). Is this an end to child marriage with reach? New york : UNICEF.
- UNFPA. (30 Aug, 2019). UNFPA-UNICEF Global progrmmae to end child marriage. .
- UNICEF. (2013). Ending child marriage progress and prospects. .
- UNICEF, U. &. (30 Aug, 2019). Nepal child marriage profile.
- UNICEF, U. (June, 2017). Ending child marriage in Nepal.

The Role of Local Government on Empowerment of Senior Citizen in Nepal

 Surendra Rajaura *

Abstract

This study investigates the role of local governments in empowering senior citizens within the context of Nepal, a country undergoing significant demographic and governance transformations. With an increasing aging population and the devolution of authority to local levels under the federal system, local governments are positioned as key actors in addressing the needs and rights of elders. Through a mixed-methods approach involving interviews with local officials, focus group discussions with senior citizens, and policy analysis, this research examines the current state of elder empowerment initiatives, identifies barriers to implementation, and highlights opportunities for improvement. Findings reveal that while there is growing recognition of the importance of senior citizen inclusion, challenges such as inadequate funding, limited awareness, and systemic inefficiencies persist. The study underscores the need for capacity-building programs, intergenerational collaboration, and stronger legal frameworks to ensure meaningful participation of elders in local governance. By fostering elder empowerment, local governments can harness their wisdom and experience to promote inclusive development and resilient communities.

Keywords: Elder empowerment, local government, Nepal, Aging Population, Senior Citizens.

Introduction

Nepal is a country known for its diversity both in terms of culture and topography and now facing these changing demographic patterns. One of the most notable trends is the rapid aging of its population, driven by declining birth rates, increased life expectancy and movement to cities. As per estimates (2021) from the National Population and Housing Census, people aged 60 years and above are approximately 10.9 per cent of the total population of Nepal which is estimated to increase significantly in the next decades. This means that the next generation of older people will require different policies and programs to address their individual needs and the challenges they face.

The elderly population in Nepal has many inevitable problems such as livelihood issues, access to health care, and social isolation among others. Most elderly depend on family support systems, which are increasingly strained as urbanization and new family structures develop. Also, systemic challenges like absence of meaningful social protection schemes, age friendly environments and information about their rights further increases their vulnerabilities. It is within this context that local government assumes a vital role in enabling senior citizens to live lives of dignity, safety, and enrichment.

* Advocate & Assistant Professor, Kathmandu School of Law

However, especially since the introduction of federalism in Nepal with the implementation of the Constitution of Nepal, 2015, local governments have been given additional responsibilities to respond to the needs of their communities. These nations are uniquely qualified to understand and address their own elderly populations' unique needs in the form of localized interventions. Local governments, as the closest to citizens, can develop and execute specific programs aimed at strengthening the older group. Empowerment here means increasing their economic autonomy, access to basic services, social inclusion and representation in the decision-making process.

Local Governments and Senior Citizens Empowerment in Nepal: A Contextual Analysis It assesses the existing policy landscape, points to gaps and challenges, and illustrates promising initiatives that underscore the capacity of local governance to change the lives of the aged. This study addresses the need for a collaborative approach involving local authorities, civil society organizations, and senior citizens themselves, with the aim to present evidence that informs decisions leading to an inclusive and enabling atmosphere for Nepal's aging populace, thereby contributing to the body of knowledge and awareness for decision-makers and the broader community.

CHALLENGES OF SENIOR CITIZENS IN NEPAL

Economic insecurity is one of the core problems -- many older people simply do not have the financial means to support themselves. With few pension plans and no social security nets, many seniors were relying on family or the scant savings earned during a lifetime of work. This reliance can create an unfair burden on younger generations in the family, who are unable to provide the support that they require for themselves and for their older relatives.

Another major issue is access to healthcare. Even though Nepal has made significant progress in extending healthcare services throughout the country, a large portion of the elderly population lives in isolated, / remote regions where services are difficult to access. Many senior citizens do not have access to medical facilities due to geographical barriers, high costs, and insufficient health insurance coverage. Chronic illnesses, common among older adults, need continuous medical attention and medications — resources that remain out of reach for many. In addition, there is a lack of geriatric care experts and geriatric service that are age-appropriate, resulting in the vulnerable population facing worse health care issues.

Another serious issue is social isolation for the elderly population in Nepal. Traditional family systems are breaking down as younger generations flow into urban centers or other countries in search of work, removing social support networks of many elderly citizens who relied on them for a form of social security. Such is particularly true in rural locations, where social activities for seniors are rare and community bonds are loose. What follows is isolation and detachment that contribute to mental health conditions like depression and anxiety, ultimately causing a deterioration in the quality of life of seniors.

Elderly citizens also suffer from limited opportunities for active participation, restricting their potential contributions to society. Seniors have a wealth of knowledge and experience to offer, yet many are pushed off to the sidelines as other decisions are made. Resulting in feelings of disempowerment and exclusion, few platforms or programs exist to harness their potential. Combined with the lack of age-friendly public infrastructure, including accessible transportation and recreational sites, it limits their mobility and social participation.

As a whole, these issues highlight an urgent need for systematic and specific approaches to upgrading the quality of living for the elderly in Nepal. Tackling these complex issues will take collective action from all levels of government, civil society and wider society to ensure that senior citizens can live with dignity, safety and purpose.

Legal Instrument and Policy Initiatives for Older People in Nepal

Such as, - The legal and policy framework regarding the well-being of senior citizens in Nepal progressively but intermittently recognizes their needs and claims. This is in the context of Article 18 of the 2015 Constitution of Nepal, which is the supreme law of the land, provides for the right to equality and prohibition of discrimination and along with various other rights enshrined in it directly and indirectly extend to all sections of society, including senior citizens at the national level. Plainly, Article 38 of the Constitution acknowledges the state must enact laws and introduce policies needed to provide protection and prosper vulnerable groups, such as the elderly. Yet, despite these constitutional provisions serving as a framework, most of the commitments are still patchy and uneven in their application.

Among these is the Senior Citizens Act of 2006, which is one of the essential legislative tools behind addressing the issues of senior citizens. It also includes provisions relating to the establishment of old-age allowances, senior citizen homes as well as provisions for their social security. The allowances are paid per month to people aged 68 years and older based on criteria, including income thresholds and the number of dependents under the law. Though this initiative has provided some reprieve to low-income elders, the stipend is frequently derided as too little to cover the essentials. Bureaucratic roadblocks and slow disbursement have also weakened this program.

Decentralization / federalization: at the local level, the introduction of federalism in 2015 marked a major shift in governance, allowing municipalities and rural municipalities the autonomy to design and implement community-specific policies. Such decentralization has opened avenues for localized interventions in senior citizen empowerment. Many local governments have adopted small-scale initiatives, including health camps, free medicines, and transportation subsidies for seniors. And some municipalities have created senior citizen committees to bring together their needs and concerns and to advocate for the allocation of resources in municipal budgets. These efforts, while laudable, remain inconsistent nationwide, giving urban areas more focus than rural ones.

Existing international frameworks like the Madrid International Plan of Action on Ageing (MIPAA) and the United Nations Principles for Older Persons are useful guidelines that can provide directions to Nepal in developing its policy. But implementation of these international norms domestically has had less impact. For example, the MIPAA was ratified by Nepal in 2002, but the recommendations on facilitating active aging, securing income, and ensuring access to healthcare are still not fully operationalized. Also, the United Nations principles of independence, participation, care, self-fulfillment, and dignity have likewise been partially translated into tangible programs in local contexts.

Overall, even though Nepal has been able to ratify certain laws and guidelines regarding senior citizens, it is yet still far behind the adequate implementation of those laws. Assimilating national and local government, managing resources effectively, and implementing evidence-based solutions are vital to achieving a vision

of senior citizens empowerment. In the absence of these enhancements, the dreams of Nepal's older population to maintain dignity, security and to meaningfully participate in society will remain out of reach.

Local Government Initiatives for Senior Citizens in Nepal: Case Studies of Successful Programs

One such initiative of innovative programs especially targeted at the senior citizens has been implemented by several local governments in Nepal, which is a demonstration of the efficacy of localized interventions to counter the mega challenges of multi dimensions faced by the elderly people. These studies also demonstrate a buffer against funding and bureaucratic restrictions, as local authorities display initiative and creativity in building environments in which seniors thrive.

For instance, Kathmandu Metropolitan City has launched "Elderly Care and Support Program". Ever aware of the city's ever ageing populace, the municipal government embarked on an all-encompassing program with, inter alia, monthly health screening, free provision of essential medication and greatly subsidized public transport for the elderly. The program then also includes regular recreation activities, such as yoga classes and cultural activities, which serve the purpose of improving social contact and mental health. Reports from participants show significant improvements in their physical health and emotional well-being, demonstrating the success of addressing both medical needs and social determinants of health.

Another impactful initiative is the "Senior Citizen Engagement Forum" of the Pokhara Metropolitan City. The purpose of the forum is to enable the older adult population to express their concerns and interests, be involved in the decision-making for their community, and volunteer in areas of their choice. Forum members have also been working on local development projects in localities like tree planting and cleanliness drives, providing a sense of purpose and belonging. In addition to the above initiatives, the forum works with local schools to facilitate intergenerational learning sessions, whereby seniors impart their bounds of knowledge and life experience to younger generations. The pressure in turn enriches the life of the elderly and strengthens bonds between generations.

Despite limited national resources, the country has turned to a "Community-Based Elderly Care Model" in rural Dhading District, used by local governments as a way to tap into community resources to provide support and services to senior citizens. The model consists of training local volunteers, who are often younger family members and neighbors, to give basic caregiving and companionship to elderly residents. Guided by local health workers and provided with first aid kits and communication tools, these volunteers are trained to intervene in emergencies as needed. The program has helped combat this isolation and connect seniors to care in real-time, illustrating how a community-driven program can bolster — not replace — formal healthcare access.

The Second case is on Baglung Municipality it has also an immune case of Senior Citizen Entrepreneurship Development Program. Seeing the hidden knowledge of older persons, small business training and funding is offered to those interested. Participants have launched everything from handicraft production to organic farming, generating income and improving their self-sufficiency. Not only combatting economic insecurities, the program defies stereotypes about aging by reinforcing senior citizens as vital contributors to the local economy.

These case studies highlight the various approaches for local adaptations of interventions in addressing the specific needs of older persons in local jurisdictions in Nepal. Through their focus on accessibility, inclusivity, and sustainability, these programmatic initiatives have made impactful progress, creating

standards by which we can follow for other municipalities. These successes reinforce the crucial role of local governance in inducing beneficial cycles, and illustrate the transformational possibilities of bottom-up initiatives that empower older citizens.

Dark Side of the Moon Implementation Gloom: Local Governments Empowering our Seniors

This is despite the fact that local governments in Nepal have shown exemplary initiative in empowering older people, much remains to be done in terms of effective policy and program implementation for the sector. Resource limitations, institutional inefficiencies, and socio-cultural factors all play a role in exacerbating the disabilities faced by the elderly.

A key barrier is the ongoing shortage of financial and human resources. This, unfortunately, leads to programs for senior citizens being deprioritized, if included at all. Even where funds are allocated, they are often insufficient to meet the range of services that people require — such as health care, social security and recreational activities. On top of that, few trained personnel specialize in geriatric medicine and social work, and local authorities are poorly set up to design and implement targeted interventions. The shortfall in resources is particularly acute in rural municipalities already limited in fiscal capacity and administrative expertise.

Bureaucratic inefficiencies offer yet another major obstacle. Complicated processes, overlapping jurisdictions and delays in decisions often hamper providing services to old citizens on time. The distribution of old-age allowances – a lifeline for many, especially those without family support – is often delayed by procedural bottlenecks and administrative lapses. Likewise, localized initiatives like health camps or skill development workshops are often stuck in the morass of bureaucratic hurdles before they can be approved and executed, which substantially limits their impact and outreach. Such inefficiencies do not only hinder beneficiaries but also undermine the credibility of local governance systems.

The socio-cultural dimension adds to the factors that make the terms of empowerment initiatives complex. Aging remains a taboo subject with this with an underlying longstanding political or societal attitudes can inhibit efforts in promoting participation on elderly citizen. The stereotypical view of older adults as dependent, fragile, or incompetent overlooks the many lessons to be learned from their life experience and wisdom, but it also serves to exclude older adults from the decision-making processes that affect their communities. Elderly women, who face more significant poverty and social exclusion than their male counterparts, must also navigate barriers to accessing services and opportunities, adding another layer of complexity to gender disparities. Such ingrained biases require ongoing awareness campaigns to change the stereotypes in the society and create a different environment.

Moreover, there is also a big barrier in terms of geography and infrastructure, especially in rural and remote places. Nepal's unstable and difficult-to-reach terrain add barriers to providing basic services to senior citizens living in these areas. Rural areas also remain without basic necessities like healthcare services, public transport and recreational zones, putting the elderly at greater risk of isolation and marginalization. Inadequate age-friendly infrastructure, like ramps, elevators, and accessible public facilities, exacerbates their marginalization, further hindering their mobility and community involvement.

Thirdly, continuous coordination challenges among numerous tiers of government and actors prevent unified action. Federalism has decentralized authority, but has led to fragmentation of policy implementation.

Local authorities frequently find it difficult to fit their initiatives within national goals or gain the technical and financial support needed from above. Bringing together the expertise of civil society organizations, private sector businesses, and international partners to fill these gaps is crucial, but such collaborative efforts are often lacking or superficial.

It's going to take a multi-prong approach that blends increased funding with more efficient administrative processes, targeted advocacy, and better coordination to solve these challenges. Addressing such barriers in a systematic manner will allow local governments to provide a more enabling environment for the older population, so that empowerment initiatives are translated into meaningful outcomes for the most vulnerable groups.

In order to fulfil the needs of senior citizens in Nepal, local governments need a strategic and integrated approach in order to make use of available resources and collaborate with various stakeholders. This is a few actionable recommendations that could help the local authorities better empower the elderly population.

First, Build local capacities through dedicated investments in training and mobilizing human and other local resources. Creating specific units or departments responsible for senior citizen welfare within municipal administrations can enhance efficiency and accountability in service provision. Such Units should be run by trained gerontologists, social workers, health professionals who would develop appropriate programs for the elderly depending on their needs. In parallel, sensitizing existing staff on age-sensitive practices and inclusive governance through training programs can also make local administrations more responsive. Collaborating with academic institutions and non-governmental organizations can offer supplemental expertise and training resources, filling in technical and knowledge gaps.

Mobilization of financial resources is yet another important area of focus. Innovative funding mechanisms must be explored, like a percentage of local budgets specifically allocated for senior citizens programs, or voluntary contributions from local businesses and philanthropic organizations. This is where you can supplement government work by public-private partnerships as well. Private healthcare providers can be involved in the low cost medical service some services are in collaboration with private providers and technology companies can help in providing digital literacy programs suited to the elderly population. For successful pilot projects, local governments must also seek grants and technical assistance from international organizations and donor agencies to scale up.

It is equally important to work with civil society organizations (CSOs) and community-based groups to increase the impact of local government action. Civil society organizations (CSOs) have strong presence and internal expertise that help improve program design and outreach. Intergenerational: For instance, engaging with women's groups can support elderly women's unique challenges, while collaborating with youth organizations can promote intergenerational solidarity. Citizen volunteers trained and deployed by local government can play a critical role in ensuring that precious connections between the elderly and service providers are maintained so that no elderly citizen is left behind. Therefore, enabling and institutionalizing regular dialogue between local authorities, CSOs and senior citizens themselves, could also ensure transparency and co-ownership over initiatives.

Integrating technology is one more path to innovation. Digital tools can support local governments to both improve service delivery and engagement. For instance, they could develop mobile applications that allow

people to register and track old-age allowances or telemedicine platforms that enable seniors in remote areas to access healthcare. In addition to business solutions, social media and online platforms can be used to raise awareness about senior citizens rights and their services, creating a culture of inclusivity and respect for the elderly.

Employing monitoring and evaluation: Ultimately, creating a practice of monitoring and evaluating the empowerment initiatives is necessary in order to uphold the sustainability and effectiveness of the programs. They should also establish regular metrics and feedback loops to report on the impact of their initiatives. The programs can respond and adapt to new generation needs through data-driven insights that drive iterative improvements. Collectively learning and innovatively sharing best practices and lessons learned across municipalities can contribute further to the positive impact this system can have on our environment and society.

If these suggestions were readily implemented by local governments in Nepal, it could provide a strong ecosystem to empower senior citizens during their day-to-day life ensuring that they lead a dignified and secured life. Not only do such efforts benefit the elderly, but they also help promote social cohesion and the sustainable development agenda more broadly.

Conclusion: The Way Forward for Senior Citizen Empowerment in Nepal

Empowering seniors is not simply a moral imperative, but a strategic one, too, for Nepal's sustainable development. While the country is addressing the issues brought by the aging population locally indispensable change agents. Being embedded within communities gives them a perspective on the other side of the senior citizen socio-economic spectrum, helping policy makers keeping their kites high in the sky whilst remaining attuned to ground realities. We know, initiatives, from supporting economic independence through entrepreneurship to promoting social inclusion through intergenerational activities, local governments have proven that they can be the lever for change. Yet, driving towards holistic senior citizen empowerment requires a judicious blend of long-term dedication, cooperative strategies, and creative approaches.

In order to deepen local governments role in it, we need a systematic approach in place. Investing further in capacity development, resource mobilization and technological integration will help municipalities create scalable and sustainable programs. Also critical is building collaborations with civil society organizations, private sector actors, and international partners to maximize expertise and resources. These kinds of collaborations can help fill in the gaps, to ensure no senior citizen or older adult is left behind. Furthermore, the integration of continuous monitoring and evaluation mechanisms will allow local governments to fine-tune their strategies, respond to evolving challenges, and optimize the efficacy of their interventions.

The empowerment of senior citizens is a collective endeavor which we have the responsibility to pursue across ways of administration. If Nepal prioritizes the welfare of its elderly population, it can be the foundation of a more inclusive, resilient, and equitable society. Only the local governments (the closest representatives of people) are responsible to push for this cause, pragmatically working to convert the policy intentions into action and to give respect and recognition to senior citizens for their contribution

to the society. By coming together, taking collective action, and remaining resolute, Nepal can usher in a future where every senior citizen enjoys the fruits of life — security, purpose, and respect.

References

- (CBS, Central Bureau of Statistics) (2021). Preliminary Report: National Population and Housing Census 2021. Government of Nepal.
- Constitution of Nepal. (2015). MOJ: Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs. Available at <https://www.lawcommission.gov.np>
- Government of Nepal. (2006). A Senior Citizens Act, 2063 (2006) Ministry of Women, Children and Senior Citizens
- Social Security Allowance Distribution Procedure 2009
- Senior Citizen Identity Card Distribution Guidelines 2017
- Madrid International Plan of Action on Ageing (MIPAA) (2002). United Nations Department of Economic and Social Affairs. Retrieved from <https://www.un.org>
- National Planning Commission. (2019). Sustainable Development Goals Status and Roadmap: 2016–2030. Government of Nepal.
- Khadka, U. (2020). The future is older as demand for Nepali geriatric caregivers rises, Nepal's population itself is ageing fast. Nepali Times.
- Khanal, D. (2015). Issues of elderly population in Nepal. Sharing4good.
- Ageing Nepal. (2022). Proud to be old. <https://ageingnepal.org>.
- Pun, D. P., Subedi, B. P., Pandey, R., & Pokharel, S. (2009). Social change and the senior citizen In Nepal: A case study of their socio-spatial exclusion. Social Inclusion Research Fund.
- Shrestha, B. K. (2014). The problem of aging in Nepal. The Government of Nepal. dobroedelo. org
- United Nations. (1991). Principles of Older Persons of the United Nations. Resolution 46/91. Retrieved from: <https://www.un.org>
- World Health Organization (WHO), 2023. (2015). World Report on Ageing and Health Geneva: WHO Press.

Constitution in Nepali Sign Language: Nepal's Accessibility Imperative

 Bivek Chaudhary *

Abstract

This article examines the critical need for publishing Nepal's constitution in sign language to ensure equal access to constitutional knowledge for citizens with hearing impairments. Despite Nepal's progressive 2015 Constitution and commitment to disability rights, deaf and hard-of-hearing citizens face significant barriers in accessing and understanding their constitutional rights. Through analysis of constitutional frameworks, international best practices, and the specific challenges faced by deaf communities in Nepal, this article argues that sign language publication of constitutional provisions is not merely a specialized accommodation but a fundamental requirement for inclusive citizenship. The article further explores implementation strategies, potential challenges, and the particular importance of constitutional knowledge for vulnerable demographic groups including women, children, and senior citizens with hearing impairments. Framing constitutional accessibility as a rights issue rather than a welfare concern, this research contributes to broader discussions on meaningful inclusion and participatory democracy in diverse societies.

Keywords: Constitutional rights, sign language, accessibility, hearing impairments, Nepal, inclusive citizenship, legal communication, disability rights

1. Introduction

Justice is blind, but it must not be deaf. Sign language is not an accommodation, it is a right.

A constitution, written in a language unseen by its own citizens, remains a silent promise. To break that silence is not a courtesy, but a fundamental act of justice. Laws without understanding are chains, not shields. For the deaf community, the constitution's words must become visible, its rights tangible. To deny access to the nation's foundational document is to deny full citizenship. The imperative is not simply accessibility, but the recognition of inherent dignity. Sign language is not a translation, but a voice. It is the language of belonging, and the constitution must speak it. True democracy is measured not by the words it writes, but by the hands that understand them. The constitution's power lies in its accessibility, its ability to empower every citizen. In Nepali Sign Language, it finds its truest form. The time for whispered rights is over. The constitution must resonate, visibly and powerfully, in the language of the deaf community. Accessibility is not a choice, but a moral imperative. Until the constitution is signed, it remains incomplete. Let the words of our nation's law take flight, not on paper alone, but in the eloquent language of hands, ensuring that no voice is left unheard. In democratic societies, constitutions serve as the foundational documents

* Law Student at Nepal Law Campus

that articulate citizens' rights, governmental responsibilities, and national values. However, the promise of constitutional protection remains unfulfilled when significant portions of the population cannot access or comprehend these vital provisions due to communication barriers. For deaf and hard-of-hearing citizens in Nepal, the inability to access constitutional knowledge in their primary language-sign language-represents a fundamental inequity that undermines the very principles of equality the constitution seeks to uphold. Nepal's 2015 Constitution marks a significant advancement in recognizing disability rights, with explicit provisions prohibiting discrimination based on physical condition and guaranteeing equal rights to public services. However, the practical implementation of these constitutional commitments requires addressing not just legal frameworks but also communication barriers. When deaf citizens cannot access constitutional knowledge directly in sign language, they are effectively excluded from fully understanding and claiming their rights, creating a citizenship gap that contradicts constitutional intentions. This article examines the case for publishing Nepal's constitution in sign language, analyzing both normative justifications based on rights principles and practical implementation considerations. The analysis is particularly attentive to the needs of women, children, and senior citizens with hearing impairments-groups that often require special constitutional protections due to intersectional vulnerabilities.

2. Sign Language as a Constitutional Right:

The Recognition of sign language as an official language has gained momentum globally, with countries including New Zealand¹, Finland², and South Africa³ providing constitutional status to their national sign languages. This perspective aligns with the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD), which explicitly recognizes sign languages and calls for their promotion. The UNCRPD acknowledges sign languages as equal to spoken languages and includes provisions to protect and promote their use across several articles:

- **Article 9:** Accessibility measures must include sign language to ensure equal access to public services.
- **Article 21:** States are required to accept, facilitate, recognize, and promote the use of sign languages, ensuring freedom of expression and access to information.
- **Article 24:** Education systems must support the learning of sign language and promote the linguistic identity of Deaf communities.
- **Article 30:** Deaf people are entitled to recognition and support for their cultural and linguistic identity, including sign languages and Deaf culture⁴.

1 new Zealand has been a global leader in sign language recognition, granting New Zealand Sign Language (NZSL) official status as its third national language through the New Zealand Sign Language Act 2006. New Zealand Government. (2006, April 7). NZ Sign Language to be third official language. <https://www.beehive.govt.nz/release/nz-sign-language-be-third-official-language>

2 Finnish Sign Language was recognized in the Finnish Constitution in 1995. Section 17 guarantees the rights of sign language users and ensures their access to interpretation and translation services.

3 South African Sign Language (SASL) was recognized in the country's Constitution in 1996, ensuring its use and protection as part of promoting linguistic diversity. World Federation of the Deaf (WFD). (2023, July 6). Guidelines for Achieving Sign Language Rights. <https://wfdeaf.org/wp-content/uploads/2023/07/Guidelines-for-Achieving-Sign-Language-Rights.pdf>

4 European Union of the Deaf. (2022, September 30). UN CRPD – a key advocacy tool for national sign language recognition and sign language rights. <https://www.eud.eu/un-crp-d-a-key-advocacy-tool-for-national-sign-language-recognition-and-sign-language-rights/>

These provisions highlight a shift from viewing deafness solely as a disability to recognizing Deaf communities as linguistic minorities with distinct cultural identities. The UNCRPD serves as a critical advocacy tool for advancing national recognition of sign languages and supporting the rights of Deaf individuals. Nepal, as a signatory to the UNCRPD, is legally and ethically bound to uphold these principles. However, the current landscape reveals a significant gap in fulfilling these obligations. While Nepal's constitution enshrines principles of equality and non-discrimination, the absence of a formally recognized Nepali Sign Language (NSL) and its exclusion from official publications, including the constitution, perpetuates systemic inequality. The lack of standardized NSL resources, limited access to qualified sign language interpreters, and insufficient training for professionals in fields such as law, education, and healthcare further exacerbate the challenges faced by the Deaf community. This disparity underscores the urgent need for Nepal to align its national policies and practices with the UNCRPD's mandates, particularly concerning the recognition and promotion of NSL. The exclusion of NSL from the publication of the constitution directly impacts the civic participation of Deaf citizens. A constitution is the cornerstone of a nation's legal framework, outlining the rights and responsibilities of its citizens. Without access to this foundational document in their native language, Deaf individuals are effectively disenfranchised. They are unable to fully understand their rights, participate in democratic processes, or hold their government accountable. This exclusion not only violates their fundamental rights but also undermines the principles of inclusive governance and participatory democracy that Nepal aspires to uphold. Furthermore, it creates a barrier to accessing legal remedies and justice, leaving Deaf individuals vulnerable to exploitation and discrimination.

3. Nepal's Legal Framework on Disability Rights:

Nepal has made significant strides in developing legal frameworks for disability rights. The 2015 Constitution explicitly addresses disability rights in Article 42, guaranteeing the right to social justice and special protection. This constitutional commitment is further elaborated in the Rights of Persons with Disabilities Act 2017, which adopts a rights-based approach consistent with the UNCRPD (which Nepal ratified in 2010).

Article 42 of Nepal's 2015 Constitution is pivotal in safeguarding the rights of persons with disabilities. It mandates that the State shall make special provisions for the protection, empowerment, and development of citizens who are persons with disabilities. This constitutional recognition marks a paradigm shift, moving away from viewing disability as a matter of charity towards recognizing it as a matter of human rights. The explicit inclusion of disability rights in the constitution provides a strong legal basis for subsequent legislation and policy development. It also establishes a fundamental principle that persons with disabilities are entitled to equal rights and opportunities, and that the State has a responsibility to ensure their full participation in society.

The Rights of Persons with Disabilities Act 2017 is a landmark piece of legislation that translates the constitutional principles into concrete legal provisions. Aligned with the UNCRPD, the Act adopts a comprehensive rights-based approach, addressing various aspects of the lives of persons with disabilities. It covers a wide range of areas, including:

- **Accessibility:** The Act mandates accessibility in the built environment, transportation, information, and communication technologies, ensuring that persons with disabilities can access public spaces

and services on an equal basis with others.

- Education: It guarantees the right to inclusive education, promoting the integration of students with disabilities into mainstream schools and providing them with necessary support and accommodations.
- Employment: The Act prohibits discrimination in employment and promotes affirmative action measures to increase the participation of persons with disabilities in the workforce.
- Health Care: It ensures access to quality health care services, including rehabilitation and assistive devices, and prohibits discrimination in the provision of health care.
- Social Security: The act makes provisions for social security and other support.

The Act also establishes mechanisms for the implementation and monitoring of these rights, including the formation of committees and the designation of focal points within government agencies. Nepal's ratification of the UNCRPD in 2010 demonstrates its commitment to upholding international standards on disability rights. The Rights of Persons with Disabilities Act 2017 is a testament to Nepal's efforts to align its domestic laws with the principles and provisions of the UNCRPD. This alignment ensures that Nepal's legal framework is consistent with international best practices and that persons with disabilities in Nepal enjoy the same rights and protections as their counterparts in other countries. The UNCRPD serves as a guiding framework for Nepal's disability rights agenda, providing a roadmap for further legislative and policy reforms.

4. Deaf Communities and Legal Knowledge in Nepal:

The estimated 300,000⁵ Nepali citizens with significant hearing impairments face particular challenges in accessing legal knowledge. While Nepali Sign Language (NSL) has gained increased recognition, its development of legal terminology remains limited. The fact that Nepali Sign Language (NSL) has a limited vocabulary for legal terms presents a significant barrier. Legal language, by its very nature, is complex and precise, often relying on abstract concepts and technical jargon. The absence of standardized and widely understood signs for these terms means that Deaf individuals may struggle to comprehend their rights, obligations, and the legal processes that govern their lives. This lack of accessible legal terminology hinders their ability to fully participate in the legal system, whether as litigants, witnesses, or informed citizens. It also creates challenges for legal professionals, interpreters, and educators who work with Deaf individuals, making it difficult to accurately convey legal information. The consequences of this lack of access to legal knowledge are far-reaching. Deaf individuals may be more vulnerable to exploitation, discrimination, and injustice. They may be unaware of their legal rights and how to assert them. They may struggle to navigate legal procedures, understand court documents, or communicate effectively with legal professionals. This can lead to unequal treatment in the justice system and a denial of their fundamental rights. Furthermore, the lack of legal literacy within the Deaf community can undermine their ability to participate fully in civic life and exercise their democratic rights.

5. The Case for Sign Language Publication of Nepal's Constitution:

The publication of Nepal's constitution in Nepali Sign Language (NSL) is not merely a matter of accommodation; it is a fundamental issue of rights, equality, and effective governance. The constitution is the supreme law of the land, outlining the rights and responsibilities of citizens, the structure of the

5 Humanity & Inclusion. (n.d.). Sign language: A mother tongue to deaf children. <https://www.hi-us.org/en/news/sign-language-a-mother-tongue-to-deaf-children>

government, and the principles that underpin the nation. When this foundational document is inaccessible to a significant portion of the population, it undermines the very principles it seeks to uphold. Every citizen has the right to access and understand the laws that govern them. This right is particularly crucial in the case of the constitution, which forms the basis for all other laws and policies. For Deaf citizens, access to the constitution means access to their fundamental rights, their ability to participate in the democratic process, and their capacity to hold the government accountable. When the constitution is not available in NSL, Deaf individuals are deprived of this fundamental right, effectively excluding them from full participation in the nation's civic life. The principle of equality lies at the heart of a democratic society. A constitution that is inaccessible to Deaf citizens perpetuates inequality by creating a barrier between them and the legal framework that governs the nation. Publishing the constitution in NSL would be a powerful step towards promoting inclusion and demonstrating that the state values all its citizens, regardless of their hearing ability. It would also send a strong message that Deaf individuals are equal members of society, entitled to the same rights and opportunities as everyone else. A constitution is not a static document; it is a living framework that guides the nation's progress and development. For citizens to participate fully in this process, they must be able to understand the constitution and engage with its principles. When Deaf citizens have access to the constitution in NSL, they are better equipped to exercise their right to vote, participate in public discourse, advocate for their interests, and contribute to the shaping of their nation's future. Constitutional access, therefore, is crucial for fostering active and informed civic participation. Nepal, as a signatory to the UNCRPD⁶, is obligated to ensure that persons with disabilities, including Deaf individuals, have access to information, including legal information, in accessible formats. The publication of the constitution in NSL would align Nepal with its international obligations and demonstrate a commitment to upholding the rights of persons with disabilities. Furthermore, it would place Nepal among a growing number of countries that recognize the importance of sign language accessibility and have taken steps to make their legal systems more inclusive. The case for publishing Nepal's constitution in NSL rests on the principles of rights, equality, and effective governance. Making the constitution accessible to Deaf citizens, Nepal can uphold its international obligations, promote inclusion, enhance civic participation, and ensure that all its citizens have the opportunity to understand and exercise their fundamental rights.

6. Recommendations and Implementation:

To effectively implement the publication of Nepal's constitution in NSL and ensure its accessibility to the Deaf community, a series of recommendations should be considered. The government should formally recognize NSL as an official language, acknowledging its status as a distinct linguistic system with its own grammar, vocabulary, and cultural significance. This recognition would provide a legal basis for the use of NSL in official contexts, including the publication of legal documents. Adequate resources should be allocated for the development of standardized NSL materials, including dictionaries, glossaries, and textbooks. This will help to ensure consistency in the use of NSL and facilitate its teaching and learning. Training programs should be established for sign language interpreters, legal professionals, and other relevant stakeholders to enhance their understanding of NSL and their ability to communicate effectively with Deaf individuals. This will help to bridge the communication gap and ensure that Deaf citizens have

6 Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2018, February 20). Committee on the Rights of Persons with Disabilities reviews the report of Nepal. <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2018/02/committee-rights-persons-disabilities-reviews-report-nepal>

access to justice and legal services. Technology can play a crucial role in making the constitution accessible in NSL. The government should invest in the development of digital resources, such as video recordings of the constitution in NSL, online platforms, and mobile applications, to ensure that Deaf citizens can easily access and understand this important document. The process of publishing the constitution in NSL should involve close collaboration and consultation with Deaf community organizations, sign language experts, and other relevant stakeholders. This will help to ensure that the final product is accurate, culturally appropriate, and meets the needs of the Deaf community. Implementing these recommendations, Nepal can take concrete steps towards ensuring that its constitution is accessible to all citizens, regardless of their hearing ability. This will not only uphold the rights of Deaf individuals but also strengthen the foundations of Nepal's democracy and promote a more inclusive and equitable society.

7. Conclusion:

In conclusion, publishing Nepal's constitution in Nepal Sign Language (NSL) is essential to fostering an inclusive society based on the principles of rights, equality, and effective governance. Ensuring accessibility for Deaf citizens is not just a matter of convenience but a fundamental issue of human rights. Making the constitution available in NSL, Nepal can fulfill its commitment to international conventions, such as the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, which mandates equal access to information for all individuals, including those with hearing impairments. Furthermore, such an initiative promotes social inclusion by bridging the communication gap between the government and the Deaf community. It empowers Deaf individuals to actively participate in civic and political processes, fostering a sense of belonging and agency in national affairs. This, in turn, strengthens democracy by ensuring that all citizens, regardless of their abilities, can engage in discussions, decision-making, and governance. Additionally, accessibility to the constitution in NSL ensures that Deaf citizens are well-informed about their legal rights and responsibilities, enabling them to advocate for their needs and contribute meaningfully to society. Without such measures, a significant portion of the population may remain unaware of their fundamental rights, leading to systemic marginalization. Therefore, making Nepal's constitution available in NSL is not just an act of legal compliance but a step towards a more just and equitable society. It reflects Nepal's dedication to fostering an environment where every citizen has the knowledge and opportunity to understand, exercise, and protect their rights, thereby strengthening the foundation of democracy and good governance.

Empowering Deaf Women in Nepal: A Path toward Equality and Inclusion.

 Sapana Sharma *

Abstract:

Women with disabilities face a unique set of challenges globally due to the intersection of gender and disability. Deaf women and women with other disabilities both face significant challenges due to the intersection of gender and disability, but there are key differences in their experiences, particularly around communication, access to information, and societal stigma. These women face social, economic, and cultural barriers, compounded by their disability, leaving them isolated and disenfranchised. Empowering these women can break the cycle of poverty and promote a more equitable society. The article discusses the challenges faced by deaf women in Nepal, including limited access to education, employment, and gender-based violence. It suggests solutions like sign language-based online platforms to empower them, improve information access, and promote gender equality, ultimately breaking free from poverty and marginalization.

1. Introduction:

Disability is a significant aspect of human civilization, but it is often seen as a burden on society, families, and the state in South Asian countries. In Nepal, the policy of keeping disabled people at home has been in place for years, and it is essential to ensure proper education and training for disabled individuals. However, marginalized sections are often seen as mere objects of compassion, welfare, and social security, leading to violations of rights and protections for persons with disabilities.

The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) is a crucial step towards recognizing disability as a human rights issue. Nepal has made significant progress in disability rights, adopting a democratic and inclusive Constitution in 2015 and criminalizing discrimination based on disability with heavy penalties. The Committee on the Rights of Persons with Disabilities plays a crucial role in achieving the Convention's purpose through various measures taken by states. Over 600 million people, or 10% of the world's population, have a disability, with 80% living in developing countries. They often face material deprivation and social exclusion. No UN human rights treaty specifically protects disabled individuals, and to claim protection, they must invoke a universal provision or embody a separately protected characteristic. For example, a woman with a disability may claim protection from torture or sex discrimination.

* Sign Language Interpreter, National Association of The Deaf & Hard of Hearing (NADH)

Nepal's 30.03 million populations has 2.2% disabled, but the World Health Organization and Disabled Persons Organization survey shows nearly 3 million. The census identifies a total disability of 647744, with 296443 disabled women and 113080 hearing loss disability numbers, resulting in a hearing loss women's population of 54738 which is 8.45% of total disabled persons. The National Federation of Disabled Nepal (Over 400 DPOs have been associated) aims to establish disabled rights through the Rights of Persons with Disabilities Act. However, people with disabilities are often misunderstood and forgotten in Nepal's development agenda. Infrastructure inaccessibility is a major issue, and local government is responsible for maintaining rights. The below table shows the Gender-wise breakdown of disabled population in Nepal.

Table 1 : Current Statistics of Gender-wise Disabled Persons in Nepal

Gender	Physical Disable	Low vision	Total absence of sight	Deaf	Hard of Hearing	Deaf-Blind	Voice & speech:	Mental or psycho-social disability:	Intellectual disability	Haemophilia	Autism	Multiple disability:	In Total
Male	141434	53730	17804	26875	26099	5368	23672	14973	5869	2357	2258	30862	351301
Female	99175	56795	17338	24498	25421	4819	18004	13072	5489	2580	2628	26624	296443
In Total	240609	110525	35142	51373	51520	10187	41676	28045	11358	4937	4886	57486	647744

Source: population census of nepal 2078, Central Bureau of Statistics

The National Deaf Federation Nepal, along with other organizations, is working to empower deaf women in Nepal. Training programs are being organized to educate them on Universal Human Rights, gender-related issues, sexual harassment, and domestic violence, while also promoting self-awareness through group exercises. Over 50 district deaf associations are involved.

2. Deaf with Disability

Deafness and disability are closely related, involving cultural, medical, and social perspectives. Deafness is often seen as a cultural identity, centered around sign language and shared experiences, rather than a disability. The medical model treats Deafness as a deficit that needs to be addressed, with technologies like hearing aids or cochlear implants being seen as ways to restore hearing ability. The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) defines a person with a hearing disability as someone who cannot discriminate between hearing and voice components, requires sign language for communication, is hard of hearing or deaf-blind, and has long-term physical, mental, intellectual, or sensory impairments or functional impairments that may hinder their social life participation.

However, the social model of disability argues that disability is not an inherent limitation of the individual but rather the result of societal barriers. Deafness is a condition vs. a disability, with the latter referring to any condition that limits a person's ability to perform certain activities or interact with the world in typical ways. The Deaf community rejects the idea that Deafness is a disability, focusing on accessibility and accommodations in the hearing world. They prefer a world where their linguistic and cultural needs are recognized and supported. Challenges faced by the Deaf community include barriers in a hearing world, societal expectations, and the need for a more inclusive and inclusive society.

3. Hearing vs. Deaf Community

The Hearing and Deaf communities are distinct in terms of culture, language, identity, and experience. The Hearing community is primarily characterized by its dominant culture and use of spoken language, while the Deaf community is culturally Deaf and shares a common language and experiences. Both communities face challenges such as limited access to audio information, communication barriers in public and social settings, and a history of marginalization. Deaf individuals may use hearing aids, cochlear implants, or rely on visual communication. Communication styles differ between the two communities, with the Hearing community primarily using spoken language and the Deaf community relying on visual communication. Perceptions of deafness vary, with the Hearing community often focusing on restoring hearing through devices, treatments, or surgeries, while the Deaf community celebrates visual communication and community. The Deaf community often advocates for accessibility and inclusion, demanding sign language interpreters, captioning, and equal access in public spaces. Challenges faced by the Deaf community include communication barriers, lack of representation, and a lack of representation in the media and entertainment industry.

4. Deaf Women Empowerment Levels in Nepal

The minimum level of empowerment for participating women includes gender equity, reproductive health knowledge, life-skill education, adequate prosperity, and institutional participation. This includes disobedience of restrictive practices, fulfilling practical gender needs, and affirmative actions. Primary knowledge of reproductive health care and sensitivity to family insensitivity are also essential. Adequate prosperity includes income, savings, financial standing to cover education and healthcare costs. Institutional participation includes external communications, extended company, and membership in community organizations. These elements contribute to a woman's ability to express herself, judge others' opinions, and make decisions.

Deaf women in Nepal are increasingly gaining empowerment, participating in political elections, participating in self-business, and leading disability-related social organizations. However, they face double discrimination in gender issues. Understanding and addressing these issues is crucial for developing strategies to establish and enforce human rights for women and men with disabilities in Nepal. Disabled women often suffer more from poverty, isolation, and difficulty in obtaining mainstream services and rehabilitation. They are also more economically dependent due to high illiteracy and limited vocational training, making them less attractive to employers. Additionally, they experience more physical, sexual, and psychological violence and abuse.

5. UNCRPD Provisions for Women with Disabilities

The UNCRPD, adopted in 2006, is an international treaty that acknowledges the rights of persons with disabilities, including women. It aims to ensure equal enjoyment of human rights and fundamental freedoms for all disabled individuals. Key provisions specifically address the unique challenges faced by women and girls with disabilities.

A. Equality and Non-Discrimination (Article 5)

- Advocates for equal treatment of persons with disabilities, including women.
- Mandates measures to eliminate discrimination based on disability and gender.

B. Awareness-Raising (Article 8)

- Calls for awareness-raising to challenge stereotypes and promote positive perceptions of persons with disabilities.

C. Accessibility (Article 9)

- Calls for accessibility of physical environment, transportation, information, and communication for persons with disabilities.
- Includes provisions for accessible healthcare and education environments.

D. Violence and Exploitation (Article 16)

- Protects persons with disabilities from violence, exploitation, and abuse.
- Includes provisions for support services and measures to ensure justice access for victims of violence.

E. Women with Disabilities (General Recommendation 18)

- Highlights the intersection of gender and disability.
- Stresses the need for gender-sensitive measures to ensure women with disabilities live free from discrimination.

F. Family Life and Social Protection (Article 23)

- Equal Rights in Marriage and Family Life: Women and men with disabilities have the right to marry and start a family on an equal basis.
- No one with a disability should be subjected to forced sterilization, forced abortion, or denied the possibility of becoming a parent.
- Protection of Family Life: Women with disabilities have the right to live with their family and not be separated unjustly.
- The state is obligated to support families that care for a member with a disability.
- Reproductive Rights and Parenthood: Women with disabilities must have access to the same reproductive health services and education as others.
- Social Protection Measures: Effective social protection systems are needed, including adequate financial support, services, and benefits for women with disabilities.
- Prevention of Discrimination: Discrimination against women with disabilities is prohibited.
- Access to Family Support: Women with disabilities must have access to services that support family life, such as parental training, childcare services, and other forms of assistance.

G. Education (Article 24)

- Emphasizes inclusive education and the provision of systems that meet the needs of persons with disabilities.
- Provides access to special educational support and adaptation of teaching materials.

H. Right to Health (Article 25)

- Focuses on access to quality healthcare, particularly for women with disabilities.
- Mandates access to appropriate health services, including maternal care, sexual health services, and family planning.

I. Participation in Political and Public Life (Article 29)

- Ensures persons with disabilities have the right to participate in political and public life.
- Encourages active involvement of women with disabilities in decision-making processes.

6. Provisions for Women with Disabilities under the Disability Act.

Under the Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) < The Nepal government is mandated to safeguard women with disabilities' rights, health, and reproductive rights, while promoting their inclusion, safety, and well-being in society. All local governments across the 753 municipal areas of federal Nepal share equal responsibility for safeguarding the rights of women with disabilities within their respective jurisdictions. Major provisions are:

- **Protection of Rights:** The Government of Nepal is required to make necessary provisions to protect the rights of women with disabilities.
- **Empowerment:** Provisions must be created to ensure women with disabilities have the opportunity to fully utilize their knowledge, skills, and potential in society.
- **Health Protection:** The Government must ensure provisions are made to protect the health of women with disabilities, considering their specific needs.
- **Reproductive Rights:** Special attention should be given to safeguarding the reproductive rights of women with disabilities, acknowledging their unique circumstances.

7. Challenges Faced by Deaf Women and Women with Other Disabilities

Deaf women and women with other disabilities face unique challenges due to gender intersection and disability, including communication, access to information, and societal stigma. However, both face significant challenges in these areas.

A. Communication Barriers:

- Deaf women often rely on sign language, leading to isolation in personal and professional settings.
- Lack of sign language interpreters in schools, hospitals, and workplaces further complicates the issue.

B. Access to Education:

- Deaf women face significant barriers in education due to lack of sign language instruction and specialized teachers.
- Women with other disabilities face similar challenges, such as inaccessible school buildings, lack of support services, or teaching methods not adapted to their needs.

C. Social Isolation:

- Deaf women often face social isolation due to communication barriers, exclusion from family conversations, social events, and public spaces.
- Women with other disabilities may face social isolation, depending on the disability.

D. Employment and Economic Disempowerment:

- Deaf women often struggle to find employment due to communication barriers and societal attitudes.
- Women with other disabilities face discrimination and limited employment opportunities.

E. Healthcare Access:

- Deaf women often face challenges in accessing healthcare due to lack of sign language interpreters and difficulty in communicating with healthcare providers.
- Women with other disabilities also face healthcare barriers, but they may differ in nature.

8. Solution

Addressing Challenges for Deaf Women and Women with Other Disabilities

A. Communication Barriers:

- Increase availability of sign language interpreters.
- Implement technology integration for communication.
- Implement comprehensive sign language education programs.
- Promote use of speech-to-text programs, AAC devices, and assistive technologies.
- Provide awareness and training for understanding the needs of women with disabilities.

B. Access to Education:

- Offer sign language classes, hire qualified teachers, and provide deaf-friendly teaching materials.
- Provide individualized support such as sign language interpreters, note-takers, and accessible learning materials.
- Implement Universal Design for Learning (UDL) principles.
- Ensure physical accessibility of school buildings.
- Increase access to specialized educators, therapists, and support services.

C. Social Isolation:

- Create inclusive social spaces for Deaf women.
- Promote awareness and inclusion about the importance of including Deaf women in social events.
- Establish programs that facilitate interactions between Deaf and hearing individuals.
- Ensure accessible social events and recreational activities.
- Foster peer support networks and online communities.

D. Employment and Economic Disempowerment:

- Provide employer awareness and training on accommodating Deaf employees.
- Create job opportunities to encourage employment of Deaf women.
- Encourage inclusive hiring practices focusing on skills and qualifications.

E. Access in Health care & information:

- Create internet page with Nepali sign language videos for deaf Women's Health Care
- Provides information on rights, gender issues, sexual health care, family planning, and child care.
- Content subtitled and voiced for hearing women.
- Available for DVD download.
- Aims to reduce sexually transmitted infections and unwanted pregnancies.
- Improves self-esteem and self-perception.
- Technology ensures video longevity.
- Government health ministry to manage interpreters, empower parents, doctors, nurses, and manage grantee amounts for special facilities..

F. Building Feminist Movement Inclusive of Deaf Women:

- Upholding rights of deaf women and young girls.
- Contributing to bold feminist movement.
- Utilizing partnerships and projects.

9. Conclusion

Deaf women and women with other disabilities face unique challenges due to gender and disability intersections. Deaf women face communication and social inclusion issues, while women with other disabilities may face physical, intellectual, or mobility-related barriers. Both groups require tailored solutions to promote inclusion, empowerment, and access to rights and opportunities. Access to information will contribute to the reduction of the high rate of sexually transmitted infections and unwanted pregnancies. Deaf Women will be aware of their rights, will have the opportunity to decide for themselves about their health, their sexuality, their children, which will lead to an improvement in self-esteem and in their self perception. The use of Technology ensures that these videos will endure over time. The disability rights framework reaffirms that civil, political, economic, social, and cultural rights are indivisible, and that both types of rights are essential for effective hard laws. It also suggests that applying a disability framework retrospectively to women could strengthen generational rights and extend human rights to unprotected groups like sexual minorities and the poor.

Reference:

- Bureau of Statistics, National Planning Commission, Government of Nepal.
- Boylan E (1991) Women and Disability, Zed Books: London.
- Disability Awareness in Action, 1995a, Issue 24
- Disability Awareness in Action, 1995b, Issue 25

- GoN (2015). Constitution of Nepal 2015. Kathmandu:GoN
- GoN (2017). Disability Rights Act. Kathmandu: Government of Nepal.
- GoN (2017). Disability Resource Book -2078, Ministry of women, Children and Senior Citizen, Kathmandu: Government of Nepal.
- Isiam, SK. IFTESHAM. (2023). The Right to work of persons with Disabilities: A case study on Bangladesh perspective. Nepal law Campus, TU.
- Julie L. Williams and James F.E. Gillespie, Jr.(2024). The Business of Banking: Looking to the Future—Part II.USA: America Bar Association
- MARIT, RASMUSSEN and OLIVER, LEWIS. (2007). Introductory Note to the United Nations
- Convention on the rights of persons with Disabilities.USA: Cambridge University Press.
- NRB (2024).Current Macroeconomic and Financial Situation of Nepal
- The world Bank Report (2011). World Report on Disability.
- The world Bank Report (2022). Financial Inclusion report.
- <https://emap.nrb.org.np/>; www.lawcommission.gov.np; www.jstor.org; www.karobardaily.com
- <https://mowcsc.gov.np/>; www.nrb.org.np/

The Right to Work for Persons with Disabilities in Nepal: Progress, Challenges, and the Path Forward

 Surya Krishna Chaulagain *

Abstract

Nepal has made significant progress in promoting the rights of persons with disabilities (PWDs), particularly in the realm of employment. The right to work is a fundamental human right, enshrined in international conventions like the UNCRPD. However, PWDs in Nepal continue to face numerous barriers to meaningful employment, highlighting the need for continued advocacy, policy reform, and societal change. Disability is not an artificial problem, but occurs for various reasons, such as birth or accidental factors. In some South Asian countries, people with disabilities are considered a burden on society, family, and the state, keeping them at home. In Nepal, the policy keeping disabled people at home has been in place for ages, making it difficult for them to escape. Therefore, it is crucial to ensure proper education and training for PWDs to become employable.

1. Introduction

Disabilities are a part of human diversity and have equal legal recognition. However, in Nepal, they are often viewed as mere compassion, welfare, and social security. This has led to violations of their rights, including education, health, and employment. The constitution calls for a society free from exploitation and the rule of law, but people with disabilities have become the people of the path from the age of disenfranchisement and inequality.

The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) is the first human rights treaty of the twenty-first century, adopted by the UN General Assembly in 2006. It aims to promote, protect, and ensure equal enjoyment of human rights by persons with disabilities and respect their inherent dignity. Nepal has made significant progress in disability rights, adopting a democratic and inclusive Constitution in 2015 and criminalizing discrimination based on disability with heavy penalties.

The Committee on the Rights of Persons with Disabilities plays a crucial role in achieving the Convention's purpose through various measures taken by states. Disabled Persons Organizations (DPOs) should be proactive in making disabled-friendly infrastructures accessible, and states parties must ensure equal access to facilities and services, both in urban and rural areas. This research paper aims to expose the bitter truth behind the Rights to Work of Persons with Disabilities in Nepal, highlighting the current situation and the need for amendments to the existing Rights and Protection of Persons with Disabilities Act, 2017.

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd. (Deaf Disability)

2. Persons with Disabilities

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) defines disability as a developing concept resulting from the interrelationship between individuals with disabilities and their attitudes and environmental barriers. The Act Relating to the Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) and First Amendment, 2075 (2018) define a person with a disability as having long-term physical, mental, intellectual, or sensory impairments or functional impairments that hinder their full and effective participation in society based on equality. The CRPD identifies three components of disability: physical, mental, intellectual, developmental, or sensory impairment, obsession or environmental barrier, and barriers to full and effective participation in society. However, the CRPD prioritizes the individual's disability and specifies the type and permanence of the disability. The definition emphasizes the distinction between persons with disabilities and non-persons with disabilities, allowing for appropriate implementation. In conclusion, disability is a negative aspect of human diversity, and social attitudes can hinder the full development of one's life.

The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) outlines ten types of disabilities based on organ or system difficulty and four types based on severity. To ensure the protection and rights of persons with disabilities, there are two National level Steering Committees and Local level Coordination Committees. The Steering Committee coordinates activities related to rights, facilities, services, and protection, chaired by the Minister of Women, Children, and Senior Citizens. The Local Coordination Committee in each Rural Municipality and Municipality coordinates matters related to the protection of rights and interests of persons with disabilities, chaired by the Vice-chairperson of the Village Executive or Deputy Mayor of the Municipality Executive.

The revised chart, based on the Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) and First Amendment, 2075 (2018), provides a clear structure for various disabilities and their impact.

Chart 1: Classification of Persons with Disabilities according to the problem and difficulty in any organ or system of the body.

Disability Type	Description	Classification Details
Physical Disability	Issues with the operation, movement, and use of physical parts due to problems with nerves, muscles, bones, and joints.	Includes: Polio, lack of a physical organ, leprosy, muscular dystrophy, permanent joint/backbone problems, clubfoot reversal, rickets, excessively low height (below average for age 16+).
Vision-Related Disability	Difficulty in understanding the shape, form, figure, and color of objects due to vision problems.	Blindness: Cannot distinguish fingers from 10 feet or read Snellen chart 3/60. Low Vision: Cannot distinguish fingers from 20 feet or read Snellen chart 6/18. Total Absence of Sight: Cannot differentiate brightness or darkness.
Hearing-Related Disability	Difficulty in discriminating sound composition, volume, and voice quality.	Deaf: Cannot hear above 80 decibels, uses sign language. Hard of Hearing: Requires hearing aids or can hear 65-80 decibels.

Disability Type	Description	Classification Details
Deaf-Blind	A condition where an individual has both hearing and vision disabilities and a combination of impairments in two organs.	Complete lack of both hearing and vision or a combination of severe impairments affecting both senses.
Voice and Speech Disability	Problems in speech production, pitch variation, clarity, and ability to control the voice.	Difficulty with speaking, unclear speech, voice modulation issues, repetition of words/letters.
Mental or Psycho-social Disability	Inability to behave age-appropriately due to mental or brain-related issues affecting behavior, orientation, memory, language, and calculations.	Problems with intellectual activities and awareness, including issues with alertness, memory, orientation, and language processing.
Intellectual Disability	Delayed intellectual development affecting activities based on age and environment.	Developmental issues that prevent intellectual growth with age, such as Down syndrome or other similar conditions.
Haemophilia-Related Disability	A condition related to a blood clotting disorder caused by a genetic defect affecting blood factors.	Difficulty in blood clotting due to genetic issues affecting blood factors.
Autism-Related Disability	Developmental issues affecting communication, social interaction, and behavior.	Issues with communication, understanding, and applying social norms, abnormal behavior, repetitive actions, and difficulties in social assimilation.
Multiple Disabilities	Presence of two or more disabilities from the above categories.	A combination of multiple disabilities, for example, cerebral palsy, which affects multiple organs or systems.

Chart 2: Classification of disabilities on the basis of severity of disability

The below chart categorizes disabilities based on severity, from profound to mild, based on the severity of the impairment.

Severity of Disability	Description
Profound Disability	A person has extreme difficulty in performing day-to-day activities, even with continuous support.
Severe Disability	A person needs continuous support to perform personal and social activities.
Moderate (Mid-level) Disability	A person can participate in daily and social activities regularly if physical facilities, environmental barriers are removed, or training/education is provided.
Mild Disability	A person can participate in daily and social activities regularly if there are no physical or environmental barriers.

3. High Level's Committee on the Right of Person with Disabilities

The Committee on the Rights of Persons with Disabilities is a subsidiary body of the United Nations established by the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006). It consists of 12

independent experts, increasing to 18 once the Convention is ratified by 80 countries. Members are chosen from individuals of high moral character and competence in human rights. States Parties nominate members from their nationals, with a system of proportional geographical distribution and representing the principal legal systems of the world. Members serve in their personal capacity and have a four-year term. Complaints can be filed with the Committee, and States Parties must submit measures to the Committee through the Secretary-General of the United Nations. The Committee considers individual complaints, but must investigate the same act before remedies have been exhausted. If a State Party violates a Convention right, the violating State must submit a written response within three months. If the matter is not resolved within six months, the country concerned may file a complaint with the Committee.

4. Employment Status of Persons with Disabilities in Nepal

Data on persons with disabilities is scarce in many countries, and their employment situation is even harder to find. In developing countries, 80% of working-age persons with disabilities are unemployed, while in industrialized countries, between 50% and 70%. The global job market faces challenges for disabled individuals, with the official unemployment rate for disabled individuals being at least twice that of non-disabled individuals. In Asia and the Pacific, there are 370 million persons with disabilities; with unemployment rates often double that of the general population.

The right to work is a human right, but in Nepal, the employment of persons with disabilities is a significant issue. Despite signing the UNCRPD, Nepal has not fully implemented the law to safeguard the rights and safety of persons with disabilities. The government has implemented a 5% quota for people with disabilities in all government recruitment, but this is not fully implemented, resulting in people with disabilities being deprived of work at every stage. It is the responsibility of every country to fulfill this human right. Nepal can enhance its employment opportunities for persons with disabilities through strategic measures, thereby enhancing their economic independence, social inclusion, and overall well-being. The data provided reveals the employment status of individuals with disabilities across various work areas in Nepal.

Chart 3: Employment Condition of Persons with Disabilities in Nepal (As per Census 2078)

Category	Percentage of Persons with Disabilities
Economically Active Population (Total)	70.35%
Economically Active Persons with Disabilities	59.8%
Economically Inactive Population (Total)	29.65%
Economically Inactive Persons with Disabilities	40.2%
Most Active Employment Sectors	
Agriculture, Forestry & Fishing	61.5%
Wholesale & Retail Trade	12.9%
Motor Repair & Maintenance	12.9%

Category	Percentage of Persons with Disabilities
Construction	8.7%
Other Services	4.1%
Industrial Production	3.1%
Education	2%
Work Type Distribution	
Own Work (Self-employed)	40%+
Wage Work (Employed by Others)	59%+
Government Employment	2.3% of the total government employees
Disability Types in Employment (most common)	Physical Disabilities (23.9%) and Visual Impairments (25.7%)
Most Employed Disability Types	Hearing Disabilities (16.2%) and Cognitive Disabilities (0.9%)

4.1 Reasons for low Employment of Persons with Disabilities in Nepal.

- **Lack of Accessible Education:** Inadequate resources and special education facilities hinder higher literacy and qualifications for persons with disabilities.
- **Discrimination and Negative Stereotypes:** Societal biases and stigmatization limit opportunities for persons with disabilities in the workforce.
- **Inadequate Infrastructure and Workplace Accessibility:** Lack of workplace accommodations, assistive technologies, and accessible infrastructure hinders their success.
- **Limited Vocational and Skills Training:** Limited access to vocational and technical training for persons with disabilities results in job-specific skills.
- **Government and Private Sector Involvement:** Poor policy implementation, bias in hiring, and lack of inclusive recruitment strategies contribute to low employment.

4.2 Solution for Improving Employment Opportunities for Persons with Disabilities

- **Enhance Educational Opportunities and Skill Development:** Invest in inclusive education and specialized training programs.
- **Strengthen Disability-Inclusive Employment Policies:** Implement laws like the 5% reservation for persons with disabilities in government jobs and expand into the private sector.
- **Promote Workplace Accessibility and Accommodations:** Employers should be legally required to make reasonable accommodations for persons with disabilities.
- **Run Public Awareness Campaigns to Combat Stereotyping:** Run campaigns to educate the public about the capabilities of persons with disabilities.
- **Increase Government Support for Entrepreneurship:** Provide financial and technical support

to persons with disabilities to start their own businesses.

- **Regularly Monitor Disability Employment Statistics:** Establish a system to track employment conditions and adjust policies.
- **Foster Collaboration between Government, Private Sector, and NGOs:** Create an inclusive work environment and encourage employers to hire persons with disabilities.

5. Right to Work of Persons with Disabilities under the Constitution of Nepal.

The Nepalese Constitution 2072 (2015) outlines key provisions for employment and equal opportunities for persons with disabilities, promoting their inclusion and participation in society. Some of the key provisions are:

- **Article 18 - Right to Equality:** Guarantees equality and prohibits discrimination, including disability-based discrimination.
- **Article 35 - Right to Employment:** Guarantees the right to employment and promotes employment for persons with disabilities, including incentives for the private sector.
- **Article 42 - Rights of Persons with Disabilities:** Mandates the State to ensure the rights of persons with disabilities, including access to education, employment, and social services.
- **Article 48 - Provisions for Inclusion:** Emphasizes the inclusion and participation of marginalized groups in all public and private sector employment.
- **Persons with Disabilities Act, 2074 (2017):** Mandates at least 5% of public service positions be reserved for persons with disabilities, and requires an accessible working environment and reasonable accommodations.

6. Right to work of Persons with Disabilities under CRPD & Disability Act.

- The right to work is a fundamental human right, requiring equal participation at all levels of government. Article 27 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) acknowledges this right, covering various aspects such as recruitment notification, reasonable workplace accommodation, professional training, continued employment, and exemption from compulsory labor. This includes self-employment, business, and cooperative formation. The Rights of Persons with Disabilities Act (2017) in Nepal aims to promote equality, eliminate discrimination, and ensure equal opportunities in the workforce for persons with disabilities, with key provisions focusing on employment and the right to work.
- **Non-Discrimination in Employment:** The Act prohibits discrimination based on disability in employment, ensuring equal treatment for all individuals.
- **Employment Quota:** The government sets an employment quota for persons with disabilities in both public and private sectors.
- **Workplace Accessibility:** Employers are required to ensure workplaces are accessible to persons with disabilities, including physical accommodations and necessary aids.
- **Inclusive Education and Training:** Provisions for vocational training and education for persons with disabilities to enhance their skills and employability.
- **Equal Pay for Equal Work:** Persons with disabilities are entitled to equal pay for equal work, with discrimination prohibited.
- **Workplace Adjustments:** Employers are required to make reasonable adjustments to

accommodate employees with disabilities.

7. Right to Work of Persons with Disabilities in Nepal.

In Nepal, the population density of major cities is high as compared to those from rural areas with a large number of disabled people. Nepal's Constitution of 2015 guarantees the rights of persons with disabilities, including employment. Article 42 mandates the state to protect and empower them, including their right to work in a dignified environment. The Disability Rights Act of 2017 and the National Policy and Plan of Action on Disability promote inclusive employment opportunities. The Act requires public and private sector employers to allocate at least 5% of their workforce to persons with disabilities, prohibiting discrimination and requiring reasonable workplace accommodations.

The Nepal government has taken steps to implement their rights, but the actual implementation is not as comprehensive as it appears. The right to work for disabled people is a fundamental right, but its implementation is not present in Nepal, as per Article 27 of the CRPD and Chapter 6 of Sections 24, 25, of The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017). There are no specific statistics to estimate the percentage of disabled people currently employed.

7.1 Challenges for Persons with Disabilities in Nepal's Workplace:

- Difficulty in balancing work and personal life.
- Discriminatory workplace hiring.
- Lack of workplace access.
- Absence of disability-specific job classifications.
- Acceptance of workplace discrimination.
- Absence of equal opportunity and pay.
- Lack of safe, healthy work environment.
- Absence of professional development training system.
- Lack of promotion and employment continuity guarantees.

8. Progress in Employment Inclusion & Persistent Challenges

Nepal has seen a rise in employment inclusion for persons with disabilities, with various organizations and private sectors promoting diversity and inclusion. The Ministry of Women, Children, and Senior Citizens has implemented programs for vocational training and skill development for PWDs, while companies like some pharmacy companies & The Bakery Café have taken proactive steps to hire PWDs. Social enterprises like "Bikalpa Art Center" have also created employment opportunities for PWDs in the arts and crafts sector. Many banking and corporate institution have been appointing disabled persons as employees since 15 years ago. If they appoint them, they can get the tax benefits from tax office into business profit. Kathmandu Metropolitan City has also appointed disabled cleaner staff for road and temple-related cultural heritage workers. However, significant challenges remain, including discrimination, stigma, and lack of workplace accessibility. The quota system has not been fully implemented, and enforcement mechanisms remain weak. Additionally, many workplaces lack necessary infrastructure and lack awareness and training on creating an inclusive work environment.

9. The Path Forward

To ensure the right to work for persons with disabilities in Nepal, a multi-faceted approach is needed. First, stronger enforcement of existing laws and policies is needed, with monitoring mechanisms to ensure the 5% employment quota is met. Second, greater investment in vocational training and skill development programs is needed, focusing on in-demand jobs and entrepreneurship. Third, raising awareness and changing societal attitudes towards disability is crucial, through public campaigns, media representation, and educational programs. Finally, collaboration between the government, private sector, and civil society is essential for creating a more inclusive labor market.

10. Conclusion

The right to work is not just about earning a livelihood; it is about dignity, independence, and social inclusion. Nepal has made progress in promoting employment rights for persons with disabilities, but more work is needed to address barriers and foster a culture of inclusion. Society and the state have a responsibility to enable disabled individuals to join the workforce, as they can play an essential role in the country's economic sector. Proper vocational education and training are necessary to ensure the right to work. Disability is not a curse, and initiatives should be taken to remove prejudice. The right to work for persons with disabilities is a critical issue in Nepal, and the government should take effective steps to ensure it.

Reference

- Bureau of Statistics, National Planning Commission, Government of Nepal.
- Charter of the United Nation, 24 October 1945.
- GoN (2015). Constitution of Nepal 2015. Kathmandu: GoN
- GoN (2017). Disability Rights Act. Kathmandu: Government of Nepal
- International Convention on Economic, Social & Cultural Rights 16 December 1966.
- Convention on Right of Person with Disabilities, 2006.
- Nepal Law Campus, Nepal Law Review, 2023
- Optional Protocol on the Convention on the Right of Person with Disabilities, 2006
- <http://businessdisabilityforum.org.uk/>
- <https://gorkhapatraonline.com>
- www.lawcommission.gov.np
- <https://mowcsc.gov.np>
- <http://www.nrb.org.np>

The Long Road to Securing Marriage Equality in Nepal:

 Manisha Dhakal *

Summary:

Marriage gives couples the tools and security they need to protect and provide for their families. Like all couples, gender and sexual minority couples want to support one another - in sickness and health, when times are good and when things get rough. Gender and sexual minority couples in Nepal want to marry for similar reasons as everyone else— because they love each other, want to be able to care for one another and protect their families.

Around the world, the evidence is clear. 38 countries have extended civil marriage to gender and sexual minority couples. This track record provides a mountain of evidence, expertise, and experience showing that families are helped and no one is harmed when marriage discrimination ends.

Nepal secured a historic victory on June 28, 2023 when Supreme Court Justice Til Prasad Shrestha ruled that the government of Nepal must allow gender and sexual minority couples to immediately register their marriages under a temporary registration – which would remain in effect until Parliament passed legislation updating the civil code to codify the freedom to marry. Justice Shrestha’s ruling found that the denial of marriage to gender and sexual minority’s families was a violation of Articles 18 and 69 of the Nepali Constitution.

Since then, dozens of gender and sexual minority couples have registered their marriages across the country, finally able to follow their parents' example and share in the certainty and joys of marriage. This moment – sparked by a historic ruling of Nepal’s Supreme Court – marked a new milestone for gender and sexual minority people in Nepal that was decades in the making. With their vows, Nepal became the second country in Asia to register gender and sexual minority couple’s marriage, sparking a series of international news headlines about our country’s leadership in promoting the rights of gender and sexual minority people.

These marriages offer hope and a clear blueprint. Extending marriage to gender and sexual minority people in Nepal helps to ensure critical protections and recognition for families, harms no one, and bolsters Nepal’s reputation on the global stage.

It has taken decades to achieve the freedom to marry in Nepal, with many twists and turns. Likewise, the process of implementing marriage equality has also not always been smooth. Eighteen months since the

* Executive Director of Blue Diamond Society

first marriages, gender and sexual minority couples still face many challenges and limitations across Nepal that require urgent solutions from government officials.

To be clear, the Supreme Court's order to create a temporary marriage registration system for gender and sexual minority couples does not mean that these marriages are temporary. Because of exclusionary language that remains in the civil code, the temporary registration is the mechanism that couples can use to register their marriages – but once they are registered, these couples are married like any other couple. Their marriage entitles them to the same protections and social recognition as any other marriage.

As the executive director of Blue Diamond Society, Nepal's largest organization advocating for fair and equal treatment for gender and sexual minority couple, I am proud of the progress Nepal has made and for the leadership of key government officials in advancing dignity for gender and sexual minority people and our families. My organization, along with our civil society partners, look forward to a continued partnership with the Nepali government to ensure that marriage equality is implemented fully nationwide, and that all gender and sexual minority people and their families are afforded the fundamental dignity guaranteed to them under our country's Constitution.

BACKGROUND:

In 2007, the Supreme Court of Nepal issued a landmark ruling supporting the freedom to marry for gender and sexual minority couples – ordering the government to form a committee to study the issue of marriage for gender and sexual minority couples and recommend how to implement a law ending marriage discrimination in Nepal.

After seven years of research and assessment of other countries where gender and sexual minority couples can legally marry, the seven members of the committee delivered their report to the Prime Minister's office in 2014. Their key finding was that Nepal should act immediately to allow gender and sexual minority couples to marry, and that doing so will help families, with no negative impact on society.

Despite the Prime Minister's office handing over the committee's report to the Ministry of Women, Children, and Senior Citizens – and a strong advocacy effort led by Blue Diamond Society, engaging with policy makers at the federal, provincial, and local level –the government didn't take the action sufficiently.

So Blue Diamond Society took the fight for the freedom to marry back to court - with our former president Pinky Gurung leading a group of petitioners who filed a case in the Supreme Court. The plaintiffs demanded that the government must immediately allow gender and sexual minority couples to register their marriages, and must ensure that these marriages are afforded the same respect and protection as any other marriage. We secured a historic victory on June 28, 2023 when Supreme Court ruled that the government of Nepal must allow gender and sexual minority couples for a temporary marriage registration.

But even as we celebrated this ruling, it wasn't long before as two other courts flagrantly disregarded the Supreme Court's ruling by issuing denials to multiple gender and sexual minority couples who sought to register their marriages.

The Kathmandu District Court claimed they could not register marriages of gender and sexual minority couples, while the Patan High Court said that the government must change the civil code before they would

marry gender and sexual minority couples.

So despite three separate Supreme Court decisions over more than 15 years affirming the freedom to marry for gender and sexual minority couples, we once again faced inexcusable delays. Couples were suffering and were frustrated.

I next went to the Prime Minister's office, demanding to know what steps our government was taking in implementing the Supreme Court's ruling by exercising 'Right to information'. Just days later, the Prime Minister's office directed the Home Ministry to implement the court's decision by allowing gender and sexual minority couples to register their marriages.

Another step forward, but once again met with a delay. Shortly after the Prime Minister Office's letter, three more couples were denied registration of their marriages. We knew we had to keep pushing – harder than ever.

Blue Diamond Society organized a series of meetings and briefings with key provincial, local, and federal government authorities to demand the proper implementation of the Supreme Court's ruling for marriage equality. One key meeting event was our National Consultation Meeting on Marriage Equality in December, 2023, which was an important policy dialogue with government agencies and Member of Parliament.

Finally, our efforts paid off. On April 24, 2024, the National ID and Civil Registration Department under the Home Ministry circulated a letter to all local registrars' offices in Nepal, instructing them to begin registering marriages for gender and sexual minority couples as ordered by the Supreme Court. Updated, more inclusive marriage registration forms now allow applicants to select "groom" or "bride" instead of only listing options for one bride and one groom.

Moreover, Department of National ID and Civil Registration under the Home Ministry has initiated the effort to train local registry offices across the country, on how to register the marriages of gender and sexual minority people.

ANALYSIS:

Today, dozens of gender and sexual minority couples are married in all corners of Nepal – with their marriage certificate symbolizing their lifetime commitment to one another and a guarantee from the Nepali state that their marriage will be protected and respected like any other family.

Despite the success of these initial marriages, there are still thousands of additional gender and sexual minority couples who face real uncertainty at the prospect of marrying. Will they be denied a license because their local registration offices have not yet been trained? Will their marriage ensure all of the critical protections that they need? And for many, will applying for a marriage license force them to come out as gender and sexual minority couple in local communities where they may face hostility?

Gender and sexual minority couples who have married in Nepal since 2023 are now entitled to the same protections and certainty as other married couples. Some institutions in Nepal have affirmed the validity of these marriages, with married gender and sexual minority couples reporting that they were able to mention their spouse name as nominee in the bank account, and update their national identification cards to reflect their status as married.

This is a hopeful start, but they only scratch the surface of the critical protections a civil marriage license should guarantee. It remains to be seen whether their marriages will be respected by all state actors, local governments, and employers. Couples need to know if their marriage will ensure property rights, inheritance, healthcare proxy, the ability to adopt and protect their children, and other critically important civil rights. It's not reasonable to expect each couple to approach each ministry and government agency to find out if their marriage license means they will be afforded the protections our constitution promises them.

As the Civil Registration office ramps up its training efforts for local registry offices, the fact remains that many gender and sexual minority couples have been denied marriage licenses and their experiences have been well-documented and shared across the gender and sexual minority couple community. Couples who fear the indignity of being denied a marriage license are more likely to forego plans to get married.

Until the Nepali government issues a public statement to alleviate these concerns – declaring that gender and sexual minority couples are constitutionally guaranteed the right to marry in every region of the country – this uncertainty will remain a deterrent for thousands of couples.

And finally, for many couples, marrying means returning to their hometowns to apply for a marriage license. This presents many risks unique to gender and sexual minority people, who may be out in the communities where they now live but have not yet come out to their families and others in their hometowns. The ability to marry and access the security and safety net that only a civil marriage license can provide should not require gender and sexual minority people to return to their hometowns and risk public shaming, rejection and exclusion.

By many indications, the government is not wavering in its adherence to the Supreme Court ruling and commitment to marriage for gender and sexual minority couples – as evidenced through the robust training program led by the Civil Registry office and our government's championing of gender and sexual minority couple rights on the global stage. For the Supreme Court's ruling affirming the constitutional right to marriage for all Nepali families to be fully implemented, the numerous uncertainties facing gender and sexual minority people must be proactively addressed by the government.

Conclusion:

Blue Diamond Society and our partners are so grateful to our government, and other allies in the government for their support. These allies have taken meaningful action to ensure that more than 15 years after our first Supreme Court ruling, gender and sexual minority couples in Nepal are finally free to marry like any other couple.

But as the challenges outlined above suggest, our work is far from done. Thankfully, there are concrete steps the Nepali government can take to address uncertainty head-on, and ensure that gender and sexual minority people can marry in every region of Nepal:

- 1. Expand training program to ensure greater understanding and sensitization beyond registrar offices.** We applaud the Civil Registration's efforts that have already trained local registrars across the country. Given Nepal's vast and rural landscape, this is no small feat. However, in the areas represented by the local government offices that have not yet been trained, gender and sexual minority couple people still worry they may be denied marriage registration. As civil society leaders, we hope to partner more deeply with the government to map out a plan to ensure this critical training

reaches all registrar offices across Nepal and beyond that. Through this partnership, we hope to also develop a shared database identifying which local offices have undergone training, so that we can share with the gender and sexual minority community which local offices they can be sure will register their marriages with no issues.

2. **Proactive statement from the Nepali government informing gender and sexual minority people that they are free to marry across Nepal.** Stories of couples being denied at local registry offices have undoubtedly had a chilling effect across the gender and sexual minority community in Nepal, with many couples deciding against marrying for fear of being denied. While we have heard directly from government officials that gender and sexual minority couples should be able to marry everywhere, it is vital that couples and their families across the country hear this directly from government leaders. A public statement that is also shared with local registration offices can help to provide much-needed clarity to gender and sexual minority families and encourage more couples to exercise their freedom to marry.
3. **Clarify that marriages of gender and sexual minority couples are not temporary.** Blue Diamond Society hopes to work with government officials to devise communications strategies that help to reassure the gender and sexual minority couple community about the permanence of their marriages, knowing that offering this reassurance will encourage more couples to marry.
4. **Modernize the civil code to end marriage discrimination.** Even as the temporary registration order remains in effect, our civil code still contains language excluding gender and sexual minority couples from marriage. To provide lasting certainty and clarity, the Nepali government must work with Parliament to adopt common sense legislation updating our civil code. This legislation would be in line with similar laws adopted in nearly 38 countries and would simply clarify that civil marriage is open to two spouses, regardless of sexual orientation, gender identity and sex characteristics. We as a civil society organization would like to coordinate with government to work with Member of Parliament in this regards.
5. **Awareness in the society to accept marriage equality.** Civil society organization, activist, local community based organization media and government of Nepal must play a significant role to create awareness on importance of marriage equality. We are ready to collaborate with government and other civil society organization in this process as this is very important to create acceptance from the society so that gender and sexual minority couples are well accepted in the society.

Nepal has much to be proud of. We have made inspiring progress and stand out as a leader on gender and sexual minority people inclusion in Asia. We're confident that as our lawmakers see gender and sexual minority couples marrying, they'll come to understand that we want to marry for similar reasons – because we share the same hopes and dreams as everyone else. Nepali society is stronger when our laws reflect our values and ensure that all families are treated with the same dignity and respect in every corner of our country.

The Untold Story: Violence Against LGBTQIA+ People In Nepal

Tikaram Bhusal * & Manoj Panthi Kanak *

Introduction:

In the serene, towering landscapes of Nepal, where cultures and traditions intertwine to form a rich tapestry of identity, there exists a community whose struggles are often hidden behind the silence of fear and the walls of prejudice; the lesbian, gay, bisexual, transgender, queer, intersex and asexual (LGBTQIA+) community. Beneath the country's breathtaking mountains, vibrant festivals, and timeless spiritual heritage, countless individuals face violence not just from external forces, but from the very people who should be their protector; family, friends and society.

Imagine living in a world where your very existence is questioned, your love deemed illegitimate, your identity not accepted. For many LGBTQIA+ individuals in Nepal, this is the painful reality they wake up to every day. From brutal physical assaults to emotional torment, from societal rejection to institutionalized discrimination, the path to acceptance and dignity remains a long and arduous journey. The violence they endure is not just physical, it's the deep-seated mental anguish of being constantly reminded that they do not belong.

Yet despite these overwhelming challenges, the resilience of Nepal's LGBTQIA+ individuals shines through. There are stories of survival, strength, courage, stories that, though often overlooked, deserve to be told. This article delves into the silent suffering of Nepal's LGBTQIA+ community, shedding light on the violence they face, the systematic obstacles they encounter, and the urgent need for change.

The time has come to break the silence, to hear the voices that have been marginalized, and to ensure that no one, regardless of sexual orientation, gender identity/ expression and sex characteristics (SOGIESC), ever has to live a life with fear of violence or rejection again.

LGBTQIA+ community in Nepal:

The LGBTQIA+ movement in Nepal has evolved remarkably over the past few decades, rooted in both health advocacy and human rights activism. It began formally in 2001, a group of committed volunteers formally established the Blue Diamond Society (BDS), the first registered LGBTQIA+ organization in the country. With early support from UNDP and later from other donors, BDS expanded HIV prevention programs, human rights/advocacy for social justice, eventually growing its network across all seven

* Queer Rights Activist

provinces with over 30 community-based organizations covering all seven provinces of Nepal. Other LGBTQIA+ organizations like Mitini Nepal for lesbian and bisexual women, Inclusive Forum Nepal for lesbian and bisexual women, transgender men (LBT), Ekata Nepal for LBT, Sahara Samaj for LBT, Rainbow Disability Nepal for disabled LGBTQIA+ people and Queer Youth Group working among young Queer people ensure diverse representation within the movement.

In a landmark move, Nepal's 2015 constitution¹, shaped by relentless LGBTQIA+ activism, enshrined the right to equality, citizenship and social justice for gender and sexual minorities. The Supreme Court further advanced these rights by ensuring LGBTQIA+ couples could receive temporary marriage certificates, making Nepal a trailblazer for LGBTQIA+ inclusion in South Asia.

While Nepal's progressive legal provisions include LGBTQIA+ rights, the community continues to face significant social, legal and institutional challenges. While the constitution ensures equality, citizenship, and social justice rights, their practice becomes selective and symbolic. Perhaps the most challenging issue is no legal recognition of marriage equality that keeps many couples from exercising basic rights such as inheritance, adoption, and co-owned property.

Nepal's transgender, non-binary, gender non-confirming and other gender diverse people face significant difficulties despite protection under the law. Changing one's gender marker on the official documents involves invasive, humiliating process or refusal outright.² Workplace discrimination persists, facing many into insecure or informal employment due to stigma and a lack of inclusive workplace practices. Social rejection and stigmatization by family leads to mental illness, homelessness, and limited education access, especially in rural areas where forced conversion and violence practices are rampant. Healthcare discrimination is common, with health providers being callous towards LGBTQIA+ individuals.

Efforts have been made by organizations like Blue Diamond Society³ but the community still remains in quest of full equality in life. Real change requires aggressive policy enforcement, awareness campaigns, and representation on every level of society.

Legal Landscape of LGBTQIA+ Rights in Nepal

Nepal stands as a beacon of progress for LGBTQIA+ rights in South Asia, primarily due to its legal history and constitutional protections. Unlike 64 UN member states countries⁴ around the world that have criminalized consensual same-sex sexual acts at present and 10 of which⁵ can have provisions to impose the death penalty, Nepal has never had a law explicitly criminalizing same-sex relations. This distinction is rooted in Nepal's unique history, having never been colonized, which helped shield it from colonial-era laws that were later adopted by other countries in the region.

A major breakthrough came in 2007 when the supreme court⁶ of Nepal gave a historic ruling that recognized the rights of sexual and gender minorities, ordering the government to ensure equal protection under the law. This led to the recognition of a "third gender" in Nepal, with individuals being allowed to record their

1 Constitution of Nepal (2015): Nepal Constitution: A Comprehensive Analysis on LGBTIQ Rights. (Article 12. Rights to citizenship, 18: rights to equality, 42: rights to social justice) www.lawcommission.gov.np

2 We Have to Beg So Many People; Human Rights Watch

3 Blue Diamond Society: <https://bds.org.np/>

4 ILGA world data base: criminalization of consensual same-sex sexual acts: ILGA Database

5 NDTV.com: countries where homosexuality could lead to death penalty : NDTV.com

6 Nepal Supreme Court: (2007) Sunil Babu Pant vs Nepal Government : Suni Babu Pant and Others vs Nepal Government

chosen gender identity on their legal documents. In a historic move ahead on June 27, 2023, the Nepal Supreme court⁷ also moved another step closer to LGBTQIA+ rights by ordering the government to provide LGBTQIA+ couples with a temporary marriage certificate. The decision, to ensure the right to marry and be legally recognized, is a significant move ahead for marriage equality in Nepal. In November 2023, Nepal's Supreme Court⁸ ruled that transgender individuals have the right to self-identify their gender, mandating the government to amend personal records accordingly. The case involved Ruksana Kapali, a transgender woman whose gender identity was not reflected in her educational certificates, leading to discrimination in accessing higher education. The court emphasized that gender identity, as self-perceived, falls under the right of individuality and self-determination, and directed that her personal records be updated from male to female.

However, Nepal's 150-year-old country code, which was in effect until recently, did have a provision criminalizing unnatural sex under the bestiality section. The term unnatural sex was vague and not clearly defined, leading to potential confusion and concerns. This provision, while antiquated and rarely enforced, was replaced by Nepal's new Civil Code,⁹ which marks a significant step toward the decriminalization of consensual same-sex relations and aligns with broader human rights protections. Section 67 of Nepal's Civil Code¹⁰ defines marriage as a legal and social union between a man and a woman. This means that, under current law, only heterosexual marriages are legally recognized. As a result, LGBTQIA+ couples are excluded from the legal definition of marriage, despite the Constitution of Nepal guaranteeing equality for individuals of all diverse SOGIESC.

Forms of Violence Against LGBTQIA+ Individuals

LGBTQIA+ violence is not merely a matter of isolated incidents, but an endemic and systemic phenomenon that pervades nearly every aspect of their lives. In Nepal, as elsewhere in most of the world, LGBTQIA+ individuals face numerous forms of violence based on social prejudice, discrimination, and entrenched cultural norms. This violence can be physical, emotional, sexual, and economic in nature, and it often occurs in home, the workplace, public spaces, and even health care settings. The spectrum of violence looms over the lives of LGBTQIA+ people with a profound effect on their mental well-being, security, and dignity.

In a recent survey conducted in 2023 by UN Women,¹¹ in collaboration with the Blue Diamond Society, the extent of this violence was starkly revealed. The findings showed that a staggering 81% of the total 1,181 LGBTQIA+ respondents reported having been victims of at least one form of violence during their lifetime. The survey highlights a disturbing and pervasive pattern of violence, with individuals subjected to multiple forms of abuse based on their SOGIESC.

7 Supreme Court issues interim order for registration of marriage of LGBTQIA+ <https://en.setopati.com/social/161314>

8 Ruksana Kapali vs Nepal government: (2023): Republica.com

9 Criminal Code Act of Nepal (2017). Nepal Law Commission. Kathmandu: Government of Nepal. (section 226 : The provision relating to unnatural sex) www.lawcommission.gov.np

10 Civil Code of Nepal (2017). Nepal Law Commission. Kathmandu: Government of Nepal. (Section 67: The provision relating to marriage) www.lawcommission.gov.np

11 UN Women and Blue Diamond Society (2023): Evidence To Action- Addressing Violence Against LGBTIA+ people in Nepal. A National Survey. Kathmandu: LGBTIQ study report

Physical violence is one of the most visible and dangerous forms of abuse that LGBTQIA+ individuals face. According to the survey, 46% (n=538) of respondents reported experiencing physical violence, which includes physical assault, beatings, and even murder. Such violence is often carried out in public spaces or within the family, especially when a person is perceived to deviate from traditional gender norms. Physical violence is sometimes used to enforce conformity, attempting to "correct" perceived deviations from heterosexual and cis-normative ideals.

Emotional violence is equally damaging but less visible. The survey revealed that a staggering 71% of LGBTQIA+ individuals (n=848) experienced emotional violence, which includes verbal abuse, ridicule, shaming, and bullying. This form of violence often begins at a young age in schools and can continue throughout life in family and social settings. Emotional violence can lead to severe psychological distress, contributing to long-term mental health challenges such as depression, anxiety, and suicidal tendencies. The trauma of emotional abuse often goes unnoticed and unaddressed, making it one of the most harmful yet overlooked aspects of violence against LGBTQIA+ individuals.

Sexual violence is another pervasive form of abuse reported by 46% (n=539) of the respondents. This includes not only sexual assault but also sexual coercion, harassment, and exploitation. For many LGBTQIA+ individuals, especially trans and gender diverse people, sexual violence is a frequent and terrifying threat. Sexual violence may be perpetrated by intimate partners, strangers, or even family members who exploit the vulnerability of LGBTQIA+ individuals. The trauma resulting from such violence often leaves lasting scars, making it difficult for survivors to regain trust and heal.

Economic violence is a significant yet often overlooked form of abuse. The survey found that 40% of LGBTQIA+ individuals (n=470) experienced economic violence, which includes discrimination in the workplace, denial of employment, or financial exploitation within families. LGBTQIA+ individuals are often denied job opportunities or promotions because of their SOGIESC. In families, they may be disinherited, denied access to financial resources, or subjected to economic abuse, controlling their access to money and economic independence. This financial marginalization often leads to increased poverty and insecurity, further entrenching the vulnerabilities faced by LGBTQIA+ individuals like engagement in sex work among transfeminine individuals which further adds to the social stigma and discrimination they face.

These forms of violence are not isolated events, but part of a broader pattern of discrimination which are interconnected and they affect the daily lives of LGBTQIA+ individuals in Nepal. The cycle of abuse is perpetuated by societal norms, cultural stigmas, and legal gaps, which often leave LGBTQIA+ individuals vulnerable and without resources. A young transgender person who has to get out of their house or drop out of school because of the physical, sexual and/or emotional violence they faced is left with no education and resource, i.e., economic violence, which forces them to engage in sex work for livelihood which further puts them at risk of physical, sexual and/or emotional violence. It is clear that addressing this violence requires comprehensive legal reform, societal change, and robust support systems that can ensure the safety and dignity of LGBTQIA+ individuals.

Societal Attitudes and Cultural Impact

Although Nepal has made excellent strides in the law towards the promotion of LGBTQIA+ rights, societal attitudes remain complicated towards gender and sexual minorities. City areas like Kathmandu have been

seeing growing acceptance and exposure to the LGBTQIA+ community, with pride activities like pride parade, concerts, flash mob etc. and other activism attracting more attention. In rural Nepal, however, the prevailing viewpoints are traditionally ingrained, with homosexuality and gender difference still deemed taboo or unnatural. Culturally, Nepal is an extremely strong family-oriented society with a highly widespread pressure to fit into cisgender heterosexual norms. LGBTQIA+ individuals have no acceptance in their families, ostracized from society, and even physically attacked, despite being protected under law. Many live in the closet, especially in rural settings, making it not an easy journey for the acceptance of LGBTQIA+ people.

The Supreme Court's 2007 decision, while progressive for its time, has also created a perception that all LGBTQIA+ individuals are 'Others' and has been translated into a homogenous understanding of the community among the stakeholders; government and civil society. Queer right activists today are burdened by this false perception of the community and have to invest their time and effort to edify regarding the diverse SOGIESC within the community. The 'plus' in LGBTQIA+ signifies the growing and evolving nature of the community. This often receives resistance and backlash from stakeholders and oftentimes from within the community itself especially by the elderly generations.

Despite all these challenges, the constant legal updates and increasing exposure are slowly modifying cultural attitudes, the visibility of LGBTQIA+ individuals in media, art, and public spaces is generating higher awareness and acceptance. Over time, as education and activism pick up, the gap between legal rights and overall acceptance can decrease to make the atmosphere more inclusive and accepting for everyone.

Role of NGOs/Civil Society and Advocacy Groups

NGOs and advocacy groups have played a pivotal role in advancing the rights of LGBTQIA+ individuals in Nepal. Organizations like the Blue Diamond Society, Federation of Sexual and Gender Minorities, Cruiseaids Nepal, Mitini Nepal etc. have been at the forefront of advocating for LGBTQIA+ rights, providing crucial support services, legal aid, and healthcare to sexual and gender minorities. These groups have also been instrumental in raising awareness, challenging societal stigma, and lobbying for legal reforms.

Through grassroots campaigns, advocacy, and public education, these NGOs have helped shift societal attitudes, fostering greater acceptance and visibility for LGBTQIA+ communities. Their efforts have led to key legal victories, such as the recognition of the third gender/ others and the 2023 Supreme Court ruling on marriage equality. These organizations continue to play a crucial role in advocating for equal rights, social justice, and policy changes, ensuring that the LGBTQIA+ community's voices are heard in all spheres of life.

The Road Ahead: Solutions and Recommendations

Although Nepal has made great strides in LGBTQIA+ rights, societal stigma persists due to a lack of understanding among bureaucrats, policymakers, teachers, and the public. LGBTQIA+ individuals continue to face discrimination and violence in their daily lives, and LGBTQIA+ children are particularly vulnerable to bullying in schools and communities. To create a truly inclusive society, the following steps are crucial:

1. **Implement Constitutional Protections:** The Supreme Court decisions and constitutional rights for LGBTQIA+ individuals must be effectively enforced at all levels of government to ensure real change.
2. **Citizenship and Gender Identity Reform:** The Citizenship Law should be amended to allow self-determined gender without requiring medical proof, respecting individuals' gender identity.
3. **Marriage Equality:** There is an urgent need for the government to amend section 67 of the civil code act to establish Marriage Equality, allowing LGBTQIA+ individuals to marry, adopt children, and enjoy the full spectrum of legal and social rights afforded to cisgender-heterosexual couples.
4. **Inclusive Education and Employment:** Adoption of comprehensive sexuality education (CSE)/ LGBTQIA+ inclusive curriculum in compulsory subjects including anti-bullying policies will ensure a safe study environment at schools. Ownership from Curriculum Development Center and Center for Education and Human Resource Development with support from civil society organizations will ensure speedy response. Equal opportunity laws should ensure LGBTQIA+ individuals have access to fair employment.
5. **Healthcare Access:** LGBTQIA+-inclusive healthcare services, including mental health care, HIV/ AIDS services, and gender-affirming care, should be available to all at a subsidized cost ensuring financial protection.
6. **Addressing Gender-Based Violence:** The government must create specialized mechanisms to combat gender-based violence against LGBTQIA+ individuals throughout their life-cycle and allocate budget for support services.
7. **Gender-Friendly Environment:** It is essential to foster a gender-friendly environment in all spheres of life—be it in schools, workplaces, or public spaces including online. This includes the implementation of policies that promote gender diversity, inclusivity, and the respect of individual identities.
8. **Evidence Collection:** Accurate and comprehensive data on the issues and challenges of the LGBTQIA+ community should be gathered after the 12th Census to guide future policies and programs.

Conclusion

Though Nepal has advanced considerably in ensuring legal rights for gender and sexual minorities, LGBTQIA+ violence is an unyielding reality. Even with guarantees in the constitution, LGBTQIA+ people do not enjoy protection from discrimination, violence, and isolation in their daily lives, often leading to bodily, emotional, and mental trauma. The ongoing social stigma and identity ignorance compound this issue, making it difficult for many people to live out their lives freely and safely.

For Nepal to assume its rightful position as a leader in advancing LGBTQIA+ rights, more priority needs to be given to actionable steps towards stopping violence and introducing safety, dignity, and equality for the sexual and gender minorities. Fulfillment of constitutional assurance, amendments to the law regarding marriage equality, healthcare access, and inclusive education are central to this. Similarly, a gender neutral environment everywhere in life – school, work, healthcare, and home will make the nation extremely

favorable with acceptance and support not just to individuals of diverse SOGIESC but all the individuals regardless of one's SOGIESC by relieving harmful gender norms and stereotypes.

Ultimately, combating against LGBTQIA+ violence has to be a collaboration between the government, civil society, and communities. Through ongoing advocacy, laws, and community awareness, Nepal can ensure all LGBTQIA+ persons not only live but flourish in a secure, inclusive, and equitable society.